کەرکوک لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا

کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا

لەنێوان ساڵانی

١٨٧٦ – ١٩٠٩ی . ز

گۆران ئیبراهیم ساڵەح

بەهاری ٢٠٠٧

مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك)

سلێمانی ـ گەڕەکی ئاشتی ـ ١٠٤

شەقامی ئاشتی ـ٣٢ ـ ١٠٣٢

ژ.خانوو ـ ٦٢

www.hoshyari.org
govarynovin@yahoo.com

کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا

- بابـــەت: مێژوو
- نووسینی: گۆران ئیبراهیم ساڵەح
- نەخشەسازی: فەهمی جلال
- بەرگ: سۆران عەبدوڵڵا
- پیتچن: تەرزە خالد
- خاڵبەندیو هەڵەبڕی: عەدنان کاکە ڕەش
- تیراژ: ۱۰۰۰ دانە
- ژمارەی زنجیرە: (   )
- ژمارەی سپاردن: (٦٠)ی ساڵی ۲۰۰۷
- چاپ: دەزگای چاپو پەخشی حەمدی

لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهوشیاری (ی.ن.ك)

پێشکەشە بە:

* شەهید حاجی هەڵمەت و سەرجەم شەهیدانی ڕێگەی ڕزگاری کوردستان.

*دایک و باوک و خوشک و براکانم.

* سەرجەم نەوکوردانەی شاری کەرکوک کە تا ئێستا لەسەر خاکی زێدوی باووبا پیری خۆیان بێلانە ومالن.

پێڕست

لاپەڕە	بابەتەکان

پێشەکی

پێشەکی.. ٩

دەروازە:

کەرکوک لەقۆناغە مێژووییەکاندا.............................. ١٧

بەشی یەکەم:

چەمکوزاراوەوشوێنی جوگرافی کەرکوک

باسی یەکەم: چەمکوزاراوەو ڕەچەڵەکی ناوی
کەرکوک... ٣٩

باسی دووەم: کەرکوک لە ئینسایکلۆپیدیای
بیانیو ئیسلامیدا... ٤٧

باسی سێیەم: سنوری جوگرافی کەرکوک –
کوردستان ٥٣

بەشی دووەم:

سیستەمی ئیداریو سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لەکەرکوکدا

باسی یەکەم: گۆڕانی سیستمی ئیداری دەوڵەتی
عوسمانیو دروست بوونی ویلایەتی موسڵ
(١٨٧٩ز)، پێگەو بارودۆخی کەرکوک لەو گۆڕانەدا ٦٩

باسی دووەم: ڕێژەو ژمارەی دانیشتوانی کەرکوک لەسەرچـــاوەبیانیو تورکییـــەکانو ڕەوشـــی کۆمەڵایەتی شار ٩١

باســی ســێیەم: سیاســەتی دەوڵــەتی عوسمــانی لەکەرکوکداو بارودۆخی سیاسی ئەم شارە ١٠٧

بەشی سێیەم:

ڕەوشی خوێندنو فەرهەنگیو ئابووری شاری کەرکوک

باسی یەکەم: ڕەوشی خوێندنو فەرهەنگی شاری کەرکوک ١٤١

باسی دووەم: ڕەوشی ئابووری شاری کەرکوک ١٦١

باسی سێیەم: دۆزینەوەی نەوت لە کەرکوکدا، هەوڵەکانی وڵاتانی ڕۆژئاواو هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لەومیانەدا ١٧٣

ئەنجام

ئەنجام ١٨٩

لیستی سەرچاوەکان

لیستی سەرچاوەکان ١٩٢

پاشکۆ

پاشکۆ ٢١٥

پێشەکی

کاتێـک ئێمـە دێینـە سـەر بـاس‌و لێکۆڵینــەوە لـەقۆناغێك لەقۆناغـە مێژوویـیـەکانی شـاری کـەرکوك، ئـەوا دێینـە سـەر بـاس لەیـەکێك لەشـارە گـرنگ‌و مێژوویـیـەکانی باشـوری کوردسـتانی گـەورە. کـەرکوك لەمێـژە بـووە بـە ناوەنـدێکی گـەورەی ململانێـی نێـوان دەسـەڵاتدارو زلهێـزە هـەرێمی‌و نێودەوڵەتییـەکان، ئەمـەش زیـاتر بــۆ گرنگــی پێگــەی ســتراتیژی‌و ئــابوری ئــەم شــارەو دەوروبەری گەڕاوەتەوە، لەسەرجەم قۆناغـە مێژوویـیـەکانی کـۆن‌و نوێ‌و هاوچەرخدا.

ئــەو هۆکارانــەی کــە وای لەئێمــە کــردووە هەســتین بــە ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەمەڕ شاری کەرکوك لەو قۆناغەدا، وەك حەزوئارەزوویـەك بـووە ئینجـا وەك ئـەرکێکی نیشتمانی. ئـەم قۆناغـەی لێـرەدا هـەڵمان بژاردووە(١٨٧٦-١٩٠٩ز) یەکێکە لـەو قۆناغە گرنگانەی ئەم شـارە. کـە دەیـان لێکۆڵینـەوە لـەخۆدەگرێت

بەجۆرێك ئەو گۆڕانكارییانەی لەم قۆناغەی ئەو شارەدا ڕوویان داوە كە هەتا ئێستاش بەچەندین شێوازی جۆراوجۆر شوێنكاری خۆی بەسەر گەلێك لەلایەنەكانی ئەم شارەوە بەجێهێشتووە، بۆ نموونە بۆ یەكەم جارو لەگەڵ كۆمەڵێك گۆڕانكاری ئیداری ویلایەتی موسڵی تێدا دروست بوو، پاش دروست بوونی ویلایەتی موسڵ، دەوڵەتی عوسمانی چەندین جۆرو بەچەندین ڕێگا سیاسەتی خۆی بەسەر ئەم شارەدا سەپاندووە كە بەبەراورد لەگەڵ قۆناغەكانی پێش خۆیدا جیاواز بووە. ئەوكۆمەڵە ئامارانەی دانیشتوانی شاری كەركوك كەلەم قۆناغەدا كراون. زۆرینەیان بیانی و توركین كە جەخت لەسەر زۆرینەی كورد دەكەنەوە لەم شارەدا هەرلەم قۆناغەدا بۆیەكەم جار دەزگای چاپ دێتە كەركوكەوەو ڕەوتێكی ڕۆشنبیری و فەرهەنگی و خوێندەواری نوێ لەم شارەدا دەست پێ دەكات هەروەها ململانێی وڵاتانی ڕۆژئاواو زلهێزەكانی جیهان لەسەر ویلایەتی موسڵ بەگشتی و ئەم شارە بەتایبەتی، دروست دەبێت ئەو ماوەیەش كە دەست نیشانمان كردووە، ماوەی دەسەلاَتداریێتی و فەرمانڕەوایەتی (سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم)ە. لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانی كەلەساڵی(١٨٧٦-١٩٠٩ز) لەسەر حوكم بووە.

سەبارەت بەو ئاستەنگانەی هاتووتە پێشمان، گەڕان بەدوای سەرچاوە ڕەسەنەكاندا كەهەندێك جار نەمانتوانیوە وەدەستی بخەین و پشتمان بەهەندێك سەرچاوەی دیكە بەستووە. جیاوازی ڕاو بۆچوونی گەڕیدەو لێكۆڵیارو

سیاسییەکان لەسەر گەلێك لەلایەنە گرنگەکانی ئەم شارەو کاری وەرگێڕانەکان و رێکخستنیان لەگەڵ یەکتری بەپێی ڕیزبەندی قۆناغە مێژوویەکان لەهەندێك شوێندا، کۆسپی بۆ دروست کردووین

سەبارەت بەناوەڕۆکی ئەم لێکۆلینەوەیەش لە دەروازەیەك و سێ بەش پێکهاتووە، دەروازەکە باس لەشاری کەرکوك دەکات لەقۆناغە مێژوویەکاندا، هەر لەمێژووی کۆنی ئەم شارە، کاتێك پایتەختی گوتێکان بووە، تاوەکو هاتنی دەسەلاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بۆ باشوری کوردستان و ئەم شارەو یەکەم پێکدادانی دەسەلاتی عوسمانی و ئێرانی لەم شارەدا. سەبارەت بە بەشەکانیش:-

بەشی یەکەم: چەمك و زاراوەو شوێنی جوگرافی کەرکوك.
ئەم بەشەش لەسێ باسی سەرەکی پێکهاتووە، لەباسی یەکەمدا، لەچەمك و زاراوەو ڕەچەڵەکی ناوی کەرکوك دەدوێن.
باسی دووەم: زیاتر جەخت لەسەر پێناسەی کەرکوك دەکەینەوە لە ئینسایکلۆپیدیای بیانی و ئیسلامیدا.
باسی سێیەم: سنوری جوگرافیەو لەدوولق پێکهاتووە:
أ-سنوری جوگرافی کەرکوك:
ب-سنوری جوگرافی کوردستان:
لەم باسەدا زیاتر هەولی دەستنیشان کردنی سنوری جوگرافی کەرکوکمان داوە لەسنوری جوگرافی کوردستاندا

بەپشتبەستن بەراوبۆچوونی چەندین سیاسەتمەدارو لێکۆڵیارو جوگرافی ناسی بیانیو عەرەبو کورد.

بەشی دووەم: باس لە سیستمی ئیداری دەوڵەتی عوسمانی دەکات لە کەرکوکدا، کە ئەم بەشەش سێ باسی سەرەکی لەخۆدەگرێت.

لەباسی یەکەمدا: هەوڵ دەدەین گۆڕانی سیستمی ئیداری دەوڵەتی عوسمانیو دروست بوونی ویلایەتی موسڵ لەساڵی (١٨٧٩ن) داو پێگەو بارودۆخی شاری کەرکوك لەوقۆناغەدا ڕوون بکەینەوە.

لەباسی دووەمدا: تیشك خراوەتە سەر ڕێژەو ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك لەسەرچاوە بیانیو تورکییەکانو ڕوونکردنەوەیەك لەسەر ڕەوشی کۆمەڵایەتی شارەکە.

لەباسی سێیەمدا: سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە شاری کەرکوكو ڕەوشی سیاسی شار هەڵ دەسەنگێنین.

بەشی سێیەم: ڕەوشی خوێندنو فەرهەنگیو ئابوری شاری کەرکوك لەو قۆناغەدا خراوەتە ڕوو کە ئەم بەشەش دابەش کراوە بۆسێ باسی سەرەکی ئەوانیش:-

باسی یەکەم: ڕەوشی خوێندنو فەرهەنگیو بارودرخی خوێندنگاو قوتابخانەکانو ناوەندەکانی خوێندنی شاری کەرکوکی تێدا ڕوون کراوەتەوە.

باسی دووەم: تایبەتە بە ڕەوشی ئابوری شاری کەرکوك، لەم باسەشماندا زیاتر هەوڵ دەدەین باس لە ڕەوشی ئابوریو کشتوکاڵو بازرگانیو پیشەدەستییەکانی شارو ژیانو بژێوی

خەڵكی و كارو كاسبی و ناوەندەكانی كاركردن لەبازاڕەكانی كەركوكدا بكەین.

باسی سێیەم: هەوڵ دەدەین باس لەدۆزینەوەی نەوت لە كەركوكدا بكەین، پاشان هەوڵەكانی وڵاتانی ڕۆژئاواو هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لەومەیدانەدا.

دەربارەی ئەو سەرچاوانەی سودیان لێ بینراوە، هەوڵ دراوە بەچوار زمان سەرچاوە بەكاربهێنرێت زمانەكانی كوردی، عەرەبی، ئینگلیزی و توركی. لەنێو ئەم سەرچاوانەشدا سەرچاوەی دیكە هەیە كە بەپلەی یەكەم سودی لێ بینراوە. لە لێكۆڵینەوەكەدا كە دەتوانین ئەمانیش بەپێی زمانەكان و بەشەكان پۆلێن بكەین:

یەكەم: ئەوسەرچاوە كوردییانەی بەشێوەیەكی سەرەكی سودیان لێ بینراوە(كامەران ئەحمەد: كوردستان لەنێو ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەیدا) بەتایبەتی لە باسی سێیەمی بەشی سێیەمدا. (كوردستان لەچاپكراوەكانی عوسمانیدا فەیسەڵ دەباغ لەتوركی عوسمانییەوە كردویەتی بەكوردی)كە لەبەشی دووەم و بەشی سێیەمیشدا توانراوە سودی لێ وەربگیرێت، بەتایبەتی بۆڕەوشی ئابوری شاری كەركوك (محمد سعيد سۆفی: پارێزگای كەركوك لەناو پاكتاوی ڕەگەزیدا) زیاتر هەوڵمان داوە لەباسی سێیەمی بەشی دووەمدا سودی لێ وەربگرین،(س.ج.ئەدمۆنز: كورد تورك عەرەب) ئەم سەرچاوەیەش لە دەروازەو باسی دووەمی بەشی دووەمدا سودی لێ بینراوە.(نوری حەیدەر هەمەوەندی: مێژووی شاراوەی

هەمەوەنـد). لەباسـی سـێیەمی بەشـی دووەمـدا زیـاتر بـەکار هێنراوە.

سـەبارەت بەسەرچـاوە عەرەبییـەکانیش(د.جمـال رشـید: کرکـوك في عـصورالقديمة) لـەدەروازەو باسـی یەکـەمی بەشـی یەکەمدا سودی زۆری لێ بینراوە. (د.کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها حکم التأريخ والضمير) لەدەروازەو باسی یەکەمی بەشی یەکـەم، باسـی یەکـەمی بەشـی دووەمو باسـی یەکـەمی بەشـی سـێیەمدا سـودی لێ بینـراوە، واتـە لەهەرسـێ بەشەکەدا.(عبدالرزاق الحسني: العراق قديماً وحديثاً) زیاتر لە دەروازەو باسـی یەکـەمو باسـی سـێیەمی بەشـی یەکەمـدا بەکارهێنراوە. (محمد هادي دفتروعبدالله حسن: العراق الشمالي) لەباسی سێیەمی بەشی یەکەمداو لە باسی یەکـەمی بەشـی سێیەمدا توانراوە سودی لێ ببینرێت.(کامران عبدالصمد احمد دوستکي: کوردستان العثمانية) لەباسی دووەمی بەشی سێیەمو باسی یەکـەمی بەشـی دووەمـدا سـودی لێ بینـراوە(مجموعة من الاکادمين العراقيين: کرکوك مدينة القوميات المتأخيه) لەباسی یەکەمی بەشی یەکەمو لەباسی دووەمی بەشی دووەمو لەباسی یەکەمی بەشی سێیەمو لەباسی دووەمی بەشی سێیەمدا سودی لێ بینراوە.

سـەبارەت بەسەرچـاوە تورکییـەکانیش بەشـێوەیەکی سـەرەکی تـوانراوە سـودێکی گـەورە لـە(شمـس الـدين سـامی: قاموس ئیعلام) ببینرێت. لەکاتێکدا (شمس الدين سامی) خۆی لەوکاتەدا ژیاوەو شاری کەرکوکی بینیوەو زۆر بەوردی لەبارەی

گەلێك لەلایەنەکانی شاری کەرکوکەوە زانیاری وردی تۆمار کردووە، توانراوە لە باسی دووەمی بەشی یەکەمو باسی دووەمی بەشی دووەمو باسی دووەمی بەشی سێیەمدا سودی لێ ببینرێت واتە لەهەرسی بەشەکەدا.

سەبارەت بەگۆڤارەکانیش بەپلەی یەکەم سودێکی گەورە لە زنجیرە ژمارەکانی گۆڤاری کەرکوك بینراوە کە چەندین لێکۆڵینەوەی زانستی لە سەرجەم بوارە جیاجیاکانی شاری کەرکوك لەخۆ دەگرێت لەقۆناغە مێژووییەکاندا پاشان گۆڤاری (بانە ڕۆژ) کەسود لەچەندین ژمارەی وەرگیراوە بەپلەی سێیەمیش گۆڤاری (سەنتەری برایەتی)، بەتایبەتی ژمارەکانی(٢٣،٢٠) توانراوە سودێکی گەورەیان لێ ببینرێت. بەتایبەتی ژمارە(٢٠) کە تەرخان کراوە بۆ چەندین لێکۆڵینەوەی جیاوازی هەمەلایەنە لەمەڕ شاری کەرکوك هەروەها گۆڤاری (نەوشەفەق).

لەکۆتایدا دەتوانین بڵێین کە ئەم لێکۆڵینەوەیە نەك بێ کەموکوڕی نییە، بەڵکو چەندین کەموکوڕی لەخۆدەگرێت، بەڵام بەپێی ئەو توانا کەمو سنوردارەی کە هەمانە توانیومانە هەر ئەوەندە بەئەنجام بگەیەنین. هیواداریین توانیبێتمان خزمەتێکی بچوك بە مێژووی ئەوشارە بکەین لەقۆناغێك لەقۆناغە مێژووییەکاندا.

دەروازە

کەرکوك لەقۆناغە مێژووییەکاندا

کەرکوك یەکێکە لەشارە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. هەر لەکۆنەوە ناوەندێکی بازرگانی گرنگ بووە. ئەگەرچی زۆر بۆچوون و بیروڕای جیاواز لەبارەی مێژووی دروستبوونی شارو قەڵاکەیەوە هەن، بەڵام زۆربەی زانیارییەکان دەری دەخەن کە قەڵای کەرکوك لەنێوان ساڵانی(٤٥٠٠-٢٥٠٠پ.ن) دروست کراوە[١]. لەدەقە دۆزراوەکانی نوزی*(گاسوری کۆن) ئاماژەیەکی

[١] شۆڕش حاجی: تەعریبی کەرکوك، چاپخانەی شڤان. سلێمانی-٢٠٠٤، ل ل ٢٧-٢٨.

* نوزی دەکەوێتە باشوری خۆرئاوای کەرکوکی ئێستا بەدوری ١٣کم، ٣کم لەگوندی(ترکەڵانەوە) دورە. لەهەزارەی سێیەمی پ.زدا بەگاسور ناسراوە.

ڕوون دەدرێت بەوەی کە گۆتێکان یان (گوتی)یەکان یەکێك لەدانیشتوانە کۆنەکانی کەرکوکی ئێستاو هەرێمەکانی دەوروبەری بوون[١]. گوتێکان لقێکن لەو دانیشتوانە کۆنەی کوردستان، کە ڕۆڵێکی گرنگیان لەبونیادنانی شاری کەرکوکدا هەبووە[٢] لە هەرێمەکانی باشوری دەشتی شارەزوور** ژیاون لەو ناوچانەی کەوتونەتە نێوان زێی بچوك و ڕووباری

ئێستا بە(یۆرغان تەپە)، پاشماوەکانی شاری نوزی لەژێر گردێکی ٢٠٠×٢٠٠م دایە کەنزیکەی ٣٣٠م لەناستی دەریاو ١٥م لەناستی دەوروبەرەکەی بەرزە(کامەران محمد جلال: نوزی لەهەزارەی دووەمی پێش زایندا،(توێژینەوەیەکی مێژوویی سیاسی ئابوریە)،نامەی ماستەر. زانکۆی سلێمانی. ٢٧٠٤ کوردی/ ٢٠٠٤ز،ل١٥).

(١) د.جمال رشيد: كركوك في عصور القديمه، طبعة الأولى،مطبعة آراس، اربيل-٢٠٠٢،ص ٥٧.

(٢) وەرگیراوە لە فاتیح عەبدوڵا: پارێزگای کەرکوك. چ.یەکەم،چاپخانەی ڕامان. سلێمانی-٢٠٠٥، ل١٢.

** وشەی شارەزوور لەسەرچاوە سریانییەکاندا لەنێوان سالانی(٥٤٤-٦٠٥ز) بەشێوەی(سیرزۆر-سیارزوور) هاتووە. سریانییەکان ئەوەدەمەش وەریانگێڕاوەتە سەر(شهر زۆر)، لەکارنامەی ئەردەشێری پاپەکانیشدا بەشێوەی(سیازوورون یان سیارزوور) هاتووە. (هیراکلیوسیش) بەشێوەی(سیازورون یان سیاسۆرۆن) ناوی بردووە، د.جمال رشیدیش دەڵێ هەموو ئەم ناوانە واتای دەرەختی تریی سپی چڕدەگەیەنێ.(وەرگیراوە لە هاشم عاسی کاکەیی: شارەزوور لەڕوانگەی سێ بابەتی مێژوویدا،گۆڤاری کەرکوك(گۆڤارێکی ڕوناکبیری گشتی وەرزییە- کۆمەڵەی ڕوناکبیری و کۆمەڵایەتی پارێزگای کەرکوك دەریدەکات)، ژمارە(٢٢-٢٣) پایزو زستانی٢٠٠٤-٢٠٠٥، ل١٤٧).

سیروان و(ئارابخا) کەرکوکی ئێستا پایتەختیان بووە[١] بەپێی بەڵگە شوێنەوارناسی و مێژووییەکان. پاشماوە کۆنەکانی شاری(ئارابخا)، لەباکوری خۆرهەڵاتی شارەکەدا، دەکەوێتە ژێر کەلاوەکانی قەڵای کەرکوکی ئێستا.[٢] لەسەرەتای سەدەی(بیست وچوارەمی) بەر لەزاین،(شانشینی گوتیان)* وەك دەوڵەت و دەسەلاتێکی بەهێز لەمێژووی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کۆن سەری هەڵداو دەرکەوت، ئەوکات لەلایەن سۆمەرییەکان بەوە دەناسرا کە شانشینێکی سەربەخۆیەو پایەی لەهەردوو شانشینەکەی(سۆبارتۆ) و(ئیلام) کەمتر نییە.[٣] فەرمانڕەوایەتی

---

[١] د.جمال رشیدو فوزی رشید: تأریخ الکرد القدیم.طبعة الاولى، اربیل-١٩٩٠،ص٣٥

[٢] کامەران محەمەد جەلال: نوزی لەهەزارەی دووەمی پێش زاین. ل١٩-٢٠

* گوتیکان دوای بالادەستبوونیان ئیلامیان داگیرکرد، لەشاری(سوس)ەوە هێرشیان کردووەتە سەر بابل و دەستیان بەسەر سۆمەریشدا گرتووە، جەنگو شالاوەکانی گوتی و لۆلو تاوەکو دەڤەری هاڵمان- سەرپێڵ زەهاو گەیشتووە. لەسەردەمی نارامسینیشدا گوندەکانی گوتی دەسوتێنرێ، گوتیکان دەگوێزنەوە بۆ ئارابخا(کەرکوکی ئێستا). پاشان لەتەك لۆلۆییەکان خۆی- -کۆدەکاتەوە و بەسەرکردایەتی پادشای گوتی(شرلك) ئەکەد دەشکێنن و لەوولاتی سوبارتۆ دەریان ئەکەن.(کەریم زەند: کوردستانی بەرتکراو. چ.یەکەم. سلێمانی-٢٠٠٢، ل ٦٠ -٦١).

[٣] وەرگیراوە لە د.ج.گەرمیانی: کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان، گۆڤاری سەنتەری برایەتی(گۆڤارێکی زانستی وەرزییە...گرنگیبەلێکۆڵینەوەی ستراتیژی و داهێنانی فکری دەدات)،ژمارە(٢٠)، هاوینی ٢٠٠١.ل ٢١٦-٢١٧.

گوتێکان لەبەشی باشوری دۆڵی نێوان دوو ڕووبارو هەرێمەکانی کوردستانی باشوری ئێستاو بەتایبەتی لەشاری ئارابخا(کەرکوك)و هەرێمەکانی دەوروبەری بووە.[1]

یەکەمین ئاماژە کە لەنوسراوەکانی پادشای سۆمەرییەکاندا هاتووە، ئەوەیە کە لەهەردوو هەزارەی سێیەم و دووەمی پێش زایندا، خەڵکانێك لەباکوری خۆرئاوای (لۆلۆییەکان) ژیاون و بە(گوتێکان) ناسراون، ئەمەش بەواتای ئەوەی گوتێکان خەڵکانی کۆنی کوردستان بوون و هاوسێی کۆمەلانی کوردستانی کۆن بوون کە بە(سوئی و لۆلۆیی و کاشی و میتانی) ناسراون، بەم پێیە گوتێکان دەبنە ئەو کۆمەڵەی کەشاری ئارابخا بونیاد دەنێن، ئەم شارە وەك پایتەختێکی کوردستانی کۆن لەهەزارەی سێیەمی پێش زایندا ڕۆڵێکی گەورەو گرنگی گێڕاوە لەڕاستکردنەوەی تەرازوی هێزەکان لەدۆڵی نێوان دوو ڕووبارو دەوڵەتانی سۆمەری و ئەکەدی و بابلیداو سەربەخۆیی سیاسی خۆیشی لەنێوانیاندا پاراستووە بەمجۆرە. دەسەلاتی گوتێکان لەدۆڵی نێوان دووڕووبارو بەدرێژای ساڵەکانی(٢٢٣٠-٢١٢٠پ.ن) درێژەی کێشاو ئەو ڕاستییەشی سەلماند کە ڕۆژگارێك شاری ئارابخا(کەرکوکی ئێستا) ناوەندێکی گەورەی دۆڵی نێوان دووڕووبار بووە. بۆماوەی نزیکەی١١٠ساڵ تاکە زلهێزی ناوچەکە بوون و دەسەلاتی خۆیان بەسەر ناوچەو دانیشتوانی

[1] رافدە عبداللە قەرەداغی: الگوتیون سکان الکردستان القدیمە..من هم..واین عاشو، گۆڤاری هەزارمێرد(گۆڤارێکی زانستییە لە شوێنەوارو مێژووی کوردستان دەدوێت و وەزارەتی ڕۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان دەریدەکات)، ژمارە(١١) ساڵی سێیەم، ئاداری-٢٠٠٠، ل١٥٩.

دۆڵــــی نێــــوان دوو ڕووبـــــاردا ســــەپاندووە، تادواجـــــار لەهەڵگەڕانەوەیــــــەکی کتـــــــوپڕی ســــــــۆمەرییەکاندا* لەســــــــاڵی(٢١٢٠پ.ز)دا بەســــــەرکردایەتی پادشــــــای

---

* لەسەرهەڵدانەوەی سۆمەری نوێدا سەبارەت بەگوتێکان کە ئیمپراتۆریەتی ئەکەدیان ڕووخاند، فەرمانڕەوایی هەموو میسۆپۆتامیایان کرد، بۆماوەی سەدەیەك بەڵام زۆر زانیاری هەیە نازانرێت، لیستی پادشای سۆمەرییەکان ناوی(٢١)سەرکردەی گوتی- دێنێت کە وەکو پادشا حوکمیان کردووە. بەڵام تەنها پێنجیان نوسینیان بەجێهێشتووە. هەرلەم بارەشەوە ئاماژە بە ناڵەبارییەکی سیاسی و خامۆش بونێکی ژیاری(شارستانی) دەکرێت، کە ئەم داگیرکەرانە ئەکەدیان ڕووخاندوو هەموو وڵاتەکەیان داگیرکرد. بەڵام لەگەڵئەوەشدا هێندێك لەشارە دەوڵەتییەکان لەئازادییەکی تەواودا ژیان و هەستی نیشتمانی بەهێزیان هەبووە، لەڕاستیدا بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی لە سۆمەروئەکەد سەری هەڵدا. کاتێك لەنزیکەی٢١٢٠-پ.ز (ئۆتۆحیکال)ی پادشای(ئوروك) سەرکردایەتی سوپایەکی کرد. بێگانە ناحەزەکان تێکشکان و(تریکان)ی پادشاکەیان هەولی ڕاکردنیدا دا. بەڵام گیراو هەموو وڵاتی سۆمەر کەوتە ژێردەستی(ئۆتۆحیکال). سۆمەر ڕزگاری بوو لە گوتیکان و(ئوفەر) بوژایەوە. شاری(وەرکاء) ئەوشارەی لەسەردەمی گلگامێشەوە زیاتر لەچوار بنەماڵە حوکمی کردووە. بۆجارێکی تر سەرکردایەتی شارە دەوڵەتەکانی سۆمەری کرد، بەڵام ئەم بنەماڵەی پێنجەمە تەمەنی کورت بوو. تەنها حەوت ساڵ بەردەوام بوو.(ئۆتۆحیکال)یش لەسەردەستی یەکێك لەکاربەدەستەکانی خۆی بەناوی(ئورنمو) کۆتایی بەدەسەڵاتی هێنرا(٢١١٣-٢٠٠٦پ.ز).

(Gorg Allen: Ancient Iraq, Ruskin House, Museum Street p360-361)

سۆمەری(ئۆتۆحیکال) کۆتایی بەدەسەڵاتی گوتێکان هێنراو فەرمانڕەوایەتیان لەهەرێمەکەدا نەما[١].

ئەم شارە لەسەردەمی دەوڵەتی ئاشووریدا، تارادەیەك گەشەی بەخۆوە بینی.[١] لەسەر ئەوبنەمایەی(شمشی ئەدەدی یەکەم)ی پادشای ئاشووری(١٨٧٠-١٨١٢پ.ن) لەپاش بەجێهێشتنی هەرێمی(ئۆربلیۆم) چووەتە نێو سنوری ئارابخاو لەناوەندی شارەکەدا هێندێك نمونەی(رەمز)ی بۆ پەرست داناو، نازناوی مەلیکی پێدان بەناوی خواوەند(ئەدەد)[٢] ناوی ئەم شارەش لەمیانەی ئەو بەسەرهاتە مێژووییانەی بەسەریدا تێپەڕبوون بەرلە٢٧ سەدە پێش زاین ناوی هاتووە، کە هێندێك ڕا پێیان وایە پادشای ئاشووری،(ئاشورپانیپاڵ) دایمەزراندووە[٣].
هەر لەم بارەیەوە(عبدالرزاق الحسنی) دەڵێت: ناوی کەرکوك لەدوو پەڕاوی کۆنی کلدانیەکاندا، بەم شێوەیە هاتووە، کە یەکەم پەڕاویان بریتییە لەپەڕاوی(مطران ئەدیشیر) ساڵی (١٨٩٦ی.ن) گۆڕدراوەتە سەر زمانی تورکی و بێ ئەوەی ناوی دانەرەکەی هێنابێ، ئەم پەڕاوە هەربەدەستنوس لەکەنیسەی کلدانیەکاندا

---

[١] کەیوان ئازاد ئەنوەر: کەرکوك لەمێژووی کۆندا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢-٣) ی پایزی-١٩٩٩ ل ٧٠-٧١-٧٢.

[١] احمد رشید احمد بیبانی: کرکوك الجریحە، طبعة الاولى،مطبعة وزارة الثقافة، سلیمانیة،٢٠٠٤، ص٧.

[٢] د.جمال رشید: کرکوك في عصور القدیمة، ص٣٥.

[٣] وەرگیراوە لە وەلید شەریکە: کەرکوك توێژینەوەیەکی جیۆ-مێژوویی،گۆڤاری سەنتەری برایەتی. ژمارە(٢٠)هاوینی-٢٠٠١. ل١٥٦.

لەقەڵای کەرکوکدا ماوەتەوەو لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی گشتی شوێنەوارەوە پارێزراوە. پەڕاوی دووەمیش بریتییە لە(هەواڵی شەهیدەکانی خواناسان-اخبار الشهداو والقديسين) کەلە (لایبزك-Laibizk) لە ئەڵمانیا(پۆڵس بێجان) لەحەوت بەرگی قەشەنگدا بەچاپ گەیاندوە. ناوی کەرکوك لەبەرگی دووەمیاندا هاتووە کە لە ساڵی (١٨٩١ز) دا چاپ کراوە لەلاپەڕەکانی (٥٠٧و٥٢٥)دا لەلایەك پەڕاوەکەی دیکەیش ئاماژەیان بەوەکردووە، کە ئەم شارە لەلایەن پاشای ئاشوری(ئاشور پانیپاڵ)ەوە دروست کراوە[1] بەڵام شوێنەوارو نەقە شوێنەوارییەکان، یەکێکن لەو بەڵگانەی مێژوونوسەکان پشتێکی گەورەی پێ دەبەستن. هەرلەم میانەشدا، لە ئاکامی لێکۆڵینەوە لە(٥) لەوحەی شاری کەرکوك و(٣) لەوحەی(یۆرغان تەپە-نوزی) کە لە گۆڤاری(ئاشورناسی و شوێنەوارناسی رۆژهەڵاتی) لەساڵی (١٩٢٦ز) بەقەڵەمی(س.ج.گد) بڵاوبووەتەوە، نوسەر بەلێکۆڵینەوە لەسەر ئەو لەوحانە توانی بڵێ شاری کەرکوك، لەو سەردەمەدا جێگای باس بوو. شاری کۆنی(ئورفە)و(عەتیە خراپەسی) شارێك بووە، زۆربەی ناوە تایبەتییەکانی نەبابلی بوون و نە ئاشوری، ئەم داب و شوێنانەی لەپەیمان و دادنامەکاندا باس کراون زۆرینەی بەردە نوسراوەکان دەگرنەوەو پەنجە بۆ بوونی کۆمەڵێك رادەکێشن تەواو لەگەڵ خەڵکی وولاتانی

---

[1] العراق قديماً و حديثاً، طبعة الثالثة، مطبعة عرفان،صيدا-١٩٥٨،ص٢١٧-٢١٨.

دەوروبــەری جیــاواز بــوون.[٢] لێــرەدا دەتــوانین بگەینــە ئــەو ڕاستییەی کە ئاشورییەکان بونیادی شاری ئارابخایان نەناوە، بەڵکو پێدەچێت لەئاکامی ئەو ململانێیانەی لەنێو زلهێزەکانی ئەو سەردەمەدا هەبووە لەئاشوری‌و سۆمەری‌و میدی کاولکاری بەسەر ئەم شارەدا هاتبێت. کاتێکیش دەسەڵاتی ئاشورییەکان گەیشتووەتە ئەم شارە، هەستابێتن بەبونیاد نانەوەو نوێ کردنەوەی هێندێك لەبەشە کاولبووەکانی شارو دانانی ژمارەیەك نیشانەی دەسەڵات بۆخۆیان هەروەك لە هەندێك لە ناوچەکانی کوردستاندا دەبینرێت.

کــەرکوك لــەدوای ڕووخــانی نەینــەوا لەسەردەســتی ئاشــورییەکان لەســاڵی(٦١٢پ.ز)دا، میــدیەکان لەڕۆژهەڵاتــەوەو بابلییەکانیش لەباشورەوە هێرشیان بۆ هێناو داگیریان کرد.[١] لەئاکامــدا ســەرجەم ئــەو هەرێمانــەی کــە دەکەوێتــە ڕۆژهــەڵاتی دیجلەو باکوری(بەغدای ئێستا)وە کەوتە نێو سنوری دەسەڵاتی میدیەکانــەوە، کــەرکوك‌و هەولێروهەرێمــەکانی ســەر بەوانیــشی دەگرتــەوە[٢] پــاش ڕووخــانی دەوڵــەتی میــدی لەســاڵی(٥٥٠-

---

[١] س.ج.نەدمۆنز: کورد تورك عەرەب.و. لەعەرەبییەوە حامیدی گەوهەری. چــاپی دووەم، دەزگــای چــاپ‌و بڵاوکردنــەوەی ئــاراس، هــەولێر-٢٠٠٤. ل٣٥٠.

[١] وەرگــیراوە لــە ڕوڤانیــل میناــس: کــەرکوك لەمێــژوودا.و. هیــوا صــالح. گۆڤاری. ئاران، ژمارە(١٣) ساڵی ٢٠٠٠، ل٤.

[٢] د.کمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير،(دراسة وثائقية عن القضية الكردية في العراق)ج الأول،مطبعة رينوين. ص١٣.

٥٤٩پ.ن) فارسەکان لەسەر گۆڕەپانی سیاسی ناوچەکە دەرکەوتن[٣] لەسەدەی شەشەمی پێش زایندا بەسەرکردایەتی(کۆرشی ئەخمینی٥٦٠-٥٢٩پ.ن) وەك هێزێکی گەورە هەڵیان کوتایە سەر شاری(ئەکباتانا)* ی پایتەختی میدێکان و دەستیان بەسەرا گرت و پاش ئەوەش کەرکوکیان داگیرکرد، لە سەردەمی فارسەکاندا(داریوشی بستاسب) شورایەکی دیکەی لەدەوری شورای یەکەم بەدەوری شارەکەدا دروست کردو لەگەڵ ئەوەشدا(مذبح)ێکی ئاگریشی دروست کرد. پاشان پێنج هۆزی لە شاری(ئەستەخەر-پرسیپۆڵس)* ی

---

[٣] د.کمال مظهر احمد: کرکوك و توابعها، ص١٤.

* ئەم شارە(هەمەدانی ئێستا)یە تاڕادەیەك دەکەوێتە خۆرهەڵاتی هەرێمی چیاکان. شارێکی زۆر کۆنەو پایتەختی میدێکان بووە بەناوی(ئەکباتانا)، شارێکی گەورە بووەو قەوارەکەی نزیکەی٦کم چوارگۆشەبووە، چواردەرگای ئاسنی هەبووە. ئوستان-کورەی زۆرەو لەگەڵ سەرچاوەی ئاوی کانی کە بەهاوین و زستان ئاوی لەبەردەڕوات ئەمەش بووەتە هۆی زۆری باغ وبێستان. هەروەها کەوتووەتە سەر ڕێگای کۆنی کاروانەکان و ڕێگای حەجیش، نزیکەی(٣٥-٤٥کم)لە حلوانەوە دورەو(١٢٠کم)یش لە دەینەوەرەوە، هەمەدان شارێکی کوردنشینەو لەکاتی شاڵاوی عەرەبە موسوڵمانەکاندا ناوی هاتووە:(شوان عوسمان مستەفا: کوردستان و پرۆسیسی بەئیسلام کردنی کورد، (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە) چاپی یەکەم، چاپو پەخشی تەما، کوردستان. سلێمانی٢٠٠٢، ل٧٠).

* پرسی پۆڵس:- شارێکی کۆنی فارسە،(داریوشی یەکەم) لەساڵانی(٥٢٠-٥١٥پ.ن)، لەدۆڵێکدا کەشاخی بەرز پارێزگاری ئەکات دروستی کرد، قەڵایەکی گەورەی تیادا دروست کراو خانوی گەورەی لە مەرمەڕ دروست

فارسییەوە هێنـاو تیایـدا نیـشتەجێی کـردوون[1] سـوپای مەکـــەدۆنیش پـــاش شـــەڕی(گاوگـــامیلا)** بەسـەرکردایەتی(ئەسـکەندەری مەکـەدۆنی)* تـوانی سـوپای

کراوی تیادابیناکرا، لەوانە کۆشکە شاهانە تایبەتەکەی داریوش بوو. ئەو ڕێگایـەی بـەرەو ئـەو کۆشـکە ئـەبرۆی لەسـەد پایـەی مەرمـەڕ پێکهـاتبوو. ئەسکەندەر لەدوای شالاوەکەی کۆشکەکەی پرسی پۆلسی سوتاند لە تۆڵەی ئەسـینادا ئـەمڕۆ ئـەو شـوێنە بـە(تـەختی جەمـشید) ئەناسـرێت، هـەر لەشوێنەواری ئەویش شارێك دروست کرا بەناوی(ئەستەخەر) لەسەردەمی ساسـانییەکاندا، ئەکەوێتـە خـواروی ڕۆژئـاوای ئێرانـەوەو نزیـك شاری(شیراز)ی ئەمڕۆ.(لیوس.ا.مایەر: داستانە جیهانیە هەرە گەورەکان.و بۆعەرەبی غانم دباغ، وبۆکوردی د.کاوس قەفتان، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ٢٠٠٢، ل٢٩٧)

[1] روفائیل میناس: کەرکوك لەمێژوودا، ل ٤.

** گـاوگمیلا یـان(گـوگمیلا) نـاوی دەشـتێکە دەکەوێتـە نێـوان ئـەربیل و ئەینەواوە.(العقید محمد اسد الله صفا: الأسکندر المقدوی الکبر. طبعة الاولی. بیروت-١٩٨٥.ص٩٠)لەساڵی(٣٣١پ.ز) جەنگێك لەوسەر زەوییەی کوردسـتان لـەنێوان سـوپای فـارس و مەکـەدۆنی ڕوویـدا.(کـەریم زەنـد: کوردستانی پەرت کراو.ل ٦٤.)

* ئەسـکەندەری گـەورە: (٣٥٦-٣٢٦پ.ز) لـەبیلای پایتـەختی مەکـەدۆنیا لەدایك بووە، لە تەمەنی دوانزە ساڵاندا قوتابی ئەرستۆی فەیلەسوف بووە. لەتەمـەنی شـانزە سـاڵیدا کاتێـك بـاوکی چـوو بـۆ داگیرکردنـی بێزەنتـە، کاروبـاری وولاتـی گرتـە دەسـت لەتەمـەنی بیـست سـاڵاندا بـاوکی کـوژراو لە(٣٣٤پ.ز) لەسەرتەخت دانیشت، بەرەو ئاسیای بچوك پەڕییەوەو شارە یۆنانییەکانی لەچنگ فارسەکان ڕزگارکرد پاشان لەڕێی سوریاو فینیقیاوە هێرشی بردە سەر میسر. پاشان ڕووی کردە فارس و سوپاکەی(داریوش)ی

داریوشی هاخامنشینی لەنزیك هەولێرەوە تێك بشكێنێت و سەركەوتن بەسەر ئێرانییەكاندا بەدەست بهێنێت[1]. دوابەدوای ئەوشالاوە، داریوشی سێیەمی دوا پادشای ئەخمینییەكان لەپاش ئەوجەنگە كوژرا.[2] پاش ئەوەی سەركردەی مەكەدۆنی رووی كردە كەركوك داگیری كردو چەند رۆژێك لەناو دانیشتوانی ئەو شارەدا مایەوە لەم بارەیەوە نووسەرێكی فارس دەڵێت:"كاتێك ئەسكەندەر سەردانی قەلای كەركوكی كرد، هەموو ئەو رێگایانەی بۆی دەچوون بە زەیتی سەرچاوەكانی شارەكە ئاگری تێ بەرداو دیمەنی بڵێسەی ئاگرەكە گەیشتبووە ئاسمان ئەسكەندەر ئەو دیمەنە زۆر سەرنجی راكێشاو سەربەخۆیی بەكەركوك بەخشی بەڵێنیشی دا تا لەژیاندا مابێت پارێزگاری لەسەربەخۆیی ئەوشارە بكات[3]. دوای مردنی ئەسكەندەر مەملەكەتەكەی لەنێوان هەر سێ سەركردە سوپاییەكەدا دابەش كرا،(بەتلیمۆس-Batlimos)،(سلۆكس-Sluqus)،(ئەنتیكۆنس-Antikons)، كەركوك بەركەوتی سلۆكس بوو، ئەمیش هەستاوە بەتێكدانی خانووبەرە

شكاندو پەلاماری بنجابی داو گرتی سەربازەكانی لێی راست بوونەوە، ناچار بەرەو نیشتمان گەرایەوەو لەرێی بابل مرد.(لویس.ا.مایەر):داستانە جیهانیە هەرە گەورەكان.ل ٢٩٦

[1] وەرگیراوە لە: موعتەسەم سالەیی: كێشەو مێژووی شاری كەركوك، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(٢) هاوینی٢٠٠٤.ل ٩٩.

[2] العقيد محمد اسد الله صفا: الأسكندر المقدوني الكبير. ص ٦٨.

[3] روفائیل میناس: كەركوك لەمێژوودا.ل٤

کۆنـەکانی و سـەرلەنوێ لەسـەر شـێوەی نـوێ ئـەو سـەردەمە دروستی کردوونەتەوە[٤].

سـەبارەت بەسـەردەمی ساسـانییەکانیش مێژوونووسـی ئەرمـەنی(مۆڤیـسیس خـورینی– Moses of khurence) لەکۆتایی سەدەی پێنج و سەرەتای سەدەی شەشدا ژیاوە، پێی وایـە، کـە ساسـانییەکان نزیکـی میـدێکان بـوون و نـاوی گەرمـەکان(Garmakan) یـان نـا، لەوهەرێمانـەی کـە کـەرکوك ئەکەوێتـە ناوەندیانـەوە[١] هـەر لەوسەردەمەشـدا کـەرکوك بـووە ناوەنـدێکی چـالاکی فەلـەکان(النساطرە)، لەهـەمان کاتـدا بـووە بارەگایـەك بـۆ پیـاوانی ئـاینی مەسـیحی(مەترانییـەکان)[٢] مەسـیحێکانی کـەرکوك لـە سـەردەمی ساسـانییەکاندا دەچەوسـێنرانەوە. شـاپوری دووەم (٣٠٩ – ٣٧٩ن) یـەکێ لەتوندوتیـژترین پاشـاکانی ساسـانی بـوو کەژمارەیـەکی زۆری مەسـیحێکانی کـەرکوکی کوشـت[٣]. سەرچاوە مێژوویـیەکانیش جەخت لەسـەر ئـەوە دەکەنـەوە، شاپوری دووەم بەڕادەیـەکی زۆر دیانـەکان(مەسـیحێکان)ی چەوسـاندووەتەوە و لەسـالّی (٣٢٨ن) ئـاگر لەشـاری کـەرکوك بـەردەدات بەشـێکی زۆری شـار کـاول

---

[٤] وەرگیراوە: لە عوسمـان سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینـی کوردستان. گۆڤاری مرۆڤایەتی. ژمارە(٧) نۆکتۆبەری ١٩٩٨، ل٥.

[١] وەرگیراوە لە: د.کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها. ص١٤

[٢] وەرگـیراوە لـە: د.ج.گـەرمیانی: کـەرکوك شـاری مێـژووی سـەربەرزی کوردان. ل ٢٢٠

[٣] ڕوفائیل میناس: کەرکوك لەمێژوودا.ل ٦-٧.

دەکات، خەڵکی شاریش بەتایبەتی دیانەکان لەترسانا بەرەو ژوور رادەکەن و لەشوێنێکی نزیک بەڕووباری خاسەی (ئێستا)وە نیشتەجێ دەبن، هەرکە سوپای ساسانیش شوێنەکەیانی بۆ ئاشکرا بوو هێرشی بردە سەریان و ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن[1]. بەڵام پاشتر لەسەردەمی(یەزدە گوردی دووەم ٤٣٨-٤٥٧ز) ئاینی مەسیحی لەم شارەدا تاڕادەیەك بڵاوبوونەوەی بەخۆوە بینیەوە[2].

شاڵاوی عەرەبە موسڵمانەکانیش لەژێر سێبەری فەتحی ئیسلامیدا لەسەدەی حەوتەمی زاینیدا بۆسەر عێراق* ڕووداوێکی

---

[1] موعتەسەم سالەیی: کێشەو مێژووی شاری کەرکوك،ل ١٠٤.

[2] د.ج.گەرمیانی: کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان،ل ٢٢٠.

* کاتێك یۆنانییەکان بەسەرکردایەتی ئەسکەندەر دەستیان گرت بەسەر(عێراقی ئێستا)دا، ناوی(میسۆپۆتامیا-دۆڵی نێوان دووڕووبار) یان لێ نا،د.طة باقریش لە(مقدمة في التاريخ الحضارات القديمە)دا دەڵێت:" زاراوەی میسۆپۆتامیا زاراوەیەکی یۆنانییە، ئەو شوێنانە دەگرێتەوە دەکەونە نێوان دیجلەو فوراتەوە،(بين النهرين)یش زاراوەیەکی وەرگێڕدراوە بۆ عەرەبی لەزاراوە یۆنانییەکەوە. ئەم زاراوەیەش مێژوونوسی یۆنانی(پۆلیبیۆس) بۆیەکەم جار لەنوسینەکانیدا بەکارهێناوە بەڵام زاراوەی(عێراق) لە کۆتایی چەرخی ساسانییەکاندا دەرکەوت، کە بەهەرێمەکانی ناوەندو باشوری عێراقی ئێستا دەوترا (ابن خردزابە) یش پێی وایە، فارسەکان ئەم ناوەیان لە هەرێمەکانی باشورو ناوەڕاستی عێراق ناوە،(هرتسفێلد)ی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیش دەڵێت:" زاراوەکە لە(ئێرگ-ئێرك)ی فارسییەوە هاتووە.(د.مصطفی جواد)و(احمد سوسە)و(محمود فهمی درویش)یش پێیان وایە لە(ئێراە)ی فارسییەوە هاتووە.(وەرگیراوە لە

گـــەورە بـــوو، کاریگەرییـــەکی گـــەورەی بۆســـەر پێکهاتـــەی دانیشتوانەکەی هەبوو[1]. هاتنی عەرەب بۆ کوردستان لەدوای ساڵی(١٦ك-٥٩٦ز)وە بـوو[2]، سـەبارەت بەناوچـەی کـەرکوک و دیالـەش عـەرەب بۆجـاری یەکـەم لـەدوای فتوحـاتی ئیـسلامی گەیـشتووەتە ئـەم ناوچـەیەو لەسـاڵی(٢٢ك-٦٠٢ز) گەیـشتنە ناوچەی شارەزوور. لەوکاتـەدا کەرکوک و ناوچەکانی دەوروبەری بەشێك بوو لەشارەزوور پێش هاتنی ئیسلامیش، عەرەب کەمو زۆر لەسنوری ناوچەکانی کەرکوک و دیاله نەبووه.[3] بەم شێوەیە ناوچـەکە پـاش هـاتنی ئـاینی ئیـسلام بـووە بەشـێك لـەجیهانی ئیسلامی و هەر لەسـەردەمی خەلافـەتی راشـیدین و دواتریـشەوە، وەکـو سـەرجەم ناوچـە ئیـسلامییەکانی دیکـە حـوکم دەکـرا، نەبوونی شاری گەورەو پانتایی ئاوەدانی فراوان، کەمی رووداوی سیاسی دیار، لەوێ و دووره پەرێزی زۆربەی مێژوونوسانی ئەو سەردەمە لەیاداشت کردنی ئەوزانیاری و رووداوانـەی بەپێوەری ئەوکات بایەخـدار نـەبوون. هـەموو ئـەم بەڵێنانـەو بەشـێوەیەکی

عبدالرقیب یوسف: حدود کردستان جنوبیة تأریخیاً او جغرافیاً، طبعة الأولى، سلیمانیة٢٠٠٥..ص١١-١٢).

[1] د.خـەلیل ئیـسماعیل: رەهەنـدی نەتـەوەیی ئیـشتەجێ بـوونی عـەرەب لەپارێزگای کەرکوك، گۆڤاری سـەنتەری برایـەتی، ژمارە(٢٠) ساڵی٢٠٠١.ل ٢٠٥.

[2] وەرگیراوە: لـە جـەلال جەوهـەر: پاکتاوی نەژادی لەکوردستان، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە١١ی ساڵی پێنجەم، زستانی ٢٠٠٢، ل٨٧ .

[3] جەلال جەوهەر: پاکتاوی نەژادی لە کوردستان.ل١٠.

گشتی لەسەردەمی خەلافەتی ئیسلامیدا، لەپشت نەبوونی هەواڵی مێژوویی و زانیاری تایبەت بەناوچەی کەرکوکن،دواتر کەوتووەتە ژێر دەستی مەغۆلەکان و لەوکاتەشەوە بۆماوەی نزیکەی دوو سەدە، ناوچەکە نوقمی هەراوپشێوی هێزە داگیرکەرو پەلاماردەرەکانی ناوچەکە بووە.[1] لەماوەی شاڵاوو پەلاماری مەغۆلەکاندا گەلی کورد لەبارودۆخێکی زۆر خراپدا دەژیا، لەگەڵ لەدەست دان و تێکچوونی ماڵ بەهۆی هێرشی مەغۆلەکانەوە، ئەو کوردانەشی لەشاڵاوی مەغۆلەکان مابوونەوە هەڵهاتبوون بۆ ناوچە شاخاوییەکانی کوردستان، ژیانی کوردەواریش بەشێوەیەکی گشتی لەسەدەکانی(١٣-١٤-١٥ ز)دا زۆر زەحمەت وگران بوو، کوردستان لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر دەکەوتە بەر پەلاماری داگیرکەرە جیاوازەکانەوە.[2]

لەسەرەتای سەدەی شانزەیەم، لەکاتی دەرکەوتنی هەردوو دەوڵەتی سەفەوی لەرۆژهەڵاتی کوردستان و دەوڵەتی عوسمانی لەرۆژئاوای کوردستان بەرووخسارە جوگرافییە مرۆییەکەی، لەباکورەوە لەشاخەکانی ئارارات و رووباری ئاراسەوە، تاوەکو پارچەکانی نزیک بەغدا لەباشور، بووە گۆڕەپانێکی ململانێ لەنێو ئەو دوو دەسەڵاتە شەڕانگێزەدا[3]. بەڵام دەرکەوتنی

---

(1) وەرگیراوە لە قادر محمد: ناوچەی کەرکوك لەسەردەمی عەباسییەکاندا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠)ساڵی ٢٠٠١.ل ل ١٠٤-١٠٨.

(2) Fuad Taher Sadiq :Abrief History Of Kurdistan ,Kurdistan-2000.p34.

(3) جەلال جەوهەر: پاکتاوکردنی نەژادی لەکوردستان.ل١١.

عوسمانییەکان لەم ناوچەیەو عێراق بەگشتی بەشێوەیەکی کرداری لەسەردەمی سوڵتان سلێمان قانونیدا بوو، کاتێك لەگەڵ سوپاکەیدا لەساڵی (١٥٣٤ز)چووە نێو بەغداوە لەڕێگای تەبرێزو(سلێمانی ئێستا)وە[1] پاشان ئیدارەی عوسمانی بۆ پتەوکردنی دەسەڵاتی خۆی هەندێك لەوبنەماڵە تورکانەی** *جێی متمانەی ئالی عوسمان بوون، پاش سەندنەوەی عێراق لەسەفەوییەکان، لەکەرکوك نیشتەجێ کران و ئیدارەی عوسمانیش پۆستی(موتەسەلمیت) واتە پۆستی ئیداری بەسەرۆکەکانی ئەو بنەماڵە بەرەچەڵەك تورکانە سپارد وێڕای

---

[1] د.کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها، ص ٣٢.

* مێژووی پەیوەندی نێوان کوردو تورك دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش دەرکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام پەیدا بوونی دەوڵەتی عوسمانی وێستگەیەکی گرنگی پەیوەندی نێوان کوردو تورك پێك دەهێنێت (فەرید ئەسەسەرد: نوسینێك دەربارەی گۆڤارەکە، گۆڤاری دۆسیەی تورکیا، ژمارە(١)ی مایسی ٢٠٠٥،ل٣).

** وشەی(تورك) تاسەرەتای سەدەی نۆزدەیەم تەنیا بەجوتیارەکانی ئاسیای بچوك وتراوە. کاربەدەستانیش بەخۆیان دەگوت عوسمانی، ئەم نازناوەشیان لەباپیرە گەورەیانەوە وەرگرتبوو.(د.عبدالله غفور: جوگرافیای کوردستان، چ چوارەم،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر-٢٠٠٥. ل ١٨٧.-

* - پاش لابردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی و دامەزراندنی کۆماری تورکیا بەشێوەیەکی ڕەسمی وشەی تورك و تورکیا بەکار هاتووە.(د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و.لەڕووسییەوە د.کاوس قەفتان، بەغدا- ١٩٨٧، ل ٣٠٢).

بەخشینی نازناوی باڵا، ئەو بنەماڵانەش لەلایەن خۆیانەوە پشتگیری بەردەوامی حوکمی عوسمانی و کلتورەکەیان دەکرد.[*]

لەساڵی(١٦٣٨ن)دا سوڵتان مورادی چوارەم، بەتەواوەتی دەستی بەسەر عێراقدا گرت و دابەشی کرد بۆ سێ ویلایەت[**] : موسڵ، بەغدا، شارەزوور لەکەرکوك، پاش ماوەیەك دەستی بەسەر بەسرەشدا گرت و کردی بەبەشێك لەئیمپراتۆرییەتی عوسمانی.[١] بەڵام ساڵێك پاش ئەوەو لەساڵی (١٦٣٩ن)دا، سلێمان پاشای بابان شاری کەرکوکی لەدەسەڵاتی عوسمانێکان سەندەوە، کە لەبەغداوە حوکمیان دەکرد موتەسەریفەکەیان بە ناوی(دلاوەر) کوشتووەو ئەم شارەیان هێناوەتە ژێر دەسەڵاتی میرنشینێکی کوردی بەهاوکاری و پاڵپشتی خەڵکی شاری کەرکوك، لەکاتێکدا دەسەڵاتی عوسمانییان پێ قەبوڵ نەبووە.[٢] لەماوەی دەسەڵاتداری عوسمانیەکان لەم ناوچەیەدا، توشی هێرشی چەکداری زۆربووە لەلایەن فارسەکانەوە، هێرشی هەرە

---

[*] د.نوری تاڵەبانی: سیاسەتی گۆرینی واقعی نەتەوەیی کەرکوك لەکۆنەوە تا ئەمرۆ، گۆڤاری کەرکوك .ژمارە (١) ی ساڵی سێییەم. لا ٤٤

[**] زاراوەی(وویلایەت-Vilayat) زاراوەیەکی عەرەبییەو دراشێوە بوو لەشێوەکانی نیالەت.(ستیڤنس.هـ.لونگریك: اربعة القرون من التاریخ العراق الحدیث. ت.جعفر خیاط، طبعة الأولى، بغداد- ١٩٤١. ص٣٧.)

[١] د.فاضل حسین: مشکله الموصل، بغداد-١٩٧٧.ص١٠٥.

[٢] وەرگیراوە: لە عوسمان کانی پانکەیی: کەرکوك شاری مێژوورینەی کوردنشین، گۆڤاری بانە رۆژ(گۆڤارێکی روناکبیری گشتی یە، کۆمەڵەی روناکبیری کەرکوك دەری دەکات) ژمارە(٢٢)ئەیلولی٢٠٠٥. ل٨.

گەورەو بەهێزی فارسەکانیش ئەو هێرشە بوو بەسەرکردایەتی (نادرشا)، بۆ سەر ئەم شارە لەساڵی(١٧٤٢ی.ز) ئەنجامیاندا سوپای فارس لەئەسفەهانەوە بەرەو کوردستان هاتو ژمارەیان نزیکەی ١٠٠هەزار جەنگاوەربەبوو لەنزیك دوزخورماتوو نادرشا وەستاو بەشێك لە سوپاکەی بۆ دەست بەسەراگرتنی شاری کەرکوك نارد، بەڵام ئەوهێزانە لەلایەن کوردەکانەوە توشی بەرهەڵستییەکی گەورە بوون، بەم جۆرە لەسەرەتاوە هێزەکانی قاجاری نەیانتوانی شارەکە بگرن، بۆیە زیاتر توانیان چوار دەوری قەڵاکە بگرن و هەندێك بەشی شورەی قەڵاکە بەمەنجەنیق و تۆپ بڕوخێنن ئەوەش وایکرد خەڵکەکەی لەوەزیاتر نەتوانن بەرهەڵستی بکەن و بەناچاری خۆیان بەدەستەوە داو بەشێکی زۆری شارەکەش وێران بوو، ژمارەیەکی زۆر لەخەڵکی شار کوژرا دوای سەرکەوتنی ئەم شاڵاوەیان، فارسەکان رووباری خاسەیان بڕیوەو چواردەوری گوندی قۆرییەیان گرتووە، کە کەوتووەتە بەشی خۆرئاوای قەڵاکەوە، دانیشتوانی گوندەکەش بەناچاری خۆیان بەدەستەوە داوە.[1] بەم شێوەیە لەماوەی ساڵانی ململانێی نێوان دەسەڵاتدارانی شیعەی ئێرانی و ئیمپراتۆری سونی عوسمانیدا، کوردستان بەگشتی ببووە شەرگەیەکی

[1] وەرگیراوە لە کەمال مەعروف: قەلای کەرکوك لەڕوانگەی شوێنەوارو مێژوودا، گۆڤاری بانەڕۆژ، ژمارە(٤)ی نازاری-٢٠٠٤، ل٤٩.

بەردەوامی نێوانیان و شاری کەرکوکیش بەشێک بووە لەو ململانێیە[٢].

---

[٢] د. نوری تاڵەبانی: سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوک، و.مەریوان حسین چیمەنی. سلێمانی-٢٠٠٣.ل١١.

بەشی یەکەم

چەمکوزاراوەو شوێنی جوگرافی کەرکوك

باسی یەکەم

چەمك‌وزاراوەو ڕەچەڵەکی ناوی کەرکوك

سەبارەت بەناوی کەرکوك، هەر لەدێرزەمانەوە بەچەندین شێوە هاتووە، بەهۆی مێژووی درێژی بونیادنانی ئەم شارە و تێپەڕبوونی چەندین قۆناغی دەسەڵاتدارێتی ناوخۆو دەرەکی بەسەر ئەم شارەدا، جیاوازی زمان‌و شێوە زارەکانی ئەو دەسەڵاتە نێوخۆیی‌و دەرەکیانە، وای کردووە ئەم شارە هەر لەکۆنەوە چەندین ناوی بەسەردا ببڕێت، لێرەدا هەوڵ دەدەین ئاماژە بە هێندێك لەوناوانە لەقۆناغە جیاوازەکاندا بکەین.

بەپێی بەڵگە مێژووییەکان ئەوە سەلمێنراوە، کە(ئارابخا) کۆنترین ناوی کەرکوکە هەروەك لەنوسراوێکی مێخیدا لەبەشی خوارەوەی قەڵای کەرکوك، لەپارچەی(٥)ەمدا دۆزراوەتەوە،

مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووەمی پێش زاین.[1] سەبارەت بەزمانی قسەکردنو گفتوگۆیش لای ئەوان لەوقۆناغە مێژوویيەدا، ئەوەيە کە زمانی سەربەخۆی خۆيان(زمانی گوتی)، زمانی دانیشتوانی کوردستانی کۆن بووە، زمانێك بووە سەرجەم بنەما زمانەوانییەکانی لەخۆگرتووەو لەزمانەکانی ئاشوریو سۆمەریو ئەکەدیو بابلی جیاوازبووە.[2] سۆمەریو ئەکەدییەکانیش دانیان بەوەدا ناوە کە شانشینێك بەناوی(شانشینی گوتی) هەبووەو پایتەختەکەشی(ئارابخا) بووە.[3]

(د.جمال رەشيد)یش پێی وايە: ئارابخا شاری کەرکوکی ئێستا بووەو ماوەيەك هۆزی(گورمو)ی ئارامی تێدا نیشتەجێ بوون.[4] (عبدالرزاق الحسنی) پێی وايە: ناوی کەرکوك بۆ دوو نوسراوی کلدانی کۆن دەگەڕێتەوە.[5]بابلییەکان بەم شارەيان

---

[1] عبدالرقيب يوسف: العالم الاثريه والتراثيه في مدينة كركوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(1) سالی سێیەم- هاوینی ٢٠٠٠، ل١٠٥).

[2] کەيوان ئازاد ئەنوەر: کەرکوك لەمێژووی کۆندا: گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢-٣) پايزی ١٩٩٩،ل٧٤.

[3] د.شاكر خەسباك: کوردو مەسەلەی کورد، و.لەعەرەبییەوە: نەجمەدين شاکەل، چاپی دووەم-دەزگای چاپی بلاوکردنەوەی ئاراس- هەولێر-٢٠٠٥، ل١٧.

[4] دارسات كرديه في بلاد سوبارتو، بغداد-١٩٨٤، ص ٣٠-٣١

[5] عراق قديماً وحديثا، ص ٢١٧.

وتووه(ئامانجه Amanya).[1] لای سۆمەرییەکانیش بە(کنهار) ناسراوه.[2] لەچەرخی حوریکانیش ناوی(ئارابخا) بووەو دوای هاتنی سامیەکان بووە بە(کارمای)و دواتریش بە(کارکا).[3]

مامۆستا (تۆفیق وەهبی) پێی وایە: ناوی کەرکوك پێکهاتووە لە(کر)ی ئاشوری و پاشان(هك)ی پێوەلکاوە، بۆئەوەی بەسوك و ئاسانی بووترێت[4] و ڕایەکی دیکە پێی وایە(کارکۆك)، واتە ئیشی زۆر باش و چاك کە لەمێژەوە ئەم شارە دانیشتوانەکەی بەئیشی چاك و پوخت لەهەموو بوارەکاندا خەریك بوون و لەزووربەی شوێنەکانەوە ڕوویان تێ کردووە[5].

ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیزیش(کی‌لیسترنج)، پێی وایە." ئەو تەپۆڵکە شوێنەوارییەی قەڵای کەرکوکی لەسەر بونیاد نراوە، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی هەزارەی دووەمی پێش زایینی و ناسراوە بە ئارابخا."[6] وڵاتی میسۆپۆتامیا لەساڵی(

---

[1] عوسمان سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، ل٥١-٥٢.

[2] مجموعة من الأكادميين العراقين: كركوك مدينة القوميات المتآخيه(وقائع الندوة العلمية التي عقدها مركزكربلاء للبحوث والدراسات في لندن ٢٢/٢١تموز ٢٠٠٢م)، طبعة الأولى.٢٠٠٠، ص ٧٤

[3] د.ڕەشاد میران: ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لەکوردستان،چاپی دووەم، ٢٠٠٠، ل٢

[4] وەرگیراوە: لەموعتەسەم ساڵەیی: کێشەو مێژووی شاری کەرکوك، ل٩٨.

[5] د.جمال رشيد احمد: كركوك في عصور القديمه، ص ٨٣.

[6] بلدان الخلافه الشرقيه، ت. بشير فرنسيس، طبعة الأولى، بغداد-١٩٤٥، ص ١٢

٣٣٣پ.ز) کەوتە بەر شاڵاوی ئەسکەندەری مەکەدۆنی کوڕی فلیپ[١] گەڕی ئاگرە ئەزەلییەکەی ئەوشارە سەرنجی مەکەدۆنیکانی راکێشابوو، مێژوونوس(پلوتارخ) ناوی ئەم شارە بە(کورکورا) دەبات، بێگومان ناوچەی بابەگوڕگوڕی ئێستایە، ئەوسا بەتەنیشت شاری ئارابخای سەر بەمیدییەکان بووە.(جمال رەشید)یش وای بۆدەچێت: ناوی کەرکوك پەیوەندی بەو ناوە هلینییەوە هەبێت کە پاشگری(AK)ی سوباری خراواتە سەر، بووە بە(کورکوراك-Korkourk). لەسەردەمی سلۆقییەکانیشدا پێی وتراوە(کەرخ-سلۆق) بەمانای شاری سلۆقییەکان دێت.[٢]هێندێکی دیکە دەڵێن ناوی(کەرخاوسلۆخ)،بە مانای شاری شوورەدار دێت، ئەم بۆچوونەش هێندێك راستی تێدا بەدی دەکرێت، وەك ئەوەی دەوروبەری قەلاکە لە هەرچوار لاوە بەدیوارێکی بەرزو بڵند دەورە دراوەو بازگەیەك خانووبەرەی لەسەر دروست کراوە.[٣] (عبدالرزاق الحسني)یش دەڵێت:"بەتلیمۆس بەدووکافی فارسی(کورکورا) ناوی کەرکوکی بردووە."[٤] *

---

[١] ليلى نامق جاف: كركوك لمحيات تاريخيه، منشورات خبات، اربيل-١٩٩٢، ص٢٨.

[٢] وەرگیراوە لە:موعتەسەم سالەیی: کێشەو مێژووی شاری کەرکوك، ل ٩٨-٩٩.

[٣] عوسمان سەیدقادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، ل٥.

[٤] العراق قديماً و حديثاً ، ص٢١٨.

(د.طه باقرو فوئاد سفر) یش پێیان وایە: پێدەچێت ناوی کەرکوك لەزاراوەی(کرکر)ەوە هاتبێت، وەکو ناو بۆ ناوەندێکی ئاگرینی دەرەوەی کەرکوك.[1] لەسەردەمی ساسانییەکانیشدا کەرکوك بەناوی(گەرمەکان) ناوبراوە[2] لەسەدەو سەردەمەکانی دەسەلاتداریی خەلافەتی ئیسلامیدا، واژەی(باجرمێ-باگرمێ) بەکارهاتووە بۆ ناوچەی کەرکوك، ئەم واژەیەش لە(پێش گەرما)ی ئارامییەوە وەرگیراوە بەتایبەتی برگەی یەکەمی ناوەکە(پێش)کە بەواتای مەلبەند دێت، برگەی دووەمی ناوەکە(گەرمای) لەووشەی گەرمیانی کوردییەوە وەرگیراوە.[3]

بەگوتەی نوسەری(خرۆنیکا) کە چەندین سەرچاوە لەوانە بەئێمە نەگەیشتوون و بەکاریهێناون، ناوچەی(گارمای) کە(کارکادی) و(بیت سلوخ) یەکێك لەشارە هەرەگەورەکانی بوون، لەکاتی پێش هاتنی ئێرانییەکان جارێ مەملەکەتی گارمای بووە، رووبەرێکی فراوانی میسۆپۆتامیای سەروی گرتووەتەوە، سنورەکانی لەسەروی رۆژئاواوە لەزێی گەورەوە، تا

---

* ئاساییە کەرکوك لەیەك کاتدا لەناوێك زیاتری هەبووبێت، هەر وەك ئێستاش لەجیهاندا شار هەیە لەناوێك زیاتری هەیە، یان چەند شارێك هەن یەك ناویان هەیە.

[1] وەرگیراوە لە: لیلی نامق جاف: كركوك لمحيات تاريخية. ص ٢٩.

[2] وەرگیراوە لە:د.ج. گەرمیانی: کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان، ل٢٢٠

[3] دیداری گۆڤاری کەرکوك لەگەڵ شوێنەوارناس(پاکیزە کەمال) ژمارە(٢-٣) پایز و زستانی ١٩٩٩-٢٠٠٠. ل٨٧.

دیجلـــە(دێكـــلات) دەڕوا، لەوێـــشەوە تـــازێی دیالـــە(ئـــەتراك و تۆرماراشـــیان پـــێ گوتـــووە)، دەبـــوو لـــە ســـنوری خـــواروی، رۆژهـەڵاتی(بیت گارمـای) تـا زەوییـەكانی(لاداب وچیای شێروان) درێژ دەبووەوەو گارمای لەهەمەدان جیا دەكردەوەو تازێی بچوك دەچـوو دەبـووە سـنوری بـاكوری ناوچـەكە، كەواتـە مەملەكـەتی گارمـــای هـــەمان رووبـــەری ئارابخـــای حـــوری دەگرێتـــەوە.[1] مێژوونووســـی رۆمـــانیش(ئـــەمیانۆس) بـــەناوی(كـــارك) نـــاوی كـــەركوكی بـــردووەو هـــەروەها(كارشـــا) كەلـــە(كـــەرخا)وە هـــاتووە باسی لێوە كردووە.[2]

(د.مصطفى جواد)یش دەڵێت: كـەركوك لـەرووكاردا لـەناوی (كەرخینی) یەوە هاتووە، ئینجا بۆ(كركی)، پاشان لـەرێی زمـانی فارسییەوە بووە بـە(كریك)، پاش ئـەوەش گـۆڕاوە بـۆ(كـەركوك)، بۆیەكـــەم جـــاریش لەســـەردەمی تـــەیموری لەنگـــدا، شـــێوە زاراوەی(كـــەركوك)، لەلایـــەن(شـــەرەفەدین عـــەلی یەزیـــدی)یـــەوە لەمیانـــــەی لێكۆڵینەوەیەكـــــدا، لەســـــەر رووداوەكـــــان لەســـــاڵی(٨٠٦ك/١٤٠٣ز) بـــــەكاریهێناوە[3]. لەپەرتوكێكـــــدا بەناوی(تـاریخ تیمـور یـان زەفـەر نامـە)، تیایـدا هـاتووە:"تـەیمور عێراقـی داگـیر كـرد، لـە رێگـای داقـوق و(كـەركوك)و ئـاڵتون

---

[1] نۆ.ل. ڤیلچیڤسكی: نـەژادی كـورد، وەرگێڕانـی بـۆ كـوردی. د.رەشـاد میران. چاپی دووەم، هەولێر-٢٠٠٠، ل ل١٧٤-١٧٥.

[2] وەرگیراوە لە :فاتیح عبدالله: پارێزگای كەركوك، ل١٧.

[3] وەرگیراوە لە: مجموعة من الأكادمین العراقین: كركوك مدینة القومیات المتاخیە ص٧٣-٧٤

کۆپرییـــەوە بـــەرەو دیاربـــەکر بەڕێکـــەوت، لـــە(٢٠ی کـــانونی یەکەمی١٤٠٢ی.ز) دا بەجێی هێشت، ئەوەش یەکەم ئاماژەیـە کـە بەراشکاوی و کە راستەخۆ بۆناوی شاری کەرکوك دەکرێ.[1]

لەئەنجامـدا دەتـوانین بڵـێین کـەناوی کـەرکوك، داتاشـراوی چەندین زاراوەو ناوی تری پێشوی خۆیـەتی، لەمیانـەی سـەرجەم زمـان و شـێوەزارەکانی دەسـەڵاتدارە نێوخـۆیی و دەرەکییـەکان لەقۆناغە جیاوازەکاندا هاتووەتەکایەوە.

---

[1] وەرگیراوە لە:د.ج.گەرمیانی: کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان. ل٢٢٠.

باسی دووەم

کەرکوك لەئینسکلۆپیدیای بیانی و ئیسلامیدا

(Encyclopucdia – الموسوعة–دائرة العارف):– بریتییە لە شێوە بانکێکی زانیاری، بوارو پسپۆری جیاجیا لە خۆ دەگرێت، بەڕێوەبردنیشی خەڵکانێکی ئەکادیمی و پسپۆر لەئەستۆی دەگرن، هەر زانیارییەك لەئینسکلۆپیدیادا دیاری بکرێت راستییەکی زانستی و بابەتی دەبێت، بەشێوەیەك گشت لایەك کۆکن لەسەری و سەرچاوەیەکی گرنگە. بۆهەموو لێکۆڵەرو پسپۆرەکان لەجیهاندا.[١]

لێرەدا هەوڵدەدەین، ئاماژە بەکوردستانییەتی کەرکوك بکەین لەئینسکلۆپیدیای بیانی و ئیسلامیدا، لەپاڵ ئەوەشدا

[١] وەرگیراوە لە: ئەحمەد عەزیز: کوردستانییەتی کەرکوك لەئینسایکلۆپیدیای وڵاتانی ئەوروپا و ئەمریکادا. گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١٦)، بەهاری ٢٠٠٣. ل٥٥.

راوبۆچوونی ژمارەیەك لەبیانیو نوسەرە عەرەبەكانو سەرچاوە عەرەبییەكان لەوبارەیەوە دەخەینە ڕوو.

ئینسایكلۆپیدیای بەریتانی ئاماژە بۆئەوە دەكات: "كەركوك شارێكە دەكەوێتە باكوری عێراق،(١٤٥میل-٢٢٣كم) لەباكوری بەغدا، پایتەختی نیشتمانییەو، بەهۆی ڕێگای زەمینیو هێڵی شەمەندەفەرەوە بەبەغداوە دەبەسترێتەوە، دەكەوێتە نزیك زنجیرە چیای زاگرۆس لەهەرێمی كوردستانی عێراق"[١].

ئینسكلۆپیدیای دانیماركی لەنوێترین چاپیدا بەم شێوەیە كەركوك دەناسێنێ: " كەركوك شاری كێڵگەی نوتە، دەكەوێتە باكوری ڕۆژهەلاتی عێراقەوە، بەشێكە لەكوردستانو(٢٥٠كم) لەبەغداوە دوورە، هەندێ لەمەزنەدەكانی كێڵگەكانی نەوت لە كەركوك وای دەردەخەن، كە نزیكە(٧,٥٪)كۆی یەدەگی نەوتی جیهانی تێدایە." لە ئینسایكلۆپیدیای دەزگای(MICOSFT)ی ئەمریكیدا هاتووە: "كەركوك شارێكە دەكەوێتە باكوری ڕۆژهەلاتی عێراقەوە، سەنتەری هەرێمی كەركوك دەوڵەمەندترین كێڵگەكانی نەوتی عێراقی تێدایە. هێڵی سەرەكی نەوتی عێراق لە كەركوكەوە بەرەو كەنارەكانی دەریای سپی ناوەڕاست دەچێت، سەنتەرێكی گرنگی بازرگانی ناوچەكەیەو بەروبوومی كشتوكاڵی دانەوێڵەو میوەو ئاژەڵی لێیە، لە شاری كەركوكدا

---

[1] William Benton & Helen H.B.Benton, Encylopadia Britannica, 15 EDITION, Prined in - U.S.A- 1974, P 834.

پاشماوەی شارستانییەتی کۆن دۆزراوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ (٣٠٠٠)ساڵ پێش زاین."[١]

ئینسایکلۆپیدیای ئەڵمانی لەدوا پێناسەی شاری کەرکوک دا دەنوسێت:" کەرکوك بەپێی مێژوو دەگەڕێتەوە بۆ سەر کوردستان، کوردستان وعێراق لەساڵی (١٦٣٨ز)دا کەوتە ژێر رکێفی دەسەڵاتی عوسمانییەکان و لەکاتی جەنگی یەکەمی جیهانیشدا، کەوتە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا...هتد."[٢].

ئینسکلۆپیدیای ئیسلامی، دەربارەی ناوچەی کەرکوك نوسیویەتی: "دەسەڵاتی راستەقینەی ئەم ناوچەیە، لەسەرۆکە کوردە خۆجێیەکانی ناوچەی ئەردەڵان بوون، دەوڵەتی عوسمانیش دواتر توانی بەپشت بەستن بەچالاکی پاشاکانی شارەزوور، دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئەم شارەدا بسەپێنێ."[٣]

شەمسەدین سامی، زاناو گەڕیدەی ناوداری تورك لەتۆمارەکەیدا ئاماژە بەشاری کەرکوك دەکات و دەڵێت:"کەرکوك یەکێکە لەشارەکانی کوردستانی سەربە ویلایەتی موسڵ و سێ

---

[١] وەرگیراوە لە احمد عزیز: کوردستانییەتی کەرکوك لەئینسایکلۆپیدیای ئەوروپایی و عەرەبی و ئەمریکیدا. و.لەعەرەبییەوە: مەجید ساڵح، گۆڤاری بانەڕۆژ، ژمارە(١٢) تشرینی دووەمی ٢٠٠٤، ل ل(٣-٤).

[٢] احمد عزیز: کەرکوك لەئینسایکلۆپیدیای....هتد گۆڤاری کەرکوك ژمارە١٦ی بەهاری ٢٠٠٣، ل٥٦-٥٧.

[٣] وەرگیراوە لە پ.د.ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر ڕاگوێزانی کورد لەکەرکوك و بەعەرەب کردنی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە ٢٠ی هاوینی ٢٠٠١، ل٢٢.

چــــارەکی دانیـــــشتوانەکەی کـــــوردن‌و ئـــــەوانی دیکـــــەش تورك‌وعەرەب‌وجولەکەو کلدانین."[1]

لەئینــسکلۆپیدیای جیهــانی عەرەبیــدا کــە لــە شانــشینی سعودیە دەرئەچێت، لەلایەن دەزگای بڵاوکردنـەوەو دابەشـکردنی ئـــەو وولاتـــەوە، ســـەبارەت بەکـــەرکوك نوســـراوە:" کـــەرکوك بەپایتـــەختی کوردەکـــان، لـــەباکوری عێـــراق دادەنرێـــت، لەلاپـــەڕە(٤٤٩)دا کـــەرکوك بەیـــەکێك لەشـــارە ســـەرەکییەکانی کوردستانی عێراق دادەنێت."[2]

بۆ جەخت کردنەوە لەسەر باسەکەمان، لێرەدا هـەوڵ دەدەیـن ڕاو بۆچوونی گـەلێك لـەبیانی‌و عـەرەب‌و تورکـەکان بخەینـە ڕوو (ژان ئۆنـــارە) نوســـەری فەرەنـــسایی لەســـاڵی(١٧٧٤ن)دا بـــە کوردســتاندا تێپـەڕیوەو لـەبارەی کەرکوکـەوە دەڵێـت:"کـەرکوك پایتەختی ویلایەتی شارەزوورەو بەشێکە لەکوردستان."[3]

(د.ڕۆهــەر) زانــاو نوســەری ئـەڵمانی، لــەکۆتایی ســـەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا سەردانی کوردستـانی کـردووە، پاشــان کتێبێکــی دانــاوە بــەناوی(ڕێگــای بەغـدا) لەوکتێبــەدا دەربــارەی پــەترۆڵی کوردســـتان نوســـیوێتی:"خــۆم ســـەردانی سەرچـاوە پەترۆڵییـەکانی کـەرکوکم کـرد، هــەروەها ســەردانی

---

[1] قاموس ئیعلام، ١٣١٥ك-١٨٩٨ز، ئەستەمبول، ل ٣٨٤٨.

[2] وەرگـیراوە لـە، احمـد عزیـز: کـەرکوك لەئینـسکلۆپیدیای.... گۆڤـاری بانەڕۆژ، ژمارە(١٢) تشرینی دووەمی٢٠٠٤ ل٤.

[3] وەرگیراوە لە: پشکۆ حەمە تاهیر ئاغجەلەری: ڕاپەڕینی کەرکوك ساڵی ١٩٩١، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٤، ل٢٤.

سەرچاوەکانی تریشم کرد لەدەوروبەری بابەگوڕگوڕ.....ڕۆهەر لەم نوسینەیدا ئاماژە بەوە دەکات، ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە مافی بەدەستهێنانی ئەو پەترۆلەیە لە(کوردستاندا)."[1]

(عبـدالرزاق الحـسني)یـش لـەبارەی کـەرکوك و دانیشتوانەکەیەوە دەڵێت:"دانیشتوانی کەرکوك دابەش دەبێت بۆسێ ڕەگەز. کورد، عەرەب، تورکمان، بەڵام زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردن، چونکە زۆرینەی هۆزەکانی لیواکە کوردن."[2]

(د.شاکر خەسباك)یش دەڵێت:" کوردستانی عێراق بریتییە لە چوار پارێزگا(لیوا)، پارێزگاکانی موسڵ، هەولێر، سلێمانی، کەرکوك، هەروەها بەنێو پارێزگای دیالەشدا درێژەی هەیەو ناوچەکانی خانەقین و مەندەلی دەگرێتەوەو ئەو پارێزگایانەش بەشی باکوری ڕۆژهەلات پێکدەهێنن."[3]

(علی جواد) لە کتێبی(ممالك عثماننـەنك تاریخ وجغرافیا لغـاتي)، دەڵێت:"کەرکوك مەڵبەندی قەزای سەنجەقی*

---

[1] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەیدا،(١٨٩٠-١٩٣٢)، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٠،ل٦٦.

[2] العراق قدیماً وحدیثاً، ص ٢٢٠.

[3] د. شاکر خەسباك: کوردو مەسەلەی کورد، ل٤٥.

* سەنجەق: زاراوەیەکی تورکییەو بەواتای(علم)دێت، شوێنێك دەگرێتەوە بەگی سەنجەق دەیبات بەڕێوە. پاشتر بەواتای یەکەیەکی ئیداری دەهات، سەر بەئەیالەت کە موتەسەڕیفێك حوکمی دەکرد.(لون گریك: اربعة القرون،-ص ٢٦٩). بەڵام لە(دائرة المعارف الاسلامی)دا دەڵێت:"زاراوەیەکی

شارەزوورە، لە(٥) ناحیەو(٣١٠)گوند پێکهاتووە، دووچیای گرنگی هەیە، یەکێکیان چیای حەمرینو ئەویتریان(قەرەچوغ)ە، لەناو قەزادا، ژمارەیەکی زۆر بیری نەوت هەیەو خەڵکەکەی لەجیاتی مۆموگاز بەکاری دەهێنن، دوور لەقەزاکە شوێنێك هەیە بەناوی بابەگوڕگوڕ، نەوتی تیادایەو ئاگرەکەشی لەدوورەوە دیارە."[1]

لەدوا چاوپیاخشاندنمان بەئینسکلۆپیدیای بیانیو ئیسلامیو ئاماژەکردن بەڕاو بۆچوونەکانی ژمارەیەك لە لەبیانیو عەرەبو تورکەکان، لەبارەی کەرکوکەوە، دەتوانین ئەو ڕاستییە هەڵهێنجین، کەرکوك هەرلەمێژەوە شارێکی کوردستانییەو سەرجەم ئینسکلۆپیدیاکانیش کەرکوکیان بەشارێکی گرنگی کوردستان ناوبردووە.

تورکییەو بەواتای(الراية، العلم، اللواء) دێت لەیەکەیەکی ئیداریدا، چاوگی سەرەکی زاراوەکەشی لەلایەن سەلجوقییەکانەوە بەکارهێنراوە." (احمد الشناوي، دائرة معارف الأسلامي، المجلد ثاني العشر، ص٢٤٩-٢٥٢.)
(لیوا)یش زاراوەیەکی عەرەبییە، یەکەیەکی ئیداری دەگرێتەوە(متصرف)ێك حوکمی دەکات، هەروەها یەکەیە لەیەکەکانی سوپا دەگرێتەوە.(لونگریك: اربعة القرون، ص٢٧٠).

[1] وەرگیراوە لە: کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا: فەیسەڵ دەباغ لەتورکی عوسمانییەوە کردویەتی بەکوردی، چاپی یەکەم، هەولێر-٢٠٠٤، ل١٣.

باسی سێیەم

سنوری جوگرافی (کەرکوک-کوردستان)

یەکەم/سنوری جوگرافی کەرکوك:

ئەگەر سەیرێکی سنوری جوگرافی کەرکوك بکەین، دەبینین هەر لەکۆنەوە چەندین گۆڕانکاری بەسەر ئەو سنورەدا هاتووە. بێگومان ئەمەش زیاتر بۆ ئەو ململانێ نێوخۆیی و ناوچەییانە دەگەڕێتەوە کە بەسەر ئەم شارەو سنورەکەدا هاتووە، لەکاتێکدا ئەم شارە بووە بەبەشێك لەوململانێیانە.

ناوچەی کەرکوك ئەو شوێنانە دەگرێتەوە، دەکەونە نێوان چیای زاگرۆس و ڕووبارەکانی زێی بچووك و دیجلەو زنجیرە

تەپۆلکەکانی حەمرین و ڕووباری سیروانەوە. ئەم ناوچەیەش هەمان ئەو ناوچەیەیە، لەکاتی ساسانییەکاندا بەگەرمەکان، واتە وڵاتی گەرم ناسرابوو.[1]

کەرکوک دەکەوێتە سەر هێڵی پانی(٣٥-٢٨)° باکورودرێژی(٤١-٤٥)° ڕۆژهەڵاتی هێڵی گرینج ، ناوەندی بەرزی ڕووی خاکەکەی لەسەرئاستی ڕووی دەریاوە(٣٥٠م)ە[2].

لەقاموسی ئیعلامی تورکیشدا، سنوری کەرکوک، بەم شێوەیە هاتووە(کەرکوک دەکەوێتە ویلایەتی موسڵی کوردستان،(١٦٠کم) لەباشوری ڕۆژهەڵاتی شاری موسل، چەند گردو تەپۆلکەیەکی تیادایە، لەتەنیشتییەوە دۆڵێکی فراوانی هەیە بەدۆڵی(ئەدهەم) ناسراوە. لەڕۆژهەڵاتەوە سەنجەقی سلێمانییە، لەباکورەوە کۆیەو هەولێر، لەڕۆژ ئاواشەوە سەنجەقی موسڵو بەغداش دەکەوێتە بەشی باشوری ڕۆژئاوایەوە، لەبەشی باشوری ڕۆژهەڵاتەوە قەزای سەلاحییە(کفری)، کەرکوک پێکهاتووە لەپێنج ناحیە، ئەوانیش(مەلحە، توزخورماتوو، ئاڵتون کۆپری، گێل، شوان، لەگەڵ ٢٦٢گوند).[3]

---

[1] پ.د.ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوک لەسەر ڕاگوێزانی کورد لە کەرکوکو بەعەرەب کردنی، ل٢٢.

[2] وەرگیراوە لە: پشتیوان حسێن و کارزان کەریم: بایەخی جیۆپۆلەتیکی پارێزگای کەرکوک، گۆڤاری کەرکوک. ژمارە(١)ی ساڵی شەشەم. هاوینی٢٠٠٤، ل١٠.

[3] شمس الدین سامی: قاموس ئیعلام، ص٣٨٤٨.

ئینسكلۆپیدیای ئیسلامیش(دائره المعارف الاسلامیه) سنوری ناوچەی كەركوكی بەم جۆرە دەستنیشان كردووە: (رووباری زێی بچوك لە باكوری رۆژئاوایەوە، چیای حەمرین لەباشوری رۆژئاواوە، رووباری دیالە(سیروان) لەباشوری رۆژهەڵات و چیای زاگرۆس لەباكوری رۆژهەڵاتەوە.)[1]

(محمد هادي دفتروعبدالله حسن) لەبارەی سنوری كەركوكەوە دەڵێن: "لەسەرەوە هاوسنورە لەگەڵ زێی بچوك، دەست پێدەكات لەگوندی(كیتكە)وە، درێژ دەبێتەوە لەگەڵ هێڵی سنوری رووبارەكە بۆ سەرچاوەی زێیەكە لە رووباری(دیجلە). لەرۆژئاواشەوە هاوسنورە لەگەڵ رووباری دیجلەدا سنوری ئەم هێڵە لەسەرچاوەی زێی بچوكەوە لەرووباری دیجلەوە دەست پێدەكات هەتا (فەتحە)، ئینجا لەرووی زنجیرە تەپۆلكەكانی حەمرینەوە درێژ دەبێتەوە هەتاخاڵی(عین خالد)و(عین نخیلە) لە ناوەڕاستی تەپۆلكاییەكانی حەمرین لەسەر رێگای كەركوك تكریت، لەخواریشەوە هاوسنورە لەگەڵ هێڵی سنووری(عین خالد)و(عین نخیلە) هەتا گردی(مغارە) كە كەوتووەتە لای دەستە راستی دۆڵی(كۆردەرە)، كەزەوییەكانی حەویجە دەبڕێت بەهێڵێكی راست لێی دەشكێتەوە بۆ ناوچەیەك پێی ئەوترێت(طقان طوقان)، بەدرێژبوونەوەی بەسنوری جیابوی نێوان هەریەكە لە(داقوق)و(قەرەحەسەن)دا دەڕوات بە سەرووی

---

[1] وەرگیراوە لە:پ.د. ئازاد نەقشبەندی: كاریگەری نەوتی كەركوك لەسەر راگوێزانی كورد، ل٢٢.

گوندی(ضویلعة)،گوندەکانی(مەتارە)و(عین حاجی)و(جەمیلە) لەلای قەرە حەسەن بەجێدەهێڵن کە کۆتایی دێت لەشوێنی یەکگرتنی رووباری(سلوهان)و(رۆخانە) کە سەر بەدۆڵی رۆخانەیەو سنورەکەی لەگەڵ دەست پێدەکات لەدۆڵی رۆخانەوە دەست پێدەکات کەسنورەکەی خواری قەزای چەمچەماڵە، لەخوارووی گوندی(قەرەوەیسی)کۆتایی دێت، لەدوایدا سنورەکەی بەرزدەبێتەوە بەرەو سەروو بەهێڵێکی راست، کە گوندی(باشیولا)، لەلای دەستە چەپییەوە بەجێدەهێڵێت لەناحیەی(قەرەحەسەن) یەکەمیان بەلای چەمچەماڵو دووەمیان بەلای ناحیەی قەرەحەسەن بەجێدەهێڵێت، لەدۆڵی رووباری خاسە لەخواروی دێی(کوراك) کۆتایی دێت، ئینجا(یەختەخان) لەوێوە بەرزدەبێتەوە بۆ سەرو بەشێوەیەکی بەردەوام هەتا کۆتایی رووباری زێی بچوك لە تەنیشت گوندی(کتیك)."[1]

(عبدالمجید فهمی)ش لەبارەی سنوری کەرکوکەوە دەڵێت:

لەبەشی باکورەوە لیوای ئەربیلو بەشێك لە لیوای سلێمانی، لە رۆژهەڵاتەوە بەشێك لە لیوای دیالە، لە باشوورەوە لیوای دیالە، لە رۆژئاوایشەوە لیوای بەغداو بەشێك لە لیوای موسڵ"[2].

---

(١) العراق الشمالي، الجزء الأول، بغداد-١٩٩٦، ص٢٤١-٢٤٢.

(٢) عبدالمجیدفهمي حسن: مشاهیر الالویة العراقیة، (موسوعة تبحث في اهم الشؤن بلادنا و احوالها الطبیعیة والاقتصادیة والاجتماعیة والاداریة والثقافیة والعمرانیة والتأریخیة)، الجزء الثاني مطبعة دجلة، بغداد، ١٩٤٧، ص ٢

(مامۆستا کەریم زەند)یش بەم شێوەیە باس لە سنووری کەرکوك دەکاتو دەڵێت: "لەباکوری رۆژئاوایەوە رووباری زێی بچووك، لەرۆژئاوایەوە چیای حەمرین. لەبەشی رۆژهەڵاتو باکوریەوە سنورەکانی دیالەو رووباری سیروان پاشتر سنوری سلێمانیو چیاکانی سەگرمە."[1]

(جەلال ئەمین بەگ)یش لەبارەی سنوری جوگرافی کەرکوکەوە بەم شێوەیە دەنوسێتو دەڵێت: "سنورەکەی لەباکورەوە پارێزگای هەولێرە، لەرۆژهەڵاتیشدا سلێمانی. بەشێك لەپارێزگای دیالەو چیای حەمرین لە باشوریدا."[2]

بەمجۆرە دەبینین لەکۆنەوە تا ئەمڕۆ. بەپێی جیاوازی سەردەمو قۆناغە مێژووییەکانو بەپێی جیاوازی راوبۆچونو تۆمارەکان، سەبارەت بەسنوری جوگرافی کەرکوكو دەوروبەری، هەندێك جیاوازی تێدا بەدی دەکرێت، بەڵام ئەو جیاوازییەکەمانە هیچ کاریگەرییەکی وەها ناکاتە سەر پێگەو سنوری ئەم شارە لەچوارچێوەی کوردستاندا.

سنوری جوگرافی کوردستان:

بۆ زیاتر پشت ئەستورکردنی توێژینەوەکەمانو جەخت کردنەوەی زیاتر لەسەر ئەو رووبەرەی کوردستان کە زۆر زیاتر دەکەوێتە باشورو رۆژئاوای شاری کەرکوکەوە هەوڵ دەدەین

[1] کوردستانی پەرتکراو، ل١١٦.
[2] جوگرافیای کوردستان، سلێمانی-١٩٩٨، ل ١٨٤.

پشت ببەستێن بەراوو بۆچوونی جیاواز سەبارەت بەسنوری کوردستان پێش هەموو شتێك لەدیدوو بۆچوونی ڕۆژئاواییی و بیانی و عەرەبەکانەوە پاشان لەدیدوو بۆچوونی کوردەکانەوە.

کورد یەکێکە لەمیللەتە هەرە کۆنو نەژادە نیشتەجێکانی ڕۆژئاوای ئاسیا، پەیدابوونی کورد لەسەرشانۆی مێژوو زۆر کۆنترە، بۆنمونە لەپەیدابوونی گەلانی تورك و عەرەب، هیچ گومانێك لەوەدانییە، کە کوردەکان لەسەرجەمی ڕووداوە گرنگە سەربازیو سیاسی و کلتورییەکانی ئیمپراتۆرە مەزنو بەناو بانگەکانو دەولەتە گەورەکانی ئەم سەردەمەی دنیای ڕۆژهەلاتدا بەشدار بوون، لەسەدەی کۆنە کانیشەوە خاکی کوردستان کەوتووەتە نێوەندو بەیەك گەیشتنی دوو یان چەند دەولەتێك(ڕۆمانی،بێزەنتێ، خەلیفایەتی عەرەبی،ئیمبراتۆرییەتی عوسمانی، دەسەلاتدارێتی ئێران.........هتد)ەوە. هەمیشەش بەناتەواوی و پارچە پارچەیی خراوەتە سەر یەکێك لەم دەولەتانە[1]

کوردستان دەکەوێتە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست و ڕۆژئاوای ئاسیا[2] لەنێوان هێلەکانی پانی(٣٩°-٤٠°) باکور واتا(٩,٧٨ هێڵ) ـــــ لەنێوان هێلی درێژی(٦١-٥٢)ە ڕۆژ هەلاتندا[3].

---

[1] چەند وتارێکی کوردناسی. ئەنوەر قادر محمد لەرووسیەوە کردویە بەکوردی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی-٢٠٠٤. ل ٩٤-٩٧.

[2] د.عبدالرحمان قاسملو: کردستان والأکراد، لبنان-بیروت.ص١١-١٢.

[3] د.عبدالله غفور:- جوگرافیای کوردستان. ل١٥.

(ئـادەم سـۆن) لـەبارەی هەرێمـە كـورد نـشینەكانەوە دەڵێـت: "سـنوری ئەوپـەڕی كوردسـتان دەگاتـە ئەرمەنـستانی سۆڤیەتو سنوری باشوری كوردستان دەگاتە خانەقین لەعیراقدا، لەئێرانیشدا تا كرماشان درێژ دەبێتەوە. بەم پێیە رووبەری نێوان باكورو باشوری كوردستان زیاتر لە(٦٢٠كم)ە، لێرەدا بەپێی بۆچوونی (ئادەم سۆن) لەبارەی سنوری كوردستانەوە، كەركوك دەكەوێتە ئەوسنورەی كە دەستنیشانی كردووە."[١]

(میخائیل.س.لازارێف) بەم شێوەیە ئاماژەی بە سنوری كوردستان كردووە: كوردستان ناوجەرگەی چواركوچكەیەكە، لەسەروی رۆژئاواوە دەریای رەشو لەخواروی رۆژئاواشەوە تانزیكی دەریای ناوەڕاست، لە سەروی رۆژهەلاتو خواروی رۆژهەلاتەوە تانزیكی دەریای قەزوینو كەنداوی فارسی درێژ دەبێتەوە.[٢] هەرچەندە ئەم سنورەی لازارێف دەستنیشانی كردووە زیادە رۆیی تێدایە، بەلام هەرچۆنێك بێت ئەگەر باری ناوەندیشی وەرگرێت، سنوری كوردستان زۆر دەكەوێتە بەشەكانی باشورو رۆژئاوای كەركوكەوە.

(دبلیو.ئار.های) لە بارەی سنوری كوردستانەوە دەڵێت:" بەشێوەیەكی گشتی هەموو ئەو زەوییانەی دەكەونە رۆژهەلاتی دیجلەو باكوری هێڵی نێوان مەندەلیو رێگەی زێی بچوك،

---

[١] وەرگیراوە لە: پشكۆ حمە تاهیر راپەڕینی كەركوك، ل ٢٤.

[٢] چەند وتارێكی كوردناسی. ئەنوەر قادر محمد لەرووسییەوە كردویە بەكوردی، ل٩٦.

نیشتمانی کوردان پێکدەهێنن، هەرلەم میانەشدا گرنگترین مەڵبەندەکانی خواررووی زێی بچوك کەرکوك و سلێمانییە."[1]

(س.ج. ئەدمۆنز)لەبارەی سنوری کوردستانەوە دەڵێت:"لەباکور بەگشتی ئەم سنورە هێڵێکە بە یەریڤان و ئەرزرۆم و ئەرزنجاندا تێدەپەڕێت و لەوێوە لاردەبێتەوە لەمەرعەش روولە حەلەب دەکات، لەباشوری رۆژئاوا بەبناری چیاکاندا دەچێتە پێش تادەگاتە دیجلەو لەوێوە شان بەشانی رووباری دیجلە دەچێتە خوارێ هێندێك زیاتر لەباکورەوە بەهێڵی کێوە سور(جبل حمرین)دا روو لەناوچەیەکی سنوری نێوان ئێران و عێراق لەنزیك مەندەلی دەکات:"[2] لەنەخشەیەکی هۆڵەندیشدا کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی(١٧٨٠ز)، بەناونیشانی(پێنج نەخشەی وڵاتانی جیاواز)، لەمۆزەخانەی دەریایی ئەمستەردام دانراوە، لەم نەخشەیەدا ناوی کوردستان بەپیتی(C)نوسراوە(Curdistan)، تیایدا کەرکوك کەوتووەتە نێو سنوری خاکی کوردستانەوە[3]

---

[1] سنتان في كردستان. ت. فؤاد جميل، جزء الأول، بغداد- ١٩٧٣، ص ٥٨.

[2] کورد تورك عەرەب. ل ١٩.

[3] بڕوانە پاشکۆی ژمارە(١و٢)، لە گۆڤاری خاك، ژمارە(٩٢) ساڵی هەشتەم، شوباتی-٢٠٠٥،لە ل٢٨-٢٩وەرگیراوە.

(ئیبن خەلدون)یش تەپۆلکەکانی حەمرین، کە ئەو بەچیای عیراق(بارمایان یان باریا) ناوی بردوون دەڵێت:"شوێنی نیشتەجێ بوونی کوردەکانە".[1]

(عبدالرزاق الحسنی)دەڵێت:" هەرێم و شارو گوندەکانی کورد لە عێراق، لە سنورەکانی عێراق–ئێرانەوە دەست پێدەکات، بە هێڵێکی رێك، تاوەکو تەپۆلکەکانی حەمرین(جبل حمرین)و پاشان چیای سنجار."[2]

(فائق سامرائی)یش دەربارەی سنوری کوردستان دەڵێت:"زنجیرە چیاکانی حەمرین، کە دەیان میل دەکەوێتە باشوری کەرکوکەوە، سنوری کوردستان لەباشورەوە پێك دەهێنێت[3].

(مەحمود دوورە) لەکێشانی سنوری باشوری کوردستان، رونکردنەوەی زیاتر دەخاتە بەردەستو وای بۆدەچێ:"ئەو سنورە لەپیشخابورەوە تازێی گەورە دەست پێدەکاو لەهەولێرەوە لەباکور، تامەندەلی لەوپەڕی باشور درێژ دەبێتەوەو لەم هێڵەدا هێندێك پواز(جیوب) هەیە، هەندێکی کوردییەو بۆ رۆژئاواپەلدەهاوێ و هێندێکی عەرەبییەو بەرەو رۆژهەڵات درێژ بووەتەوە،...لەباشوری کەرکوکیشەوە هێڵی جیاکەرەوەی خاکی

---

[1] مقدمة، المجلد الأول، دار الکتاب المصری– قاهرة–١٤٢٠هـ/١٩٩٩م، ص ١٢٠.

[2] العراق قدیماً و حدیثاً،ص ٣٧.

[3] وەرگیراوە لە: کامل صالەیی: موجز في التاریخ کرکوك، کرکوك–٢٠٠٥،ص١٠.

کوردستان لەخاکی عەرەبستان بەرەو: داقوق، دوز، کفری، خانەقین و مەندەلی دەردەکەوێ."[1]

(د.فاضل حسین)یش لەڕەوتی باسکردنی هەرێم و کوردستاندا دەڵێت:"کۆمسیۆنەکە چووە سەر ژمارەیەکی زۆر نەخشە عەرەبییەکان و سەدان نەخشەی دێرینی نێوان سەدەی شانزەیەم و بیستەم و سەفەرنامەکانی خوێندنگە ناوەندییە عەرەبییەکانی میسر، لەئەنجامدا کۆمسیۆنەکە گەیشتە ئەو ئەنجامەی، سێ ناوچەی دیار هەیە.

١. عێراقی عەرەب نشین.
٢. جەزیرە
٣. کوردستان عیراق لەباکورەوە لەهیت یان تکریت، یان لەناوچەکانی تەپۆلکەکانی حەمرین(جبل حمرین) تێپەڕ نابێ."[2]

بەڵام مێژوو نوسانی عەرەبیش کاتێک زاراوەی(عێراقی عەرەبی)یان(عێراقی عەجەمی)یان بەکارهێناوە، هێما نەبووە بۆ قەوارەیەکی سەربەخۆی دیاریکراو، یان دەوڵەتێکی خاوەن سنور. بەڵکو تەنیا وەکو زاراوەیەکی جوگرافیای بەکاریان هێناوە

[1] وەرگیراوە لە :جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، دانانی کۆمەڵێک مامۆستای زانکۆ، چاپی یەکەم، هەولێر- ١٩٩٨، ل١٧.

[2] وەرگیراوە لە:جەزا توفیق تالیب: دەستنیشانکردنی سنوری هەرێمی کوردستانی عێراق، سلێمانی-٢٠٠٤، ل ٢٥.

کەسنوری باکوری لەشاری تکریت سەری نەکردووە.[1] هەر لەمیانەی ئەم باسەدا هەوڵ دەدەین بەدیدو راوبۆچوونی کوردەکان لەبارەی سنوری جوگرافی کوردستانەوە بخەینە روو،(شەرەف خان) لەشاکارە بەناوبانگەکەیدا، لەساڵی(١٠٠٥ك-١٥٩٦ز) نوسراوە، دەربارەی سنوری کوردستان دەڵێت:" سنوری کوردستان بەهێڵێکی راست لەکەنداوی فارسەوە دەست پێدەکات تابرانەوەی(مەلاتیا)و(مەرعەش) دەچێ. بەشی باکوری ئەم هێڵە، وڵاتی فارس‌و عێراقی عەجەم‌و ئازەربایجان‌و ئەرمەنستانی بچوکە، باشوریشی عێراقی عەرەبی‌و ناوچەکانی موسڵ‌و دیاربەکر دەگرێتەوە."[2] هەرچەندە ئەم دەستنیشانکردنی سنورەی شەرەفخانی بدلیسی دیاری کردووە، دەستنیشانکردنێکی گشتییەو تارادەیەك ناڕوونی تێدایە. بەڵام وەکو سەرچاوەیەکی جوگرافی مێژوویی پشتی پێ دەبەستێ.

(ئەمین قادر مینە) پێی وایە" کوردستانی باشور دەکەوێتە ناوەڕاست‌و باکوری رۆژهەڵات‌و باکوری عیراق‌و هەموو ئەرخاکە دەگرێتەوە کە بەهێڵێکی راست لەسنوری عێراق-ئێرانەوە بەرەو رۆژئاوا دەکشێ تادەگاتە خوارووی جەسان، لەوێوە هاوڕێك لەگەڵ سنوری عێراق - ئێران بەرەو رۆژئاوای بە لەدوونو

---

[1] خەبات عەبدوڵا: بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، چاپی دووەم، سلێمانی-٢٠٠٥. ل٢٤٣.

[2] شەرەف نامە، وەرگێڕانی بۆ زمانی کوردی هەژار، چاپخانەی نعمان، نەجەف-١٩٧٣، ل ١٢٧

شارەبان دەڕواو لەوێشەوە بەرەو چیای حەمرین هەڵدەکشێ.
ئینجا بەرەوباکوری رۆژئاوا لەگەڵ زنجیرە چیای حەمریندا دەڕوا تا دەگاتە فەتحە، لەفەتحەدا لەگەڵ رووباری دیجلە بەرەو سەر هەڵدەکشێ. هەموو ئەو زەوییانەی دەکەوێتە رۆژ هەڵاتیەوە بەرکوردستانو ئەو زەوییانەشی لەرۆژئاوایەتی بەرناوچەی عەرەبی عێراق دەکەوێ، تادەگاتە سەروی شاری موسڵ. لە سەروموسڵیشەوە هێڵێکی راست ڕوو لەباشوری رۆژئاوا دەکاتو بەخوار تەلەعفەردا تێدەپەڕێ تادەگاتە(١٠کم) باکوری شاری(بەعاج) ئینجا بەهێڵێکی راست بەرەو رۆژئاوا دەڕواتو لەگەڵ سنوری عیراق سوریا یەکدەگرێتەوە."[1]

سەنتەری لێکۆڵینەوەی کوردیش لەپاریس لەساڵی(١٩٤٦ز)دا لەسەر سنوری کوردستان بەم شێوەیە دەنوسێو دەڵێ:"سنوری ئەم خاکەی کورد لێی ئەژی لەباکورەوە بەهێڵێك دەست پێدەکات، لەچیای کورد بەرەو باکور هەڵدەکشێو بەناوچەکانی کیلسو مەرعەشو ئەلبیستانو دیڤریکی تێدەپەڕێ هەتا دەگاتە رووباری کەلکیت، سنوری رۆژهەڵاتی دەستپێدەکات بەهێڵێك لەفارس بەرەو باشوری رۆژهەڵاتو کەناری رۆژئاوای دەریاچەی ورمی دەبڕێ، لەدوایدا درێژدەبێتەوە بەرەو سنەو کرماشان هەتا لوڕستانو ناوچەی بەختیاری سنوری باشوری رۆژئاوا بەهێڵێك دەست پێ دەکات

---

(1) ئەمنی ستراتیژی عێراقو سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل. تەعریب. تەبعیس، چاپی دووەم، سلێمانی-١٩٩٩،ل ١٤٨-١٤٩.

لەباشوری لورستانەوە درێژدەبێتەوە بەرەو رۆژئاواو مەندەلی دەبڕێ و بەرەو رۆژئاوای خانەقین تێدەپەڕێ، هەتا تەپۆلکەکانی حەمرین و هەتا پشتێنەی یەکەم لەچیای شێخان، لەدوایدا پێچ دەکاتەوە بەرەو باکور بەدرێژایی قەدی تەپۆلکەکانی هەتا فیشخابور لەسەر رێی دیجلەو لەدوایدا پێچ دەکاتەوە بۆ رۆژئاواو بەرەوچیای شەنگارو هەتا کۆتایی پێ دێت بەزێی فورات لەنزیک تەرابلوس."[1]

(د.ئازاد نەقشبەند)یش پێی وایە: "سنوری کوردستانی عێراق لەشاری بەدرەوە دەست پێدەکات و لەوێوە سنوری بەرەو مەندەلی و شارەبان و بەتەنیشت چیای حەمرین دەڕوا تا لەدیجلە دەپەڕێتەوە و لەڕۆژئاوای دیجلەوە بەتەنیشت چیای مەکحول و شەنگار دەڕوات تا دەگاتە سەرسنوری عێراق-سوریا."[2]

ئێمە لێرەدا دەتوانین لەکۆی سەرجەم راوبۆچوونەکان لەمەڕ سنوری جوگرافی کوردستان ئەوڕاستییە هەڵهێنجین کە تەپۆلکەکانی حەمرین دەبنە خاڵی جیاکەرەوەی کوردستان لەعێراق و کەرکوکیش زۆر زیاتر لەوە دەکەوێتە نێوەندی ئەو سنورەی کوردستانەوە کە ئێمە لێرەدا، لەسەرجەمی راوبۆچوونەکانی بیانی و رۆژئاوایی و عەرەب و کوردەکانەوە وەرمانگرت.

---

[1] د.عبدالله غفور: جوگرافیای کوردستان، ل٢٥٢-٢٥٣.

[2] د.ئازاد نەقشبەندی: دەستنیشانکردنی سنوریکوردستان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی(گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی دەری دەکات)، ژمارە(٢)ی ساڵی سێیەم، تەموزی ١٩٩٤، ل٢٢.

بەمجۆرە ئەم سنورە جوگرافییەی ئێستای کوردستانی باشور، دەرهاویشتەی پێکهاتە سیاسییەکەی عێراقە[1] ناتوانرێت بوترێت کەرکوك شارێکی کوردنشینی تەواوەتییە، بەڵام دەبێت بوترێت ئەم شارە بەشێکە لەکوردستان[2] پێکهاتەی سەرەکی زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردە.

---

[1] خەبات عەبدولا: بنەماتیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، ل١٠١.

[2] مجموعة الأكادميين العراقين: كركوك مدينة القوميات المتأخية، ص ٢٦.

بەشی دووەم

سیستەمی ئیداریو سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لەکەرکوکدا

باسی یەکەم

گۆڕانی سیستمی ئیداری دەوڵەتی عوسمانیو دروست بوونی ویلایەتی موسڵ (١٨٧٩ز)، پێگەو بارودۆخی کەرکوك لەوگۆڕانەدا

کۆنترین دابەشبوونی ئیداری خاك لەکوردستانو وولاتانی دەوروبەردا بۆ سەردەمی دەسەڵاتی(داریوشی یەکەم٥٢٠-٥١٥پ ز) دەگەڕێتەوە، داریوش ولاتانی هاخامنشینی بەسەر چەند بەشێکدا دابەش کردبوو، بەڕێوەبەرێکیشی بۆ هەر بەشێك لەو بەشانە دانابوو و نازناوی(خشسراپاون)ی پێ بەخشیبوون.[1]

---

[1] خەبات عەبدوڵا: بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، ل٢٦٩.

لەسەردەمی ساسانییەکانداو لەناوەڕاستی سەدەی سێیەمی زاینییەوە ئەو ناوچانەی سەر بەهەریەك لەشارەزوورو(بیت گرمێ) بوون، چووە نێو سنوری دەسەڵاتی ساسانییەکانەوە[1] پێدەچێت ناوچەکە لەسەردەمی خەلافەتی ئومەوییەکاندا لەلایەن والی شاری کوفەوە بەڕێوە برابێ. چونکە دورایی جوگرافی ناوچەکە هەروا هەڵدەگرێ، پاش شۆڕشی عەباسییەکانیش(١٣٢ك-٧٥٠ز)، ئەم ناوچانە بوونەتە بەشێك لەئیمپراتۆرییەتی عەباسییەکان و لەبەغداوە حوکم کراوە.[2] کاتێکیش مەغۆلەکان دەستیان بەسەر رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا گرت، لەسەدەی(٧ك-١٣ز)، هەندێك گۆڕانکاری لەنەخشەی کارگێڕی کوردستاندا ڕوویدا، ویلایەت و گۆڕانکاری نوێ لە ناوچەکەدا هاتە کایەوە، لەگرنگترین ئەو گۆڕانکاریيانەش، لەدوای داگیرکاری مەغۆلەکان لەکوردستاندا ڕوویدا، دروست بوونی ویلایەتێك یان هەرێمێك بوو بەناوی کوردستان.[3]

دەوڵەتی عوسمانیش لەڕووی کارگێڕییەوە، دابەشی چەند یەکەیەکی گەورە ببوو، کەزاراوەی(ویلایەت-Viluyat) یان بۆ هەریەکەیەك بەکار دەهێنا، ویلایەت یان(ئیالە)یش بۆچەند یەکەیەکی کارگێڕی بچوکتر دابەش ببوو، پێی دەوترا(سەنجەق

---

[1] د.جمال رەشید: کەرکوك لەچاخەکۆنەکاندا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠) ، هاوینی ٢٠٠٠، ل٦٣.

[2] قادر محمد: ناوچەی کەرکوك لەسەردەمی عەبباسیەکاندا،ل ١٠٤.

[3] د.زرار توفیق: کردستان في قرن الثامن الهجري،(دراسة في التاريخ السياسي والاقتصادي)، طبعةالأولى، اربيل-٢٠٠١،ص ٤٦.

Sanjuk)، یـان(لیـوا-Liva)، سـەنجەقیش بـۆ یەکـەی بـچوکتر دابـــەش دەبـــوو کـــە(قـــەزاکان-Kazaler) یـــان کـــەرتی خـــۆجێی(المقاطعـــات المحليـــة) بـــوون، هـــەر قەزایـــەکیش لەشارۆچکەو گوندەکانی پێکدەهات، یان لەکۆمەڵێ دێهات(ناحیە Nahiye)ی پێـــدەگوترا. ئـــەویش شارۆچـــکەیەکی بـــچوك و گوندەکانی دەگرتە خۆ، سەنجەقیش هەمیشە بەیەکەی کارگێڕی بنـــچینەیی دەژمێـــردرا، بۆیـــە والی گـــرنگترین ســـەنجەقەکانی هەڵدەبـــــژاردو دەیکـــــردە ناوەنـــــدی کـــــارگێڕی. ئـــــەم سـەنجەقانەش(سـەنجەقی پاشـا-Pasha Sanjaki) یـان پـێ دەوترا، ئەو والییەی کە کاروباری ویلایەتی پێ سپێردرابوو پێـی دەوتـرا(بەگلـەر بـەگی-Baylerbeyi)* واتـە بـەگی بەگـەکان، پلەوپایەی(میری میرانMiran Mer) یان هەبوو کەزاراوەیـەکی فارسـییەو لەکوردیـشدا هـەمان واتـا دەگەیـەنێ و بـەو واتایـەی سەرۆکایەتی میری سەنجەقەکانی سەر بە ئەیالەتەکەی دەکات. ئەوانەی دوایش پێیان دەوترا (سەنجەق بەگی-Sanjakbeyi) واتـە بـەگی لیـوا ئەمانـە پلـەی(میرلیـوا) یـان هـەبوو، ئەمـەش وشەیەکی فارسییەو واتای سەرۆکی لیوا دەبەخشێت. سەنجەق بـەگ لەقـەزای ناوەنـدی سـەنجەق دادەنیـشێت و قـەزاکانی دیکـە لەلایەن دادوەر(صوباشی)یەوە بەڕێوە دەچوو، کاروبـاری ناحیـەو

* بگلربگی-Baylerbeyi:- زاراوەیەکی تورکییەو بەواتای بەگی بەگەکان دێت و ئەمە بۆلەقەبی پاشا لە پلەیەکی بەرزدا، یان بۆحاکمی ئەیالەت بەکار دەهات.(لونگریك: اربعه القرون.. ص٣٦٨).

گوندەکانیش لەلایەن ئەو کەسانەی پێیان دەوترا(کتخدا-کوێخا) بەڕێوە دەچوون و ئەمانەش بەشێوەیەکی ئاسایی لە گەورەی ئەوگوندانە پێکدەهاتن و جێگەی باسە هەمان ریزبەندی و ڕێکخستنی ناوبراویش لەسوپادا پەیڕەودەکرا، چونکە دەوڵەتی عوسمانی بەحوکمی مۆرکە شەڕانگێزییەکەی لەیاساکانیدا هەردوو لایەنی کارگێڕی و سەربازی پێکەوە گرێ دەدا.[1]

لە سیستەمی کارگێڕی دەوڵەتی عوسمانیدا، (ئەنجومەنی ویلایەتەکان) هەبوو ئەو ئەنجومەنانە لە ئەندامە ئاساییەکان پێکهاتبوو، ئەویش بەپێی پلەو پایەیان، واتە لە فەرمانبەری باڵادەستی ویلایەتەکە بەسەرۆکایەتی (والی)و دواتر: جێگری والی و دەفتەردارو قائیمقام و نووسەران و موفتی و ئەندامە هەڵبژێردراوەکانی، کە ژمارەیان (٤-٩) ئەندام بوون هەروەها چەند کەسانێك لە ویلایەتەکاندا نوێنەری تایفە ئاینیە جۆر بەجۆرەکان بوون، بەڵام لەو ویلایەتانەدا (هەر سێ ویلایەتەکەی موسڵ و بەغداو بەسرە) ئەنجومەنی کارگێڕی لیواکە، بە سەرۆکایەتی موتەسەریف و جێگرەکەی و ژمێریارو بەڕێوەبەری تەحریرات و ٤ ئەندامی هەڵبژێردراوی مەدەنی بوو، لە قەزاکانیشدا، ئەنجومەنی کارگێڕی قەزا کە قائیمقام سەرۆکایەتی دەکردو دوای ئەم ئەندامانی مودیر مال و بەڕێوەبەری

---

[1] د.ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، سەعدی عوسمان حسێن: کوردستانی باشور لەسەدەکانی ١٧و١٨دا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە (٢٣)، بەهاری ٢٠٠٢، ل٧٠.

تەحريرات و موفتی و ئەندامە هەڵبژێردراوە مەدەنییەکان، کە ژمارەیان (٤) ئەندام بوو، لە هەمان کاتدا دەگونجا ژمارەی ئەندامانی ئاسایی و ئەندامە هەڵبژێردراوەکان بەپێی ویلایەتەکان و لیواکان و قەزاکان زیادو کەم بکرێت، ماوەی بەستنی ئەنجومەنی ویلایەتەکان یان لیوا لە (٤٠) ڕۆژ زیاتر نەبوو، کە لە ماوەی ساڵێکدا جارێك کۆدەبوونەوەو والی گوێی لە ئەندامانی ئەنجومەن و بۆچوون و پێشنیارکراوەکانیان دەگرت، بەڵام مەرج نەبوو ئەوانەی، کە دەخرێنە بەردەستی والی هەستێت بەجێبەجێ کردنیان، شایانی باسە ئەندامە هەڵبژێردراوەکان بۆ ئەو ئەنجومەنی ویلایەتانە یاخود لیوایانە، بە شێوەیەکی گشتی لە چینی خانەدان و دەوڵەمەندەکان بوون، چ لەناو هەر سێ ویلایەتەکەدا یان لە لیوا یان لە قەزاکاندا بووبێت زۆربەی ئەو ئەندامی ئەنجومەنانە بەبێ ئاگا دڵسۆزییان بۆ والی و فەرمانبەرە بالادەستەکان و موتەسەریف دەنواندو چیان بوتایە بەگوێیان دەکردن و جێبەجێیان دەکردو لارییان لەسەر فەرمانەکانی ئەوان نەدەنواند، ئەمەشیان لەبەر پاراستنی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بوو، نەوەکو دەست بەسەر بەرژەوەندییەکانیاندا بگیرێت یان بەرژەوەندییەکانیان بکەوێتە مەترسییەوە[١].

پاش جەنگی چاڵدێران و بەتایبەتی لەساڵی (١٥١٦ز) دا، موسڵ کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان، لەپاش ئەم دەست

---

[١] عبدالخالید سابیر، ویلایەتی موسڵ لە ساڵنامەی عوسمانیدا، گۆڤاری هەزار مێرد، ژمارە (٢٦)ی ساڵی هەشتەم، ل ١١٩ - ١٢٠.

بەسەرا گرتنە، موسڵ بوو بەلیوا(سەنجەقێکی) عوسمانی. سەر بە ویلایەتی دیاربەکر لەبەڵگە نامەیەکی عوسمانی ساڵی (١٥٣٩-١٥٤٠ن)دا سنوری ویلایەتی موسڵی ئەوکات بەم شێوەیە دیاری کراوە، ویلایەتی دیار بەکر لەباکور. ویلایەتی شارەزوور لەرۆژهەڵات و ویلایەتی بەغدا لەباشور، ویلایەتی(ریقە) لەرۆژئاوا.[1] موسڵی کۆن و سلێمانی و کەرکوك پێیان وتراوە(شارەزوور). ئەم ویلایەتانەش لە لایەن پادشا لە بەغدا بەڕێوە براوە.[1] لەساڵی (١٦٣٩ن) وە سەفەوییەکان و عوسمانییەکان ڕێکەوتن نامەی(زەهاو)یان لەبارەی دیاری کردنی سنوری هەردوو لامۆرکرد، هەر لەو کاتەوە تاوەکو ساڵی (١٨٧٩ن) گۆڕانکاری زۆر بەسەر ویلایەتی موسڵدا هاتووە، سەردەمێ تەنها سەنجەقێك بووەو بۆماوەیەکیش بەتایبەتی لەساڵی (١٧٢٦ن)دا ناوچەکەو دەوروبەری لەژێر دەسەڵاتی والییەکی عەرەبدا بووە،[2] ئەم ویلایەتە(ویلایەتی موسڵ)، تاوەکو ساڵی (١٨٧٨ن) بە ویلایەتی شارەزوور ناودەبرا، کەرکوکیش مەڵبەندی ئەم ویلایەتە بووە.[3] لەسەدەی هەژدەشدا

---

[1] سەلام ناوخۆش: هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبیەوە، چ.یەکەم، کوردستان - ٢٠٠٠، ل٧٤-٧٥.

[1] Habibolah Atarodi: Great Powexs,Oil And The Kurd In Mosul: Univresity Press OF America-2003, Pxiv

[2] د. فاضل حسين: مشكلة الموصل. ص ١٠٥.

[3] د.نوری تاڵەبانی: وویلایەتی موسڵ لەلایەن ئینگلیز لکێنرا بە دەوڵەتی عێراقەوە. گۆڤاری کەرکوك. ژمارە(٢)ی ساڵی پێنجەم، پایزی ٢٠٠٣. ل٨.

کەرکوک ناوەندی(مەرکەزی) ئەیالەتی شارەزوور بووە، دابەش کرابوو بەسەر سێ لیوادا، ئەوانیش لیواکانی کەرکوک و هەولێرو سلێمانی، سەنجەقی موسڵ قەزاکانی(دهۆک، زاخۆ، زێبار، سنجار، ئاکرێ)ی دەگرتەوە، بەلام سەنجەقی شارەزوور(کەرکوک)، گەورەترین سەنجەقی ویلایەتی موسڵ بوو لەپێکهاتەو ژمارەی ناحیەو گوندەکانیدا، پێکهاتبوو لە(٦قەزاو)(١٧ناحیەو) (١٧١٢گوند)،[1] سەرهەڵدانی ئەم ویلایەتەش بۆ رێکخستنەوەی پارچەکانی ئەمارەتی(میرنشینی) شارەزوور بوو، کەپێشتر لەژێر دەسەلاتی ئەردەلانییەکاندا بوو. دەسەلاتی عوسمانییەکان لەم ویلایەتە شێوەیەکی رووکەشی هەبوو، دەسەلاتی راستەقینە بەدەستی میری ئەردەلانەکانەوە بوو، ئەومیرانەی لەسەر شێوازی کۆن فەرمانڕەوایی میرنشینەکەیان دەکرد هەروەکو ئەوەی لایەنگری عوسمانییەکان نین.[2] هەر لەم بارەیەوە لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامی دەربارەی ناوچەی کەرکوک، دەوروبەری تیایدا هاتووە:"دەسەلاتی راستەقینەی ئەم ناوچەیە لەسەرۆکە کوردە خۆجێیەکانی میرنشینی ئەردەلان بوون، دەسەلاتی عوسمانی دواتر توانی

---

[1] د.جبار قادر: السياسات الحكوميه بحق الكرد في كركوك خلال عهد الملكي، گۆڤاری کەرکوک ژمارە(١٤) پایزی-٢٠٠٢، ل ١٨٨.

[2] وەرگیراوە لە: نەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕی و بەڕێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوک، گۆڤاری کەرکوک ژمارە(٤)ی ساڵی دووەم، بەهاری٢٠٠١- ل٤٢.

بەپشت بەستن بەچالاکی میرەکانی شارەزوور دەسەلاتی خۆی بەسەر ئەم شارە(شاری کەرکوك) بسەپێنێت[1].

سەنجەقەکانی ئەم ویلایەتە هەردەم لەگۆڕانی زۆرو کەمدا بووە کەپاشتر بەشێکی زۆری بەر بابانەکان کەوتووە.[2] لەسانی (١٨٠٩ز)دا ناوچەی شارەزوورو سلێمانی لەژێر فەرمانڕەوایەتی یەکێك لەمیرەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا پەنای بردۆتە بەر(فەتح عەلی شا)، ئێرانیش بەردەوام لەسەر ئەم ناوچەیە لەگەڵ دەربارەی عوسمانیدا لەمشتومڕو ناکۆکیدا بوو، بەلام ئەم ناوچەیە وێڕای داگیرکاری(محمد علی میرزا)یش لەکۆتایدا کەوتەوە ژێر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی،[3] لەدوای گواستنەوەی بنکەی ویلایەتەکە بۆشاری کەرکوك، گۆڕانکاری گرنگ لەمێژووی ویلایەتەکەدا ڕوویدا، ئەمەش ئەوە روون دەکاتەوە کە تەنها گرنگی ئەم ویلایەتە، لەدەست بەسەراگرتنی دەروازەکانی چیادا نییە، لە سنورەکانی لەگەڵ ئێراندا، بەڵکو روانینە بەسەر ناوچە فراوانە دەشتییەکانی شارەزووردا، ئەم دەشتاییە، سەرەکیە بۆ ناو هەردوو وویلایەتی بەغداو موسڵ، بۆیە دەبینین گرنگی ئەم وویلایەتە لەڕووی سەربازییەوە بۆ

---

[1] وەرگیراوە لە: پ.د. ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر راگوێزانی کورد، ل٢٣.

[2] نەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕیو بەڕێوەبەریەکانی ناوچەی کەرکوك.ل ٤٣.

[3] حەسەن ئەرفەع: کوردەکان(لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی)یە، و. سەردار محمد، سلێمانی-٢٠٠١، ل٤٢.

دەوڵـەتی عوسمـانی زیـاتر بـەرگری کـردن بـوو، لـەوەی ببێتـە ناوەندێکی هێرش کـردن، وەك سیستمی باوی دەرەبەگایـەتیش لـــەماوەی ســــەدەی شـــانزەهەمدا ویلایەتەکـــە دابـــەش کـــرا بۆ(٢٠سـەنجەق)، لەناوەڕاستی سـەدەی هەڤدەمیشدا کرابە(٣٢) سەنجەق، زۆری سەنجەقەکان بەقەلاو دەروازەی گرنگ پارێزراون، چونکە شوێنی بلاوبوونـەوەی هۆزایـەتیو هەڕەشـەی بـەردەوامی ئێرانییەکانی لەسەر بووە، هەرچەندە ئەمڕۆ ناوی سەنجەقەکانی شارەزوور بەتـەواوی نازانرێت بـەلام بـەپێی ئـەو بەڵگانـەی هەیـە سەنجەقەکانی شارەزوور بریتییە لە(کەرکوك شوێنی(پاشا)بووە، هەولێر، هـەریر، کۆیـە، شـەمامك، مـەخمور، ئـەبورمان، ئەوشتی، باف، برنـد، بلفاس، بیل، شهرباز، شهرزوور، عجورقلعە، غازی، کشان، مرکاوە، مهربان، هـەزارمێرد، ڕۆدێـن، شـەمێران، قـەرەداغ، جاغان،قزڵجە، بیە، زەنکە، ئـەنجیران)، [1] لەسـاڵی (١٨٦٤ن) دا لـە ژێـر ڕۆشـنایی یاسـاکانی فەرەنسیدا، دەرچـووە*،بەمەبەسـتی ڕێکخستنی کـارگێڕی هەرێمـەکانو بەسـتنەوەیان بەسـەنتەرەوە، لـــەکانونی یەکـــەمی ســـاڵی (١٨٧٠ن) دا یاســـای کـــارگێڕی

---

[1] ئەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕیو بەڕێوەبەرییەکانی ناوچەی کـەرکوك، ل٤٢-٤٣.

* کاربەدەستانی عوسمانی هەرێمەکانی ژێر دەسـەلاتیان دابەش کردبوو بۆ چەند قەوارەیەکی ئیداری، ویلایەت، سەنجەق، قەزا، ناحیە یاسای کارگێڕی فەرەنـــسایش بەهـــەمان شـــێوەبووە.(کـــوردو کوردســـتان: ن. کۆمـــەڵێك لەپسپۆڕانو ئەفسەرانی ئینگلیز،و حسێنو عثمـان حسێن احمد، چ یەکەم، هەولێر ٢٠٠٢،ل١٠)

ئەیالەتەکان لەسەر بنەمای یاسای نوێ دەرچوو، بۆئەم مەبەستەش مەدحەد پاشا، هەستا بەرێکخستنی کارگێڕی نوێی ویلایەتەکان لە سەرتاسەری عێراقدا، لەنێوان سالأنی (١٨٦٩-١٨٧٢ن)[1] مەدحەد پاشا هەولی هێنانەکایەی کۆمەڵێك چاکسازی پێویستی داو هەولێدا بۆ دانانی دەستوورێك بۆبەڕێوەبردنی لەسالی (١٨٧٦ن) دا.[2]

لەسەردەمی مەدحەد پاشادا، جارێکی دیکە موسڵ دەبێتەوە بەوویلایەتو ئەوسا سنوری وویلایەتی موسڵ بەمجۆرەی لێ دێت: وویلایەتی دیاربەکرو وان لەباکور، مەملەکەتی فارس لەرۆژهەلأت، سەنجەقی(دیرالزور) لەرۆژئاوا، ویلایەتی بەغداش لەباشوور سنوری بووە[3]، ئەمانە لەکاتێکدا عێراقی ئێستا لەو سەردەمەدا دابەش ببوو بۆ سێ ویلایەت ئەوانیش ویلایەتەکانی موسڵو بەغداو بەسرە بوون وهەر ویلایەتێکیش ژمارەیەك سەنجەقو قەزاو ناحیەی دەگرتەوە.[4]

---

[1] د.كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها، ص٣٩.

[2] عبدالوهاب الكيالي: موسوعة السياسية، طبعة الأولى، بيروت-لبنان، مارس١٩٧٤، ص٧٥.

[3] وەرگیراوە لە: سەلام ناوخۆش: هۆکارەکانی لکاندنی وویلایەتی موسڵ.... ل٧٧.

[4] د.خلیل اسماعیل محمد: رۆلی رەهەندی نەتەوەیی لەگۆڕینی سنوری کارگێڕی پارێزگای کەرکوکدا، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە د.جەزا تۆفیق تالیب، چاپخانەی گەنج، ٢٠٠٥، ل٣.

لەســــاڵی (١٨٧٩ز) دا كاتێــــك گۆڕانكـــاری لەئیــــدارەی ویلایەتەكاندا ڕوویدا هەردوو سەنجەقی كەركوك و سلێمانیش خرانە سەر ویلایەتی موسڵ، لەئاكامدا ویلایەتی موسڵ بوو بەویلایەتێكی سەربەخۆو پێكهاتە ئیدارییەكەشی پاش ساڵی (١٨٧٩) بەم شێوەی خوارەوەی لێهات.[1]

سلێمانی	كەركوك	موسڵ	لیوا
سلێمانی- گوڵعەنبەر مەعمور- حەمید بازیان شارباژێر جاف	كەركوك- ڕەواندوز كۆیە-ڕانیە هەولێر-كفری	موسڵ- ئامێدی زاخۆ- هۆك ئاكرێ-سنجار	قەزا

كوردستان دوای دروست بوونی ویلایەتی موسڵ لەساڵی (١٨٧٩ز) دا بـــووە ویلایــــەتێكی ژێردەســـــتەی دەســــەڵاتی عوسمـــانی و دەرگـــای هـــاتن و نیـــشتەجێبوونی توركمـــانی * بـــۆ

[1] سەلام ناوخۆش: هۆكارەكانی لكاندنی ویلایەتی موسڵ.... ل٧٧.

* توركمانــەكانی عێــراق بەڕەچــەڵەك دەچــنەوە ســەر نەوەخێڵــە كۆچــەرە توركانــەی ئاسـیای ناوەڕاسـت، كـە لەناوچـەكانی نێـوان دەریـای قـەزوین و سنووری ڕۆژئاوای چین شوێنی كۆچ و كۆچباریان بووە. زۆرجـاریش وشـەی توركمـان بەهـەموو ئـەو توركانـە دەوترێـت لـە وڵاتـانی فـارس ئازەربایجـان، ئاسیای بچوك(توركیـا)، سوریا، میسرو عێراق نیشتەجێن، ئەوتوركانـەی-

والأكـرا، داگیرکـەرانی کوردسـتان دەسـت بـەجێ سـەربازو چـەندرمەو خـەڵکی سـەربەخۆیان لەشاروشارۆچـکەکانی سـەر ڕێگاوبان‌و هاتوچۆی گشتی نیشتەجێ کرد، چونکە کوردستان لەسـەردەمی دەوڵـەتی عوسمانیـدا ڕێگایـەکی گـرنگ‌و پڕبایـەخی بازرگـانی‌و هاتوچـۆی سـەربازی نێـوان هـەردوو ئیمپراتۆریـەتی عوسمـانی‌و دەسـەڵاتدارانی ئێرانـی بـووە، کـە لەشـەنگارو تەلەعفـەرو موسـڵ‌و هـەولێرو پـردێ‌و پاشـان بـەناو کـەرکوک‌و داقوق‌و کفری‌وخانەقین‌ومەندەلی تێدەپەڕی بۆ ناو ئێران لـەڕێگای شارەکانی سەر بەسنورەوە.[1]

-لەنازەر بایجانـدا نیشتەجێ بوون بەنازەربایجانی یـان نـازەری ناوبانگیـان دەرکرد، ئەوانـەی لـە ناسیای بچوك نیشتەجێ بوون بـەعوسمانی ناسران‌و ئەوانەشـی تـاوەکو ئێـستا نـاوی تورکمانیـان بۆماوەتـەوە تورکـەکانی عێراقـە.(د.خـەلیل ئیـسماعیل: دابەشـبوونی جـوگرافی تورکمـان لەعێراقـدا، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە(٤)ی ساڵی دووەم، کانونی دووەمـی ١٩٩٤، ل٢٠).

* بـوونی تورکمـان لەکەرکوکـدا لـەپێش عەرەبەوەیـە. بـەڵام لـەپێش کوردەوەنییە. یەکەم دەرکەوتنی تورکمان لەکەرکوك دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پانزەی میلادی، پاشتر ژمارەیەکی زۆر تورکمان لەهەرێمەکانی- ئەنادۆڵەوە گواسـترانەوە بـۆ زەوی هەرێمـە جیاوازەکـان لـەنێوان بەغـداو ئەسـتەمبوڵ، لەپێناو پارێزگاری کردن لەڕێگاوبانەکان.(فریداسسرد: المسألة الکردیة بعد قانون ادارة دولة العراقیة، سلیمانیة-٢٠٠٥،ص٩١-٩٢.)

[1] محمد سعید سۆفی: پارێزگای کەرکوك لەناوپاکتاوی ڕەگەزیدا،٢٠٠٠،ل ٢١.

هـەر لـە نووسـراوەكانی دەوڵـەتی عوسمانیـدا هەیكـەلی كارگێڕی سەنجەقی شارەزوور بەپێی ژمارەی دانیشتوان و گوندو ناحیەكانی بەم شێوەیەی لای خوارەوە هاتووە[1]:

ژمارەی دانیشتوان	ژمارەی گوند	ژمارەی ناحیە	قەزا
٣٠,٠٠٠	٣١٠	٥	كەركوك
١٢,٠٠٠	٢٢٠	–	ئەربیل
٥,٠٠٠	٤٥	–	ڕانیە
١٠,٠٠٠	٥٥	٣	ڕەواندوز
١٨,٠٠٠	٢٥٢	–	كفری(صلاحیە)
١٤,٠٠٠	١٥٨	–	كۆیسنجق

ئـەم سیـستەمەیش هـیچ گـۆڕانێكی وای بەسـەردا نـەهات بەهۆی ئەگەرەكانی نزیكبوونەوەی جەنگی جیهانییەوە، ئەمەش لـە سـاڵنامەی عوسمانیـدا جـێگیرە، كـە بەیـەكێك لـە سەرچـاوە گرنگـەكان دەژمێردرێـت، لـەم بارەیـەوە لـە سـاڵنامەی (١٣٢٩ك / ١٩١١ز)دا هـاتووە كە سـەنجەقی كـەركوك لـە (ئـەربیل، ڕەوانـدوز، كۆیـە، ڕانیـە، كفری(صـلاحیە)) پێكهـاتووە، لەگـەڵ سـەرجەم ئـەو شوێنانەی دیكە كە سەر بەم ناوچانە بوون[2].

---

[1] ستار مـصطفی: كردسـتانیة كركـوك حـسب ارقـام و احـصائیات غـیر، گۆڤاری كەركوك ژمارە (٤)ی ساڵی شەشەم، بەهاری ٢٠٠٥،ل ١٧٨.

[2] د. كمال مظهر احمد: كركوك و توابعها، ص ٤١.

کاتێکیش لەساڵی (١٨٧٩ز) دەوڵەتی عوسمانی بڕیاریدا مەڵبەندی ویلایەتی موسڵ بۆ شارەزوور بگوازێتەوە. شاعیری کورد(شێخ ڕەزای تاڵەبانی)* ، لەدێرە شیعرێکدا خەم و پەژارەی خۆی دەربڕیوەو خەڵکەکەشی لەمەترسییەکانی ئەم وەرچەرخانە وریا کردووەتەوە، هەروەها ناوی والییە نوێیەکەشی هێناوە پێدەچێت ناسیبێتی، چونکە پێش ئەو مێژووە (شێخ ڕەزا) لە کەرکوک بووە، شاعیر دەڵێت:

---

* شێخ ڕەزا کوڕی شێخ عبدولرەحمانی شێخ ئەحمەدی کوڕی مەلا مەحمودی کوڕی یوسف ئاغایە. لەساڵی(١٢٥٣ک-١٨٣٧ز) لەگوندی(قرخ) نزیک چەمچەماڵ لەدایک بووە، لەتەمەنی حەوت ساڵییەوە وەک فەقێ خوێندوویەتی لەمەدرەسەی زانای بەناوبانگ جەل زادە لەمزگەوتی گەورەی کۆیە، لەمزگەوتی گەورەی سلێمانیش خوێندوویەتی، لەتەمەنی بیست وپێنج ساڵیدا خۆی بەخوێندنی ئەدەبیاتی عەرەبی و فارسی وتورکییەوە خەریک کردووە، سەردانی حەلەب وئەستەمبوڵ وگەلێک لەشارەکانی دیکەی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی کردووە. بەم شێوەیە ژیانی بردۆتە سەر تا لەرێکەوتی(١٠ی موحەرەمی ساڵی ١٣٢٨ک-٢٠ی کانونی دووەمی ١٩١٠ی.ز) لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە لەگۆڕستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بەخاک سپێردراوە .(شێخ محمدی خاڵ. دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی. چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٣. ل٢٤-٢٥-٢٦)

موسڵ بووە مەڵبەندی ویلایەت(نافیع ئەفەندی)ش بووە والیەکەی ئەگبەت خۆی رەعیەتوقوربەسەر خەڵکەکەی[1]

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە بەدواوە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی هەوڵی پەیڕەوکردنی سیاسەتێکی مەرکەزیدا لەسەرتاسەری ئیمپراتۆرییەتەکەدا[2] ئامانجی سیاسەتەی نوێی عوسمانیش بۆگەڕانەوەی دەسەڵاتی مەرکەزی بوو لەهەرێمە جیاوازەکانی ئیمپراتۆرییەتو کوردستاندا، لەپێناو زیاتر پتەوکردنی دەسەڵاتی کارگێڕی عوسمانیو دانانی کاربەدەستە تورکەکان لەسەر کوردستانو(تحکم) کردن بە رەوشی کارگێڕیو ئابوری کوردستانەوە[3].

بەمجۆرە ویلایەتی شارەزوور پاش بەردەوام بوونی لەسێ‌سەد ساڵ زیاتر بەرەو بچوکبوونەوەو گۆڕانکاری رۆیشت، لەویلایەتەوە بۆ(متصرفیة)، پاشان بە وویلایەتی موسڵەوە لکێنرا و لە کۆتاییدا لەرێکەوتی(١٣٠٩ی رۆمی بەرامبەر٢ی شوباتی ١٨٩٢ی زاینی)، لەسەر داواکاری سەرۆک

---

[1] د.نوری تاڵەبانی: سیاسەتی گۆرینی واقیعی نەتەوەیی کەرکوک لەکۆنەوە تانەمرۆ، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(١)ی ساڵی سێیەم، هاوینی-٢٠٠١ ل٤.

[2] سعدی عثمان حسین: كوردستان والامبراطورية العثمانية،(دراسة في تطور السياسي)، رسالة ماجستر، جامعة صلاح الدين، اربيل-١٩٩٥،ص ٦٤.

[3] كامران عبدالصمد احمد دوستكي: كردستان العثمانيه(رساله ماجستر) جامعه صلاح الدين، اربيل ٢٠٠١،ص١٤٧.

وەزیـران(صـدری الاعظـم) (جـەواد پاشـا) بەنوسـراوێکی فـەرمی لەلایـەن سـوڵتان عەبدوولحەمیـدەوە، تیایـدا بڕیـاردرابوو لەسـەر گۆڕینی ناوی(سەنجەقی شارەزوور) بۆ ناوی(سـەنجەقی کـەرکوك) ئەمـەش پێویـست بـوو، چـونکە لێکـچوونێکی گـەورە لـەنێوان ناوەکــانی ســەنجەقی شــارە زوورو نــاوی(ســەنجەقی زور-دێرزوور)دا هەبوو، کە ئێستا دەکەوێتە سوریاوە.[1]

ئەمەش دەقی ئەو بڕیارەیە، کە بۆ ئەومەبەستە دراوە:-

گۆڕینی ناوی سەنجەقی شارەزوور بۆ سەنجەقی کەرکوك:-

شورای دەوڵەت/فەرمانگەی ناوخۆ

ژمارە/٢٨٨٦.

دوای چاوپیاخــــشاندنی فەرمانگــــەی نــــاوخۆ لەیاداشتی(نـضارەی نـاوخۆ) لەبـەرواری٢٠ی رەجـەبی (١٣١٠ی کۆچی) نێردراو بۆ شورای دەوڵەت، لەبەر لەیەکچونی نێوان ناوی سـەنجەقی شـارەزوورو سـەنجەقی زور، گواسـتنەوەو گەیانـدنی نامـەو نوسـراوەکانی هەریـەکێکیان بـۆ ئـەوی تریـان بەهەڵـە، مەترسـیو زیـانی لێ دەکەوێتـەوە، لەکاتێکـدا مەڵبەنـدی ئـەو دوو سـەنجەقانە لـەرابردوودا نـاوی تریـان هـەبووە، ئـەوانیش ناوەکـانی(دێر)و(کەرکوك)بووە، دوای رەزامەندی گۆڕینی نـاوی یـەکێك لەسـەنجەقەکان کـراوە بـەناوە کۆنەکـەی بـۆ بـەرگرتن لـەروودانی هـەر هەڵەیـەك ئەگـەر گونجـاو بـوو نـاوی سـەنجەقی(الـزور) بگۆڕێـت بـۆ نـاوە کۆنەکـەی کـەوا(الـدین)ە

[1] عبدالرقیب یوسف: حدود کردستان جنوبیة تاریخیاً او جغرافیاً،ص١٣٢.

مەڵبەندی کارگێڕییە کەشی شارۆچکەی (الدین) بێت، بیرکردنەوە لە کۆکردنەوەی ئەو ناوچانەی دەکەونە سنوری سروشتی سەنجەقی الزور پاشان ویلایەتێکی لێ دروست بکرێت، گرنگی ناونانی بەناوەکەی خۆی واتە چاوپۆشی کردنی لەگۆڕینی ناوی لیوای ناوبراو، پرس و راگۆڕکێ کرا لە یاداشتی(نضارەی ناوخۆ) دەربارەی ناوی لیوای شارەزوور بەناوە کۆنەکەی کە(کەرکوك)ەوە. ئەگەر رەزامەندی جەنابی سوڵتان وەرگیرا لەسەری، پێویستە فەرمانەکە بەفەرمانگەو مەڵبەندی(مرکز)ی ویلایەتەکان رابگەیەنرێت و لەرۆژنامەکانیشدا بڵاوبکرێتەوە.

(فەرمان و دەسەلات بۆ فەرمان بەدەستانە)

عاکف. شورای دەوڵەت

مۆر

١٢ی شعبانی ١٣١٠ی ك.

****

بابی عالی/بەڕێوەبەرایەتی صدارة بۆ سەر بڕیارەکە خۆی

ئامدی دیوانی همایونی

ژمارە/ ٢٢٧٠

گەورەم خاوەن شکۆ:

لەبەر لەیەکچونی ناوی هەردوو سەنجەقی(الزور) و(شهرزور) بۆ نەهێشتنی ئەوکارانەی کە دەبێتە هۆی هەڵە لەکاتی گواستنەوەو گەیاندنی زۆربەی نامەو نوسراوەکان بۆ ئەوەی تریان، لەسەر رەزامەندی جەنابی سوڵتان

بۆنـــاو هێنـــانی(شـــارەزوور) بـــەناوە کۆنەکـــەی کە(کەرکوك)ە،(مضبطة) وفەرمانگەی ناوخۆو شورای دەوڵەت پێشکەش دەکەینو دەیخەینە ڕوو کەتایبەتە بەو ڕاگۆڕکێیەی کراوە لەمەڕ یاداشتی(نضارەی ناوخۆ) بۆ ئەنجامدانی کاری پێویست بۆی وهەرچی لەوبارەوە دەربچێت، دەسەڵاتو سایە لەلایەن جەنابی خەلیفەوەیە..[1]).

٢٥شعبان١٣١٠ ی.ك. صدری الأعظم

٢ئاداری١٣٠٩ی رۆمی. جواد پاشا.

پاشان لە(٢ی شوباتی١٨٩٣ز) دا سەرۆك وەزیران(صدری الأعظم) جەواد پاشا بەنوسراوێکی رەسمی لەسوڵتان(عبدالحمید)ەوە ناوی(متصرفیە)ی شارەزووری گۆڕی بۆ(متصرفیە)ی کەرکوك.[2] بەمجۆرە لیوای کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا بنکەیەکی گرنگی کارگێڕی بووە کە لەهەندێك کاتدا شارە زووریشی گرتووەتەوە. لەهەندێك کاتدا لیوایەکی سەربەخۆ بووە، کاتێ دەسەڵاتی بابانەکانیش لەم هەرێمەدا بنکەی بەڕێوەبردنی شارەزوور بووە، ماوەیەك بەدەست

---

[1] وەرگیراوە لە الموصل و کرکوك في الوثائق عثمانية. ت.د.خليل علي مراد. سلێمانی-٢٠٠٥، ص٦٨-٦٩. بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٣).

[2] د.عمر ابراهيم توفيق: التركمان في العراق(دراسة تأريخيه جغرافيه).گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢٤)ی بەهاری-٢٠٠٥، ل١٥٩.

والی(ئەیالە)وە، یان(متصرفی) سەربە بەغدا یان ویلایەتی موسڵ بووە یان جیابووە لێیان.[1]

دوا بە دوای سەرجەم ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە ویلایەتی موسڵدا ڕوویانداوە، لە ساڵی (١٣٢٧ك / ١٩٠٩ز) سیستەمی کارگێری ویلایەتی موسڵ و بەم شێوەیەی لای خوارەوەی لێهات[2]:

	ليوا	قەزا	ناحيه	گوند
ويلايەتى موسڵ	لیوای موسڵ	موسڵ	شێخان –عشائر سبعه	٥٠٦
		عماديه	داوديه–بروارى بالآ–	---
		زاخۆ	بروارى ژێر–ريكان–	١١٠
		دهۆك	نبروه	٢١٥
		عقره	-----	١٣٢
		سنجار	مزورى	---
			زێبار	
			تلعفر	

(١) نەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕی و بەڕێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوك، ل٤٣.

(٢) عبدالخالید سابیر: ویلایەتی موسڵ لە ساڵنامەی عوسمانیدا، ل ١٢١.

	لیوای کەرکوک	کەرکوک	ملحە-داقوق-ئاڵتون-	٣٤٨
		رواندوز	گیل-شوان	٢٨٣
		کویسنجق	دیرە حەریرە- باڵەك-	١٢١
		ڕانیە	برادۆست-شیروان	٩٠
		اربیل	شەقلاوە	٢٣٠
		الصلاحیە	---	٩١
			سلطانیة، دیزەیی	
			قرەتەپە-طوزخورماتو	
	لیوای سلێمانی	سلێمانی	(قرەطاخ)	١٣٩
		گلعەنبر	الیجە،سروچك،قزلجە	٤٧٢
		معمـــــورە	قلعەدیزە،سورکاش،مر	١٣٧
		حمید	گە	١٥٩ و
		بازیان	قلعە سیوکە، سنگاو	٧
		شهربازار	سنگ، ماوت	عەشیرە
				ت

ئەوەی جێگای سەرنجە لە سەدەی نۆزدەیەم، تاوەکو نەمانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکانی کوردستاندا، کاروباری باشوری کوردستان لە ئەستۆی هەردوو ویلایەتی موسڵ و بەغداو ناوچەی جزیرەیش لە ئەستۆی ویلایەتی حەڵەب و ناوچەکانی دیاربەکرو هەکاری لە ئەستۆی ویلایەتی

ئەرزڕۆمدا بوو. گەرچی ئەو ناوچانە بۆ چەند ویلایەتێکی تر دابەش کرابوون ئەو سیستمە بەڕێوەبەرێتییەش کە دەوڵەتی عوسمان لە کوردستاندا لە ساڵانی داگیرکاریدا پەیڕەویان دەکرد، تەنها بۆ دەستەبەرکردنو کۆکردنەوەی باجەکانو دابینکردنی بودجەی پێویست بوو بۆ دەوڵەتو کۆکردنەوەی هێزی چەکدار بۆ شەڕەکانیان جگە لەمانە هیچی دیکە نەبوو. هەر بۆیە بە درێژایی ئەو ساڵانەیش لاوازییەکی گەورە لەو سیستەمەدا بەدی دەکرا[1].

---

[1] کەیوان ئازاد ئەنوەر: سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە کوردستاندا، گۆڤاری پەیڤین (گۆڤارێکی ڕووناکبیری وەرزییە)، ژمارە (٧)ی دیسەمبەری، ١٩٩٩،ل ٢٢٧.

باسی دووەم

(ڕێژەو ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك لەسەرچاوە بیانیو تورکییەکانو ڕەوشی کۆمەلایەتی شار)

گەلی کورد زۆر دەردەسەری بەدەست لێکترازانو پارچە پارچە بوونەوە چەشتووە لەسەردەمو قۆناغەجیاوازەکانی مێژوودا، وا هەڵکەوتووە کورد یەکبگریو لەسەر خاكو زێدی خۆی دەوڵەتێك یاخود میرنشینێك پێکەوە بنێ. بەلام زۆری نەبردووە دیسان لەبەر یەك هەڵوەشاوەو کەوتووەتەوە ژێر دەسەلاتی وولاتانی دیکە....لەم سۆنگەیەوە، بارودۆخی کوردستان ناجێگیربووەو گەلەکەمان هەردەم لەشۆڕشدا بووە. ئەمانەش زیاتر وای کردووە لێکۆڵینەوە لەکوردستانو

دابەشــكردنی جوگرافیــای دانیــشتوان و ســەر ژمێــری كردنــی خەڵكەكەی كارێكی ئاسان نەبێت.[1]

سەرەتای دەستپێكردنی پرۆسیسی سەرژمێری دانیشتوان لەكوردستاندا بۆ نیوەی یەكەمی سەدەی نۆزدەیەم دەگەڕێتەوە، یەكــەم ســەرژمێری لەســاڵی(١٨٣١ز) لەلایــەن فەرمانبــەرانی ئیمپراتۆریــەتی عوسمانییــەوە كــرا. ئــەم ســەرژمێرییەش بــۆ دوومەبەست بــەجێ گەیــەنرا: یەكــەم لەســەر داخــوازی وڵاتــانی ئەورووپا، چونكە ئەوكاتە هیچ جۆرە زانیارییەكیان بەشێوەیەكی فــەرمی لەســەر دانیــشتوانی ئــەم ئیمپراتۆرییەتــە نــەبوو. دووەم عوسمانییەكان خۆشیان پێویستیان بەهەندێ زانیاری هەبوو.[2]

یەكــەم ئامــاژە كــردن بەدانیــشتوانی كــەركوكیش لەلایــەن گەڕۆكێكی فەرەنسییەوە بووە لەسەدەی نۆزدەیەمدا، سەردانی هەرێمــەكانی ژێــر دەســەڵاتی دەوڵــەتی عوســمــانی كــردووە بەناوی(كلیمان). هەر لەو گەشتەیدا سەردانی كەركوك دەكات، لەتــەموزی(١٨٥٨ز)دا دوو ڕۆژ لــەوێ دەمێنێتــەوەو كــاتێكیش ئامــاژە بــەژمارەی دانیــشتوانی كــەركوك دەكــات دەڵێــت:"ئــەو خەڵكانــەی لــەوێ دەژیــن بێجگــە لــەو ســەربازانەی لــەوێن ژمارەیــان(٢٥,٠٠٠)كەســە، پاشــان كلیمــان ئامــاژە بــەوە دەكات، لەچــواربەش سێبەشــی ئــەو دانیــشتوانە كــورد بــوون." ، بــەڵام

---

[1] جوگرافیــای هــەرێمی كوردســتان: دانــانی كۆمــەڵێك مامۆســتای زانكــۆ. ل١٧٧.

[2] خەبات عەبدوڵا: بنەماتیۆرییەكانی جوگرافیای عەسكەری، ل١٤٧.

کلیمـــان پـــاش چـــەند ســـاڵێکی کـــەم ســـەردانی کـــەرکوکی کردووەتـــەوە، ژمـــارەی دانیـــشتوانەکەی بـــە(١٢,٠٠٠-١٣,٠٠٠) کـــەس خەمڵانـــدووە.[١] ئەمـــەش پێدەچـــێت لەئـــەنجامی شـــەڕو شـۆڕوجەنگە یـەك لەدوایەکـەکانی دەوڵـەتی عوسمـانی بووبێـت لەسەرەتای نیوەی دووەمـی سەدەی نۆزدەداو کاریگـەری خراپـی کردبێتــە ســەر رەوشــی کۆمەلایــەتی ئــەم شــارە. هــەر لەبــەرزۆر سەربازگرتنەوە تاوەکو کاریگەری نێگەتیڤی لایەنەکانی دیکـەی سیاسیو ئابوری بۆ سەر ئەو رەوشە کۆمەلأیەتیە.

بـەپێی سەرچاوەیەکی دیکـەی بێگانـەو بـێ لایـەن نموونـەی گەشــــتەکەی ئەنـــــدازیاری ڕووســـــی(یوســـــب-یوســـــف)، کەناسراوەبە(چێرینك)یان(یوسب چیرینك)مان هەیـە، ناوبراو لەچـوار چـێوەی گەشـتێکی زانـستیدا لـەنێو سـالأنی(١٨٧٢-١٨٧٣ز) سـەردانی کـەرکوکی کـردووە، دانیـشتوانی کـەرکوکی بـە(١٢,٠٠٠ - ١٥,٠٠٠) کـەس خەمڵانـدووەو لـەو خەمڵاندنەیـدا ئامـاژەی بـەوە کـردووە، جگەلـە(٤٠)خێزانـی ئەرمـەنی نـەبێت، ســـەرجەمی دانیـــشتوانی کـــەرکوك کـــوردن.[٢] ئـــەنجامی ئـــەم گەشتەشـی کـە بەمەبەسـتی لێکۆڵینـەوە کـردن لەسـەر ئەگـەری ئەریاوانی لەهەردوو ڕووباری دیجلەو فوراتو لقەکانیان هاتبووە

---

[١] مجموعـة مـن الأكـادمين العـراقين: كركـوك مدينـة القوميـات المتآخيـه، ص١٤٣-١٤٤.

[٢] وەرگیراوە لە ئەحمەد عەزیز: کوردستانیەتی کەرکوك لەئینسکلۆپیدیای ولأتانی ئەورووپاو ئەمریکادا،ل٦٠.

(The Jornal Of Royale Russian کوردستان، لە Geographical, Society Caucasian Department). کۆمەڵەی جوگرافی پاشایەتی ڕووسی، بەشی قەفقاسی، بەرگی شەش)دا بلاوکراوەتەوە.[1]

ڕۆژهەلاتناس(بۆرتەر) لەساڵی (١٨٨٢ن) دا سەردانی کەرکوکی کردووە، لەربارەی ژمارەو پێکهاتەی دانیشتوانی کەرکوك دەڵێت:" دانیشتوانی کەرکوك لەکوردو تورکمان و ئەرمەن و ژمارەیەکی کەمیش عەرەب و یەهودی پێکهاتووە، ژمارەی ئەم دانیشتوانەش لە(١٠,٠٠٠-١٢,٠٠٠)کەسە.[2] *

(شەمسەدین سامی) مێژوونوس و گەڕیدەی تورك لەقاموسەکەیدا بەم شێوە باس لەکەرکوك دەکات:" یەکێکە لەشارەکانی کوردستان سەربە ویلایەتی موسڵ....کەرکوك ناوەندی(مەرکەزی)سەنجەقی شارەزوورە، کۆی دانیشتوانی(٣٠,٠٠٠) کەسە، سێ چارەکی($\frac{3}{4}$)ی دانیشتوانی کوردن و ئەوانی دیکەیان تورك و عەرەب و خەڵکانی ترن، لەگەڵ٧٦٠ جولەکەو ٤٦٠کلدانی."[3] هەر لەنوسراوەکانی

---

[1] د.نوری تاڵەبانی: سیاسەتی بەعەرەب کردنی کەرکوك، ل١١.

[2] د.بدرخان السندی: المجتمع الکردی في منظور الاستشراقي، اربیل-٢٠٠٢،ص٤٩١.

* بۆرتەر لەو سەردانەیدا بۆکەرکوك ئاماژەی بەژمارەی پێکهاتەی دانیشتوانەکەی نەکردووە.بەپێی دابەش بونی ئیتنیکەکان.

[3] قاموس ئیعلام،ص ٣٨٤٠.

دەوڵـەتی عوسمانیـدا هـاتووە: کـەرکوك لەوویلایـەتی موسـڵی کوردســتاندایەو (١٦٠کــم) دەکەوێتــە باشــوری رۆژهــەڵاتی موسڵەوە، لەدامێنی زنجیرەیەك تەپۆلکەو دۆڵی بەرفراوانی پان و بەریندایــە، مەڵبەنــدی کــارگێڕی ســەنجەقی شــارەزوورەو ناوەکۆنەکەشی(قورکورا)یە، خاوەن قەلایەکی سەختە، ژمارەی دانیــشتوانەکەی(٣٠,٠٠٠)کەســـە، (٢٨٠٠٠)موســـڵمان، (٤٠٠کلـــدانی)،(١٦٠٠جولەکـــە)، موســـڵمانەکانیش لـــە کورد وعــەرەب وتورك پێکهــاتوون، زۆرینــەی دانیــشتوانەکەشی کوردن.[١]

سەبارەت بەژمارەی جولەکەش لەشاری کەرکوکدا لەکۆتایی سـەدەی نـۆزدەو سـەرەتای سـەدەی بیـستدا، ئینسایکلۆپیدیای جولەکــە ژمــارەی خێزانــە جولەکــەکان لەشــاری کــەرکوك بە(٢٠٠خێزان) دەخەملێنێت.[٢]

لە ساڵنامەکانی دەوڵەتی عوسمانیشدا کە بۆ یەکەمجار لە (٢٩ی شەوالی ١٢٢٨ك/ ١٨٧١ز) کاری پێکرا وە، تا پێش جەنگی یەکــەمی جیهــانی بــەردەوام بــووە، لــەو کاتەشــدا چــەند گۆڕانکارییەکی کەمی تیادا کرا، بەپێی دەرچوونی ٢ یاسا لە (١٨ رەبیعی دووەمی ١٣٢٠ك/١٩١٢ز) هەر سەبارەت بە داڕشتنی

---

[١] وەرگـیراوە لـە کوردسـتان لەچاپکراوەکانی عوسمانیـدا فەیـسەڵ دەبـاغ لەتورکی عوسمانییەوە کردوویە بەکوردی، ل١٣.

[٢] وەرگـیراوە لـەکرکوك مدینـە القومیـات المتاخیـە: مجموعـة مـن الاکـادمین العراقین، ص ٢٥٨.

سالنامەکان، ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ سالنامەی عوسمانی لە ویلایەتی موسل. لە سالی (١٨٩٠ز) وە تاوەکو سالی (١٩١٥ز) دەرچووەو (٥) ژمارەی لێ چاپکراوە لەو ژمارانەدا دەبینین رێژەی کورد لە چاو نەتەوەکانی دیکەدا زۆرترە، ئەوەش لەبەر ئەوەیە کە زۆرینەی دانیشتوانی ئەو قەزاو ناحیەو گوندانەی دەوروپشتی شاری موسل کوردن، جگە لە لیوای سلێمانی کە هەمووی کوردە، لیوای کەرکوکیش زۆربەی قەزاو ناحیەکانی ناوچەی کوردنشینن[1].

لە نوسراوێکی دیکەی دەولەتی عوسمانیدا هاتووە شاری کەرکوك، لە کوردو تورك و ژمارەیەکی کەم لە عەرەب لەگەل (١٠٠٠) کلدانی و ژمارەیەك لەجولەکە پێکهاتووە[2].

لە سالی (١٩٠٥ز)دا قەشە (ویگرام) وەکو گەڕیدەیەك لەگەل چەند کەسێکی تردا هاتووەتە ناوچەی کەرکوك بۆ گەشتەوەری توێژینەوەی مێژوویی. لە یەکێ لە نووسراوەکانیاندا نووسیویانەو دەلێن: "کاتێك چووینە شاری کەرکوك بینیمان هەموو دانیشتوانەکەی کورد بوون و هۆزو تیرەکانی دەوروبەریشی هەر کورد بوون، تەنها هەندێك مالی سەربازی تورکی عوسمانی بەدی دەکران، سەرەڕای (٤٠) مالی دیکە لە

---

(١) عەبدولخالید سابیر: ویلایەتی موسل لە سالنامەی عوسمانیدا، ل ١٢٢ ١٢٠.

(٢) وەرگیراوە لە: ستار مصطفی: کردستانیة کرکوك حسب ارقام و احصائیات غیر، ل ١٨٧.

ئاشوری‌و ئەرمەنی‌و کلدانی‌و جولەکە لەوێ نیشتەجێ بوون.
(٤) رەشمالّی عەرەبی جەوالّەم بەدی کرد. کە (٢) حوشترو (٢) گامێشیان هەبوو. تاوەکو چووین بۆ بەرواری‌و هاتینەوە ئەوانیش لەوێ نەمابوون ڕۆیشتبوون‌و بۆ ناوچەکانی خۆیان‌و گەڕابوونەوە[١].

لێرەدا ئەگەر وردبینەوە دەبینین لێکچوونێکی زۆر لەنێو ئامارەکاندا هەیە، هەرچەندە لەڕووی ژمارەی دانیشتوانەکانیانەوە جیاوازی تیادا بەدی دەکرێت، ئەمەش زیاتر بۆئەوە دەگەڕێتەوە، ئامارو سەرژمێری دانیشتوان لەوکاتەدا بەشێوازە وردو مەیدانییەکەی نەبووە، بەڵکو زۆرکات هەرخەملاّندن بووە، بەلاّم لە سەرجەمی ئامارەکاندا خاڵی هاوبەش ئەوەیە، هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە زۆرینەی دانیشتوانی کەرکوك بەڕێژەی $\frac{3}{4}$ کوردن.

بەکۆتایی پێهاتنی میرنشینی بابان‌و کۆنترۆڵ کردنی راستەو خۆی(بابان العالی) بۆسەر کەرکوك‌و هەرێمەکانی دیکە بەرێگایەکی ستراتیژی دیار، شێوازێکی نوێی بەعوسمانی کردن لەکەرکوکدا سەری هەڵدا، تەنها لەسەردانەکەی یوسب چێرنیکدا گۆڕانکاری دیار لەپێکهاتەی دانیشتوانی شاری کەرکوکدا رویدا

---

(١) وەرگیراوە لە: عەبدوڵلا دارتاش: مێژووی دەستپێکی هێڵەکانی تەماس لە باشووری کوردستان، گۆڤاری بانەڕۆژ، ژمارە (٢٤) تشرینی دووەمی ٢٠٠٥، ل ٨.

بەشێوەیەک لەبەرژەوەندی تورک و تورکمانەکان بوو.[1] دەوڵەتی عوسمانی هانی تورکمان وخێزانە تورکمانەکانی دەدا بۆ نیشتەجێ بوون لە ناوچەکانی کەرکوک، لەڕێگەی دامەزراندنیان لەپۆستە حوکمییەکاندا، یان بەخشینی چیاوگ(امتیازات) پێیان.[2] بەهۆی ئیمپراتۆریەتی بەریتانی و فەرەنسی و رووسیشەوە، بەهۆی شەڕو ململانێکانیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، بەسەدان خێزانی ئاسوری وکلدانی و ئەرمەنی لەتورکیاوە ئاوارەکران و دواتر لەعێراق بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی نیشتەجێ کراون و لەوانەش ژمارەیەکی زۆریان کەوتوونەتە کەرکوکەوە.[3] دەوڵەتی عوسمانی بەشێوەیەکی بەردەوام لە هەوڵی بەتورککردنی خەڵکدابوو، کردنی کەرکوک بە بنکەی سەربازی و بازرگانی و نیشتەجێ‌کردنی کارمەندێکی زۆری تورک تیایدا، لەبەر ئەوەی ئەوکاتە زمانی تورکی زمانی فەرمی دەوڵەتی عوسمانی بوو، زۆرینەی ئەو کوردانەشی کاریان لەگەڵ دەکردن، هەربەزمانی تورکی گفتوگۆیان دەکرد. ئەمەبووە هۆی پێکەوەنانی جالییەکی تورکی لەم شارەدا، بەلاّم ئەمەش

---

[1] د.جبار قادر: التركيب الأثني لسكان كركوك ١٨٥٠-١٩٥٨. گۆڤاری کەرکوک ژمارە(٣)ی ساڵی چوارەم، زستانی ٢٠٠٣.ل ١٨٢.

[2] پ.د. ئازاد نەقشبەندی: کاریگەری نەوتی کەرکوک لەسەر راگوێزانی کورد، ل٢٧.

[3] وەرگیراوە لە حکومەتی هەرێمی کوردستان: راگەیاندنی پارێزگاری کەرکوک، چوار ساڵ کاروخزمەت و بوژانەوەو ئاشکراکردنی سیاسەتی راگواستن و تەعریب،سلێمانی، ٢٠٠٠ ل٧.

ئەوە ناگەیەنێ کە کەرکوك ببێتە شارێکی تورکی وەکو ئەوەی تاوەکو ئێستا هەندێك لەشۆڤێنستەکانی تورك پروپاگەندەی بۆ دەکەن.[1] هەروەکو دەبینین سیاسەتمەداری ئینگلیز(مێجەرسۆن) کاتێك لەساڵی (١٩٠٧ز)دا سەردانی کەرکوك دەکاتو١٦ڕۆژ لەوێ دەمێنێتەوە، ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك بە(١٥،٠٠٠)کەس لەقەڵەم دەدات، پاشان ئاماژە بەزۆرینەی تورك دەکات لەشاری کەرکوکدا زاڵی زمانو کەلتوری تورکی بەسەر سەرجەم لایەنەکان لەشاری کەرکوکدا، ئەوپێی وایە کەرکوك شارێکی تورکمانییەو عەرەب لەبەشی باشورو ڕۆژئاوای بونیان هەیەو کوردیش لەبەشی ڕۆژهەلاتی ئەم شارە.[2] بەلأم لێرەدا دەتوانێ بڵێن (مێجەر سۆن) بەهەڵەیەکی گەورەدا ڕۆیشتووە. ئەوەتا (د.جمال رەشید) دەربارەی تورکو تورکمان دەڵێت." لێرەدا دەبێت وەك مێژووانێك راستیەك بڵێم، نەك لەبەر ئەوەی کوردم، بەڵکو لەبەر ئەوەی لێکۆڵەرم، بۆیە دەتوانم بڵێم کەرکوكو خوار کەرکوك یان ئەو ناوچانەی پێی دەڵێن گەرمیان، بەشێکی گرنگی وڵاتی کوردستان بووە لەمێژوودا، پەیدا بوونی تورکمانو عەرەب لەگەرمیاندا، وەکو پەیدا بوونی کوردە لەتورکمانستان کاتێك کورد لەسەدەی شازدەهەم بەفەرمانی (شاعەباس)

---

[1] نەتڵەسی کەرکوك: دانانی(لیژنەی بالای بەرەنگاربوونەوەی بەعەرەب کردن لەکوردستان) چاپی یەکەم، هەولێر ٢٧٥٠کوردی-٢٠٠٥ز، ل٥.

[2] میجرسون: رحلة متنکر الی بلاد مابین النهرین والکردستان، ت، فؤادجمیل، جزء الأول، طبعة الأولی، بغداد-١٩٧٠، ص١٥٨.

پەیدابوو، بەفەرمانی (تەیموری لەنگ)یش تورکمان لەکوردستانی خوارو پەیدا بوو. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کەوا کوردستانی ئێمە ببێتە تورکمانستان‌و تورکمانستانیش ببێتە کوردستان.[1]

پاشتر یەکێکی دیکە لەو بەڵگانەی بە هەڵەداچوونی (مێجەرسۆن) دەردەخەن راپۆرتێکی وەکیلی قونسوڵی بەریتانیایە لە موسڵ، لە راپۆرتەکەدا کە لە (٥) لاپەڕەی قەبارە گەورە پێکهاتووە لە ڕێکەوتی (٢١ی نیسانی ١٩١٠ن)، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە ئەو ناوچانەی هەمەوەندەکان لێی نیشتەجێن، دەکەونە باشووری کەرکوکەوەو ژمارەیان بە (٥٠٠٠) کەس لەقەڵەم دەدرێت، هیچ دانیشتوانێك بەقەد ئەوان بوونی لە واقیعی دیمۆگرافی ناوچەکەدا نییە[2].

بەڵام نکوڵی لەوە ناکرێت کە زمانی تورکی ببووە زمانی ڕۆشنبیری‌و قسەکردن لە ئاستێکی فراواندا، نەك تەنها لەنێو تورکمانەکانی کەرکوك‌و دەوروبەری بەڵکو لەنێوان کوردو عەرەب‌و ئەوانی دیکەشدا. ئەمەش کاریگەرییەکی گەورەی بۆ سەر واقیعە نەتەوەییەکەی کەرکوك هەبوو، هەر لەم بارەیەوە (کریمن) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە لەپێش سالانی جەنگی جیهانیدا جولەکەکانی کەرکوك بە زمانی عەرەبی قسەیان دەکرد،

---

[1] چاوپێکەوتنی گۆڤاری گولان لەگەڵ د. جمال رەشید. لەژێر ناوی(گیروگرفتی کەرکوك‌وگەرمیان)، ژمارە(٥٢٦)، سالی پانزەیەم ٣ی ئاداری ٢٠٠٥. ل١٦-١٧.

[2] د. کمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها. ص ٦٦.

مەسیحییەکانیش لە کەرکوک کە ژمارەیان بە (٣٥٠) خێزان لەقەڵەم دەدرا بە تورکی قسەیان دەکردو بە سریانیش دەیاننوسی. ڕۆژنامەو دەرکراوە تورکییەکیانیش ڕۆڵێکی گەورەیان لەو بوارەدا هەبوو، شتێکی ئاشکراشە کە ژمارەیەك لە ڕۆژنامەکانی عێراق بە زمانی تورکی یان بە تورکیو عەرەبی یان تورکیو کوردی، ڕۆژنامەی ئەستەمبوڵ یەکێك بوو لەو ڕۆژنامانەی کە خوێنەرێکی زۆری هەبوو لەنێو ڕۆشنبیرە کوردو تورکمانەکانی کەرکوكو هەرێمو ناوچەکانی دیکەدا، بۆ زیاتر جەخت کردنەوە لەسەر ئەوە، یەکێك لە ڕۆشنبیرە بەناوبانگەکانی تورك (نامیق کەمال ١٨٤٠ - ١٨٨٨ز) کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر شاعیرانی کورد هەبوو. لەوانەش (شێخ ڕەزای تاڵەبانی) پەیوەندی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ یەکتری هەبوو[١].

(ئەدمۆنز) یش کاتێك باس لەژمارەو دانیشتوانی شاری کەرکوك دەکات لەنزیکەی (٢٥,٠٠٠) کەس دەیخەمڵێنێت، ئەو پێی وایە زۆرینەی دانیشتوانی تورکمانن و یەك لەچواریشی کوردن، جگەلەوە ژمارەیەکی کەم عەرەبو مەسیحیو جولەکەشی تێدایە.[٢]

بەلام ئێمە لێرەدا ناتوانین هیچ یەکێك لە ئامارەکانی(میجەرسۆن)و(ئەدمۆنز) وەرگرین، چونکە ئەگەر بێتو ژمارەی تورك و تورکمانیش لە کەرکوکدا زیادی کردبێت

---

[١] د. کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها، ص ٩١-٩٠.

[٢] کورد تورك عەرەب، ل٣٢٣.

نەگەیشتووەتە ئەو رادەیەی سێ چارەکی ژمارەی دانیشتوانی پێکبهێنێت. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك سەرچاوە ئاماژە بەوە دەکات، ژمارەیەك لەبنەماڵەو خێزانە کوردەکان لەکەرکوکدا خۆیان بەتورك لەقەڵەم داوە.

ئینسایکلۆپیدیای بەریتانیش یەکێکی دیکەیە لەو سەرچاوە ئینگلیزیانەی هەرچەندە کەرکوکی لە سنوری کوردستاندا دیاری کردووە بەڵام زۆرینەی دانیشتوانەکەی بە تورك لەقەڵەم داوە[١].

بەڵام لێرەدا ئەگەر وردبینەوە دەبینین سەرچاوە ئینگلیزییەکان بەهەڵەدا چوون لەمەڕ ژمارەی دانیشتوان و پێکهاتەی نەتەوەیی شاری کەرکوك کە بەپێی سەرچاوەو بەڵگە مێژووییەکان پێویستیان بە راستکردنەوەی تەواو هەیە.

ڕۆژهەڵاتناسی جۆرجی(ئەلبێرت مینیشا شیفیلی)یش ئاماژە بەوە دەکات، ژمارەیەك لەخێزانە ئەرستۆکراتییەکان لەکەرکوك کوردبوون، بەڵام خۆیان بەتورك لەقەڵەم دەدا، لەوانە خێزانی نەوتچی(النفطچیین)، یەعقوبییەکان، قیردارو هەندێکی تریشیان کەدەچوونەوە سەر عەشیرەتی زەنگەنەی کوردی.[٢]

(ئەدمۆنز) خۆشی دان بەو ڕاستییەدا دەنێت، کە بنەماڵە دەوڵەمەندەکانی شار تورك بوون یان ئەگەر کوردیش بوونایە

(١) William Benton & Helen H.B.Benton, Encylopadia Britannica, P 834.

(٢) وەرگیراوە لە: د.جبار قادر: التركيب الاثني لسكان كركوك ١٨٥٠-١٩٥٨.ل١٨٤.

خۆیـان بـەتورك دەناسـاند. گـرنگترین ئـەو بنەماڵانـەش بنەماڵـەی نەوتچی زادە، هەروەك لە ناوەکەیانەوە دەردەکەوێت خاوەنی بیرە کۆنەکانی نەوت بوون و لەو بەرهەمە سروشتییە، قازانجی باشیان دەست دەکـەوت، بنەماڵـەی (یـاقوب زادە) خـاوەنی موڵـك بـوون و دەگـوترا کـوردی زەنگەنـەن، بنەماڵـەی قـیردار هـەم خـاوەن موڵـك بوون و هەم بازرگان.[1]

سـەبارەت بەعەرەبـەکان و هاتنیـان لەوقۆناغـەی دەوڵـەتی عوسمانیـدا بـۆ کـەرکوك و ناوچـەکانی دەوروبـەری، لەوکاتـەوەی مەدحـەت پاشـای والی بەغـدا ویـستی کۆمـەڵێك ریفـۆرم بکـات. یـەکێك لەوکارانـەی نیـشتەجێکردنی عەرەبـەکانی عێـراق بـوو. هەوڵـەکانی ئـەو لـە ساڵانی (١٨٦٩-١٨٧٢ز) دەستی پێکردبوو چـەندین عەشـیرەتی کۆچـەری عـەرەبی نیـشتەجێکرد، لەوانـە عەشـیرەتەکانی(شـەممەرو عنـزەو دلێم وکـەعب)، لەسـەر ئـەو زەوییانـەی ئێستا لێـی دەژیـن.[2] بـەلام لەهـەمان کاتـدا عـەرەب و فارسـەکان کاریگەرییـەکی مەترسـیداریان لەسـەر رەچـەڵەك و داب ونەریتەکانی تورك هەبوو، ئەم دۆخـەش بەشێوەیەکی خێرا لەسەدەی نۆزدەدا کاری خۆی کرد.[1]

---

[1] کورد تورك عەرەب، ل٢٢٣-٢٢٤.

[2] محمد سعید سۆفی: پارێزگای کەرکوك لەناو پاکتاوی رەگەزیدا. ل ٨٩-٩٩.

[1] M.Phillips Price: Ahistory Of Turky,(From Empire To Republic), London-1955, P77.

دوای ئەوەی دەوڵـەتی عوسمـانیش تەپۆلکەکانی حەمرینی کردبـووە سـنوری ویلایـەتی(شـارەزوور). هـەروەك بـە(تخـوب)و سـنورێکی سروشـتی نێـوان خـێڵو هـۆزە کـوردو عەرەبـەکانی دانـابوو، بەڵام لێرەو عەشیرەتە عەرەبە کۆچەرەکان، ئەم سنورو مەزرایانــەیان بەزانــدووەو پەڕیونەتــەوە، لەکاتێکــدا لەهــەوڵو تەقـەلای پەیـداکردنی بـژێوی‌و گـەڕان بـوون بـەدوای لـەوەڕگادا، هەربۆیە چەندین عەشیرەتی جوادی عەرەب وەکو(رەبیعەو،بەنی ئــــەوس‌وجبور) دەشــــتەکانی بەلـــــەد روزوش (ســــەعدیە)و عەشــیرەتەکانی(کرێــوی‌و لهێــب) دەشــتەکانی قەرەتەپــەیان پڕکرد.[2]

بەمجۆرە، هەرچەندە ناوچەی کەرکوك دانیشتوانەکەی کورد بـووە، بـەڵام دانیـشتوانی عـەرەبو تـورك زاڵ کـراوە بەسـەر ئـەم شـارەداو حکومەتـەکانیش ڕێوشـوێنی تایبـەتیان گرتۆتـە بـەر بۆ ئەوبارودۆخــە لەڕێگــەی هانــدانو پــەیڕەوکردنی ســەرجەم ئــەو سیاسـەتانەی مەبەسـتیان بـووە، بۆکـەم کردنـەوەی دانیـشتوانی کورد لەم شارە.[1]

---

[2] محمد سعید سۆفی: پارێزگـای کـەرکوك لـەناو پاکتـاوی ڕەگەزیـدا....ل ٩٩-١٠٠.

(1)Martia, Toshea: Trapped Between The Map And Reality, (Geogra phyand perception of Kurdistan), Routledge: Newuork. London, p49.

هەروەكو ئاشكراشە سیستمی كۆمەلایەتی لەكوردستاندا لەسەر بناغەی هۆزایەتی پێكهاتبوو.[2] بارودۆخی كۆمەلایەتیش لەو سەردەمەدا دواكەوتوویی زۆری پێوە دیاربوو، ئەوەش زیاتر هۆكاری ئەوەبوو، دەوڵەتی عوسمانی هیچ بایەخێكی بەبوارەكانی تەندروستی و خوێندن و زانست و پرۆژەی خزمەتگوزاری و بازرگانی و پیشەسازی نەئەدا، بەڵكو تەنها كاری دەوڵەت ئەوەبوو باج وسەرانە لەكۆمەلانی خەڵكی كۆبكاتەوەو رەوانەی ئەستەمبوڵی بكەن، پاشان بۆ مەرامەكانی سوڵتانی عوسمانی بەكاربهێنرێت[3]

لەسایەی فەرمانڕەوایەتی سوڵتان عەبدولحەمیدیشدا(١٨٧٦-١٩٠٩ن). فەسادی و گەندەڵی بەشێوەیەكی زۆر فراوان بلاوبووەوە، بەتایبەتیش لەسالی (١٨٧٨ن)وە تاوەكو كودەتای ساڵی (١٩٠٨ن). [4]

دەرئەنجامی هەموو ئەوكارەسات و رووداوو گۆڕانكاریانەی لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا روویدا، بووە هۆی دروستبوونی كۆمەڵگایەكی هەمەلایەنی چینایەتی قاودراوی نێوسیاسەتی عوسمانی لەشاری كەركوك، ئەمەش گەلێك خراپەكاری و گەندەڵی لێكەوتەوە كە ئاكام و ئەنجامی خراپی

---

[2] عەلی تەتەر تۆفیق: ژیانا سیاسی لكوردستان،(نامەی ماستەر)، كۆلیجی ئاداب، زانكۆی دهۆك-٢٠٠٢،ل ١٢.

[3] كەیوان ئازاد ئەنوەر: چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێ و هاوچەرخی گەلی كورد، چاپی دووەم، سلێمانی-٢٠٠٠، ل٤٥.

[4] حنابطاطو: العراق(طبقات الاجتماعیة والحركات الثوریه من عهد العثمانی حتی قیام الجمهوریة)،ت. عفیف الرزاز، طبعة ثانیه، لبنان-١٩٩٥، ص٢٥١.

دروستکرد بۆسەر مێژووی ناوچەکەو کۆڵەکەیەکی وای لەو سیاسەتەدا ڕۆنا(بناء)، کەئەنجامەکەی درێژەی سەردەمەکانی لەوەو دواوە بێت و زۆر بەزەحمەت بتوانێت لێی رزگار ببێت. ئەویش لەتەرازوی بەراوردەکاندا ڕەنگی دایەوەو کۆڵەکەکەی لەبارێکی زۆر چەوت و چەواشە کردوودا کاریگەری زمانەوانی و ئابوری و کۆمەلایەتی و رۆشنبیری بەجێهێشت. تاوەکو ئەم سەردەمەی ئێستاشمان هەر پاشماوەی ماوە، گەورەترین کارتێکردنیش جێ پەنجەی بەجێهێشت، چالاکی و کنە کردنی بزوتنەوەی تورانچێتی بوو، زۆر ئەنجام و کاریگەری خراپی لێ کەوتەوەو هێڵەکانی بەڕوونی دەرکەوت کەرۆژ لەدوای رۆژ ئامانجەکانی خۆی لەنێو نەتەوەکانی شارەکە پێکاو بۆشایی گەورەی خستە دووتوێی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوەو بووە ئاستەنگێکی گەورە لەچوار چێوەی ئەو پەیوەندییانەدا.[1]

---

[1] د.جمال رشید: كركوك في عصور القديمة، ل ل ٥٠-٥١.

باسی سێیەم

سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لەکەرکوکداو بارودۆخی سیاسی ئەم شارە

سیاسەتی نوێی عوسمانی لەسەر بنەمای کۆنترۆڵکردنی راستەوخۆی سەرجەم هەرێمەکانی بنیات نرابوو، کۆتایی هێنان بەدەسەلاتی میرنشینی بابان، دەرئەنجامی یەکێك لە کۆنترۆڵە راستەوخۆکانی دەوڵەتی عوسمانی بوو لە کەرکوك‌و ناوچەکانی دیکەدا.[1] عوسمانییەکان هەموو هەوڵێکیان ئەوە بوو، کەبتوانن بکەونە دروستکردن‌و ئامادەکردنی هێز لەوهێڵەدا. ئینجا لەبارێکی سەربازی یان کۆمەلآیەتییەوە بەئەنجامی بگەیەنن. هەربۆیە زیاتر پێداگرتنەکەیان لەناوچەی(کەرکوك) بووە، لە شوێن‌و ناوچەکانی تر زیاتر لە چنینی ئەو سیاسەتەدا حسابیان

[1] د.جبار قادر: التركيب الاثني لسكان كركوك ١٨٥٠-١٩٥٩، ل ١٨١.

بۆ کردووه، تا بەوەی لەهەموو لایەنەکانی رۆشنبیری و ئابوری و کۆمەڵایەتی و تەنانەت لەتەرزی بیناکاریش توانیویانە ئەوەی پێویست بێت هەوڵیان بۆی داوەو ئەو بیناکارییەشیان لەچوار چێوەی پێویستی سەربازی نەچووەتە دەرەوە. [١] عوسمانییەکان لەدژی کوردان سیاسەتی(پەرت کەو زاڵ بە) یان بەکار دەهێنا بەو پێیەش نەیاندەویست دۆستایەتی ویەکێتی لەنێوان عەشیرەتە کوردە کاندا هەبێت، چونکە ئەمە دەبووە مایەی هەڕەشە بۆسەر دەوڵەت، بۆیە زۆرجار ناکۆکیان لەنێوانیاندا دروست دەکرد.[٢] سیاسەتی تورکە عوسمانییەکان بەئاراستەی عەشایەرەکان کە لەسەر بنەمای بلاوە پێکردن بوو، هانی ناکۆکی و دووبەرەکیان لەنێوان گەورەی عەشیرەتەکان و شێخەکاندا دەدا، شێخە عەشایەرەکانیش هێندێك جار هەوڵی هاوپەیمانیان دەدا لەدژی یەکتری، دواکەوتوویی شێخ و گەورەکانیش بەگشتی و مامەڵەی راستەوخۆیان لەگەڵ باڵە عەشایەرییەکاندا کارئاسانی بۆ ئەو دۆخە دەکرد، بۆ بەئەنجام گەیاندنی ئەم سیاسەتەش تورکەکان

---

[١] د.کاوس قەفتان: یاسای باجگری و دۆخی ئابوری ناوچە کوردیکانی دەوڵەتی عوسمانی لەسەدەی نۆزدەهەمدا، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ (گۆڤارێکی گشتی مانگانەیە لەلایەن دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردییەوە دەرکراوە)، ژمارە(١٤٠)، ١٩٩٧، ل٥٧.

[٢] د.عەبدوڵا ئالیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەوە تاوەکو جەنگی جیهانی یەکەم)، لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری مێژووی سیاسیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، کوردستان، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٤، ل١٠٢.

چەکی کاریگەریان بۆئەم بوارە دابین کردبوو، ئەویش چەکی زەوی بوو.[1]

لە ساڵی (١٨٦٧ز)دا هەمەوەندەکان لەگەڵ (نامیق پاشا)ی والی بەغدا تێکچوون و پاش شەڕو هەرایەکی زۆر هەمەوەندەکان بەرەو زەهاو ڕۆیشتن، بەڵام کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی لەدوای ڕێکەوتنێك لەگەڵیاندا هەمەوەندەکان گەڕانەوە بازیان، لەسەردەمی مەدحەت پادشای والی بەغدادا دوژمنایەتی جارێکی دیکە سەریهەڵدایەوە، بۆ ئەم مەبەستەش والی دەستەیەکی سەربازی لەگەڵ (٥٠٠) سوارەی چەرکەسیدا نارده سەریان بەڵام ئەم لەشکرە تێکشکاو لە ئەنجامی ئەوەدا (رەئوف پاشا)، کە لە پاش مەدحەت پاشا بووە والی بەغدا لەگەڵ هەمەوەندەکان ڕێککەوتەوەو هەمەوەندیش بۆ جارێکی دیکە گەڕانەوە بازیان[2].

لەساڵی (١٨٨٠ز)دا هەمەوەندەکان هەستان بەکۆنترۆڵ کردنی ڕێگاکانی بەشی ڕۆژهەڵاتی کەرکوك.[3] دەوڵەتی عوسمانیش شاڵاوی بردە سەر خێڵی هەمەوەندو ژمارەیەکی زۆری لێ ئاوارەکردن.[4]

یەکێك لەو سیاسەتانەی دەوڵەتی عوسمانی دژ بەگەلی کوردی ئەنجامی داوە برۆسیسی ڕاگواستن بووە، ئەم بیرۆکەیەش

---

[1] حنا بطاطو: العراق، ص١٠٠.

[2] وەرگیراوە لە: سەرتیپ هەمەوەندی: دورخستنەوەی هەمەوەند بۆ تەرابلوسی ڕۆژئاوا لە ئەفریقا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٣) ی ساڵی حەوتەم، زستانی ٢٠٠٦،ل١٤٢.

[3] لیلی نامق جاف: کرکوك لمحيات تاريخيه،ص٤٠.

[4] کورد کوردستان: ن. کۆمەڵێك لەپسپۆڕانو ئەفسەرانی ئینگلیز، ل٣٩.

له كۆتایی سەدەی نۆزدەدا هاتە كایەوەو عەشیرەتی هەمەوەند بۆ ئەو كارە دەستنیشانكرا، لەسەرەتاوە ئەو بیرۆكە وەهابوو، ژمارەیەك لەم عەشیرەتە بەرەو كەناری رۆژئاوای توركیا رابگویزرێن، دواتر ئەوە بەباشتر زانرا بەرەو لیبیا رابگویزرێن، پرۆسیسی راگواستنی هەمەوەندییەكان بۆ ولاتی لیبیا لەسەردەمی(ئەحمەد راسم پاشا)ی والی تەرابلوس بوو. كە حكومەتی ئەستەمبوڵ ئامادەباشی خۆی دەربڕی بۆ جێنشینكردنی(١٠٠-٢٠٠)خێزانی كوردی لەلیبیا، بەمەرجێ دەوڵەتی عوسمانی پێداویستی خۆراكو تایبەت بەكاری كشتوكاڵی و تۆو دابین بكەن. بەتایبەتی لەساڵی یەكەمی نیشتەجێكردنیان بۆ ئەوەی سەرقاڵی كاری كشتوكاڵی بن لەشوێنە تازەكەیاندا، هاندەرێكیش بێت بۆ جێنشینبوونیان لەو شوێنەدا، دواتر حكومەتی عوسمانی رەزامەندی خۆی دەربڕی بۆ پێشنیارەكەی (ئەحمەد راسم پاشا).[1]

توركە عوسمانییەكان لەساڵی(١٨٨٦ز)دا، داوایان لەسەرۆك تیرەكانی هەمەوەندو پیاو ماقوڵانیان كرد كۆبوونەوەیەك لەكەركوك هەیە (ئیسماعیل پاشا) دەیەوێ چاوی پێیان بكەوێ. بۆ ئەم مەبەستەش رۆژێكیان بۆ دیاریكردن، پاشتر ژمارەیەكیان ئەڕۆن بۆ كەركوكو رۆژێكیان لێ دەگاتە كەركوك، پاش ئەوەی گەیشتنە ئەوێ بردنیان بۆ قشڵەی سەربازی، تاكو ئێستا ئەم

---

(1) جرجيس فتح الله: يقظة الكرد،(تاريخ السياسي١٩٠٠-١٩٢٥)، طبعة. الأولى. اربيل-٢٠٠٢، ص ٦١-٦٢.

سەرایە ماوەو لەوبەر خاسەوەیە. لەوێ چەکەکانیان لێسەندن و دەرگایان لەسەر داخستن، دەوڵەتی عوسمانیش بۆ ڕۆژێکی وەکو ئەو ڕۆژە دەگەڕاو پاشان سەربازێکی زۆری دیکەی بەناوچەکاندا بڵاوکردەوە، بۆ گرتنی هەمەوەندو هەر کەسێکیان بگرتایە باڵبەستیان دەکردو دەیان نارد بۆ کەرکوك. پاش کۆکردنەوەیان وەکو دیلی جەنگ دەوڵەتی عوسمانی دەستیکرد بەگواستنەوەیان بەرەو موسڵ، لەوێشەوە بۆ ماردین و قۆنیەو سیواس و ئەدەنە، ئینجا باکوری ئەفریقا، بەشێکیشیان بۆ دورگەکانی ناو دەریای سپی ناوەڕاست،[1] ئەو هەمەوەندانەی بەرەو تەرابلوس ڕاگوێزران لەنێویاندا چەند سەرکردەی کوردی تیادابوو کە دەوڵەتی عوسمانی بەمەترسی گەورەی لەقەڵەم دەدان. هەندێ لەوانە پێشتر لەناوچەی ئیزمیری سەر ڕۆخی ئەنادۆڵی ڕۆژئاوا بوون، کۆمەڵێکی تریشیان ڕەوانەی(بەنغازی) کران، بۆئەوەی لە(چیای سەون) نیشتەجێ بن. بەڵام ئەو کۆمەڵە خێزانەی نێردران بۆ تەرابلوس، ئەو کارەی حکومەتی ویلایەتەکە بۆیانی ڕێکخستبوو لەئەنجامدانی کاری کشتوکاڵی و نیشتەجێ بوون لەناوچەی(سیرت)دا، ئەوان هەستان بەرەت کردنەوەی. پاش سەرنەکەوتنی کارەکە، لەڕێگەی پرۆژە کشتوکاڵیەکەوە،(ئەحمەد ڕاسم پاشا) هەوڵیدا ڕێگایەکی دیکە بدۆزێتەوە بەدانانی گەنجە ئاوارە کراوەکان لەنێو هێزە

---

[1] نوری حەیدەر هەمەوەندی: مێژووی شاراوەی هەمەوەند، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٢، ل ل١٣٨-١٣٩.

نیزامییەکانداو هەندێکی تریان بۆ نێو هێزە دەریاییەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەکەنارەکانی لیبیا. بەڵام ئەوان ئەم کارەشیان ڕەت کردەوەو داوای گەڕانەوەیان کرد بۆ زێدی باوباپیری خۆیان. پاشتر والی لیبیا نامەیەکی بۆ دەوڵەت ناردەوەو تیایدا ئاماژەی بەسەرنەکەوتنی هەوڵەکانی خۆی کردبوو بۆ نیشتەجێکردنی ئاوارەکان.[1] لەساڵی (١٨٩٩ز) بەدواوە کوردەکانی خێڵی هەمەوند دەستیان کرد بەهەڵهاتن بەرەو کوردستان، خەڵکی لیبیاش لەبەرئەوەی ڕقێکی زۆریان لەتورك و دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بوو، ڕێگاکانیان نیشانی کوردە هەمەوەندەکان ئەدا کەچۆن بڕۆن و لەکوێوە بڕۆن.[2]

دورخستنەوەی هەمەوەندەکان بۆ دورگەکانی ئەفریقا لەوێوە دەستپێکرد، کە خەڵکی شاری موسڵ ڕۆژی (١٩/ شەوالی ١٣٠٤ی کۆچی - ٢٧/حوزەیرانی ١٨٨٦ز) مەزبەتەیەکیان ئاراستەی (صدری الاعظم) کرد، تیایدا داوای دورخستنەوەی هەمەوەندەکانیان بۆ تەرابلوس لەلیبیای ئێستا کرد. ئەم مەزبەتەیەش ئیمام و موختاری زیاتر لە (٣٠) گەڕەك ئیمزایان کردو مۆری (٩٩)کەس بە مەزبەتەکەوەیەو ئەمەش ناوی ژمارەیەك لەو گەڕەکانەی شاری موسڵە (جامع جمشید، باب النبی، میدان، حوش الخان، باب السرای، سنوسە، جاموسیە، جامع الکبیر، امام ابراهیم، رأس الکور، سراج الخانە، مکاوی،

[1] جرجیس فتح الله: یقظە الکرد، ص٦١.

[2] نوری حەیدەر هەمەوەندی: مێژووی شاراوەی هەمەوەند، ل١٤٤-١٤٥.

باب المسجد، حمام، جامع الرابعه، جولاق، عمو شيمال، سوق الصغير، مياسا، محمود بن دراج، منصوريه، جيهار سوق، امام عەونەدين، باب الجديد، باب البيض، مشاهيده، شيخ فتحى، جامع، شيخ ابو على) پاش پەسەندكردنى ئەم مەزبەتەيە بەشێكى زۆرى خێڵى هەمەوەند، بە ژن و منداڵيانەوە بۆ تەرابلوسى رۆژئاوا دوور خرانەوە[1]. پاشتر بە هاندانى (موشير ئيسماعيل حەقى) كوڕى (محەمەد شەريفى كوردى بەدليس)، كە دەوڵەتى عوسمانى بە ناوى (مأمور اصلاح)ەوە ناردبوويە كەركوك بۆ سەركوتكردنى جوڵانەوەكانى هەمەوەند. لێرەدا چەند بەڵگەنامەيەكى دەوڵەتى عوسمانى دەخەينەڕوو، كە زياتر ئەو ڕووداوو گۆڕانكاريانەمان بۆ ڕوون دەكاتەوە.

بەڵگەنامەى يەكەم/

:١٤٥٦

ئەو هەمەوەندانەى دوور خرانەوە بۆ ويلاتە زانراوەكانى شاهانە تا ئێستا (٣٢) لە سيواس و (٩) لە قۆنيا كە سەرجەميان (٤١)كەس دەكات. هەڵهاتوون بۆلاى موسڵ و كەركوك و شەڕيان كردووە وەڵامى وەرگيراوى واليەكان (٢) پارچە تەلگرافە. ئەوانەى كە ماونەتەوە بۆ ئەوەى لە سايەى شاهانە ڕێگايان نەدرێت لاسارى و ناپاكى بكەن، ڕێو شوێنى پێويست بۆ بەڕێوەبردنى ناوچەكە دانراوە. ئەمجارە وەڵام لە

---

[1] وەرگيراوە لە: سەرتيپ هەمەوەندى: دووورخستنەوەى هەمەوەند بۆ تەرابلوسى رۆژئاوا لە ئەفريقا، ل ١٤٤.

ویلایەتی موسڵ و قوماندانی کەرکوك و موتەسەریفی سلێمانی وەربگیرێت و هەریەك وێنەی ئەو جێگایەی لێی دەرچوون دەنێردرێت بۆ جەنابی شەهریاری، ئەم وەڵامانە لە (۲) بروسکەدا هەن. لە سایەی جەنابی شاهەنشاوە تا ئێستا (۸) کەس لە هەڵهاتووانی هەمەوەندو (٤) کەسی غەوارە، کە دەبنە (۱۲) کەس کەوتونەتە دەست و بروسکە لەبارەی خراپی رەفتاریانەوە بەدەست گەیشتووە. ئەو رێنمانیانەی بەندەتان دراونەتە هەریەکە لە عەسکەری شاهانەتان و سوارەکانی عەشایەرو ئەو مەفرەزانەی لەمانە دروست کراون نێردراون و تاقیبکردنیش بەهۆی ئەمەوە بە گەرمی هەر بەردەوامە. سەرکەوتنی ئێمە لە هەر بارێکدا لە سایەی جەنابی خەلیفە هەر دیار دەبێ، ئەگەر کەمە درێغی کردنیکیش هەبێ ئەوا بەم زوانە سەرکەوتن بەدەست دەهێنرێت، زۆر هیوامان بە لوتفی خوایە. ئەو شتەی کە ئێوە چاوەروانی ئاگادار کردنن لە بارەیەوە ئەگەر ئەمرۆ من عەرزیشی بکەم هەموو فەرمان و لوتف و چاکەی حەزرەتی (ولی امر)ە.

(۱)ی رەجەبی ساڵی ۱۳۰۵ ك / (۱)ی مارتی ۱۳۰۲رۆمی

بەندەتان

ئیسماعیل محەمەد شەریف

بەڵگەنامەی دووەم/

بروسکەی (مەئموری ئیسلاحات ئیسماعیل حەقی) بۆ جەنابی (صدري الاعظم)

ڕۆژی نووسینی (١٤/ تەموزی ١٣٠٢ ی ڕۆمی/ ١٨٨٦ز) بە ژمارە (٤٤٧/ی ڕۆژی ١٥/ تەموز) لە کەرکوکەوە نێردراوە، داوای تێدا کراوە هەمەوەندەکان دوور بخرێنەوە بۆ وڵاتی ئەنادۆڵ. بروسکەکە گوتویەتی: هەمەوەندەکان بە ڕەزامەندی سوڵتان عەبدولحەمید دوور خرانەوە بۆ ماردین و موسڵ و هەکاری، بەڵام پاش ئەوەی کاری خراپیان لێ وەشایەوە، کە پێدەچێ زەوتکردن و کاری تاڵانکاری بێ لەو ناوچانەی کە هەڵهاتن بۆیە (ئیسماعیل پاشا) پێشنیاری کردووە کە دوور بخرێنەوە بۆ ئەنادۆڵ، دوورخستنەوەشیان بۆ ئەو ناوچە ناوبراوانە کەم و زۆر پێش ڕۆژی (٢ی حوزەیران)ی هەمان ساڵ بووە، کە ئەمەی لای خوارەوە دەقەکەیەتی:

(١٤٤) خێزانی هەمەوەندم بۆ موسڵ و (٣٣)خێزانم بۆ ماردین و (٤٦)خێزانم بۆ هەکاری بە ڕەزامەندی ئیرادەی سوڵتان دوور خستەوە وەك لە بروسکەی (٢/ حوزەیران/١٣٠٢)دا هاتووە دوای ئەوەی برانە ئەم ناوچانە، مامەڵەی خراپیان لەگەڵ دانیشتوانیاندا کرد. لەبەر ئەوە ناگەڕێنەوە بۆ ئەم ناوچانەتکایە با بگوازرێنەوە بۆ ناوچەی دوور لە ئەنادۆڵ و ڕەزامەندی سوڵتان لەسەر ئەم کارە پێویستە.

(١٤/تەموز/١٣٠٢)

یاوەری ئەکرەم مەئموری ئیسلاحات

ئیسماعیل حەقی

بەڵگەنامەی سێیەم/

بەڵگەنامەیەك بەنیمزای (طاهر) موتەسەریفی سلێمانی سەبارەت بە تاقیبکردنی هەمەوەندەکان، لەلایەن هێزەکانی عوسمانیو (شێخ موستەفای نەقیب) نەقیبی ساداتی سلێمانی کوڕی سەید محەمەدی شێخ. ئەویش لە رۆژی (٢٩/شوبات/١٣٠٢- ٢٩/شوبات/١٨٨٦ز)، هێزەکانی تاقیبکردن بریتی بوون لە (٨٠) کەس لە ساداتو بەسەرکردایەتی (شێخ مستەفا)و (٨٠ زەبتیە)، ئەم بەڵگەنامەیە لە دانانی ئەسڵییەوە رەنووس کراوە لەلایەن مەئموری ئیسلاحات (موشیر ئیسماعیل حەقی پاشا)کوڕی (محەمەد شەریف) کە ئەمەش دەقەکەیەتی:

(حەمە جان)ی حوکمدار، کە هاوکاری هەمەوەندەکانی دەکرد هاتە پاڵ حکومەتو هەمەوەندەکان بەهۆی سوڵتانەوە ناتوانن هێزەکانیان زیاد بکەن، بۆ پاراستنی ژیانی خۆیانو بەرخودانیان کەم بووەتەوە، ئەمڕۆکە (نەقیب سەید موستەفا ئەفەندی) لەگەڵ (٨٠) کەسی ساداتو هەمان ژمارەی زەبتیەدا، چوونە دەرێ بۆ تاقیبکردن، پشت بەخوا سەرکەوتنی تازە بەدەست دێتو ئەنجامە چاکەکانیش بەم نزیکانە بەرچاو دەخرێن[1].

موتەسەریفی سلێمانی

طاهر

هاوجووتی ئەسڵەکەیە لە (١ی مارتی ١٣٠٤) دا

قولکەری (٢) / ئیسماعیل حەقی

---

[1] ئەم بەڵگەنامانە وەرگیراوە: لە عەبدولرەقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە، گۆڤاری هەزار مێرد، ژمارە ١٠ی سالی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩، ل ٩٢ - ٩٦، (بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٤-٥-٦).

بەڵگەنامەی چوارەم/

لە سایەی حەزرەتی پاشاوە، کاروباری سوڵح و ئاشتی سەری گرت و وردەکارییەکانی لەلایەن منی کەم تواناوە عەرزی جەنابی گەورەی نەزارەت کرا، کە خێڵەکانی هەمەوەندو شوان و شێخ بزێنی بڕیار لەسەر پێکهاتنیان دراو ئەو شتانەی کە تالآن کراون و لەدەستیاندایە دەبێ بیدەنەوە. خێڵەکان راسپێردران دەبێت پشتیوانی ئاسایش و ئارامی هێمنی گشتی بکەن و تەواو کردنیان لەلای منە. بەپێی ئەو راسپێری و ئاگادارییانە کە بە من گەیشتوون لەلای (سلێمانی سەرۆکی جاف) خاوەن سەعادەت (مەحمود)و (عوسمان پاشا)ی قایمقام فەزیلەتی (موستەفا ئەفەندی) ئەقیبی سلێمانی و لەلای کەرکوک خاوەن فەزیلەت (حەسەن ئەفەندی) موفتی شارو (ئەحمەد بەگ) لە ئەندامانی ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی لیواو (حەسەن ئاغای بین باشی) تابوری جەندرمەی کەرکوک، روومان کردە چەمچەماڵی ناوەندی قەزای بازیان و ماوەیەك لەوێ ماینەوە. رێو شوێنی بنچینەیی سوڵح و پێکهاتن و بەپێی رێنومایی و راسپاردەکان دانراو ئاسایش و ئارامی نێوان هەردوولا بەجێ هات. دەستپێشخەری کرا، تا دووبەرەکی نەهێڵرێ و هیچ روو نەدات. کردەوەی حکومەت و خزمەتی چاك لەگەڵ سەرۆکانی خێڵەکان و پیاوماقوڵاندا لەو دەوروبەرانەدا بەرچاو بوون. نمونەی ئەمانە لە دەرکەوتنی سۆزی نێوەدا دەبنە هاندان هەروەها حکومەتیش سودی باشی بۆ پەیدا دەبێ. ئاسایش و ئارامی ماوەیەکی زۆری لەمەوبەر بە هۆی ئەو ناوبراوانەوە لە چەمچەماڵ پەیدا بووە .قوماندانی سەربازی بنباشی (حاجی ئەفەندی) زەبت و خزمەتی چاکی دابین کردون، ئەمە خەڵکیش پەسەندی کردووەو مەدالیای شانازی دڵخۆشی بدرێتێ و لەلایەن بەرزی

ئاسەفانەوە پشتگیری لیْ بکریْت. هەروەها مەدالیای زێڕ ببەخشریْت بە (رەمزی ئەفەندی) کاتبی ویلایەت تا ببیْتە شایەنی بەرزی داد پەروەری بیْ کەموکوری، ئەمەش فەرمانی حەزرەتی خاوەن فەرمانە.

٢٩ی (جمادی الاولی)ی ١٣١٦/ ٣ی تشرینی یەکەمی ١٣١٤
والی موسلْ مونیر بەندە
السید محمد عارف

بەڵگەنامەی پیْنجەم/

بەڵگەنامەیەك سەبارەت بە هەڵهاتنی ئەو هەمەوەندانەی دوور خرابوونەوە بۆ سیواس و قۆنییەو پاشان بەو شەڕو شۆڕەی لەنیْوان هەمەوەندو سوپای عوسمانیدا لە (داقوق) روویدا، ناوی کوژراوو دەستگیرکراوەکانی تیْدایە، میْژووی بەڵگەنامەکە (٢٨ی شوباتی ١٣٠٢ی رۆمی/ ٢٨ی شوباتی ١٨٨٦ز) ژمارەی بەڵگەنامەکەیش (١٤٥٦)ە کە ئەمە دەقەکەیەتی:

(ئەحمەد ئاغا و مەحمود جینە) لە ڕیْگرانی هەمەوەند پیْشەکی کوژران و (٥) کەس دەستگیر کران، کە ئەوانیش بریتین لە (میرزا لای) لە پیاوەکانی (حەسەن بەگی جاف) ئەوانی دیکە (کاکە وەیس و حامید رەشید عەبدولرەحمانی بازیانی و ئەبو سەباحیلی محەمەد و هاوریْ سالْح)، ئەمرۆ تەسلیمی بەندیخانەی کەرکوك کراون و ئەوی دیکەیش (کەریم قادر)ە کە لە شەڕەکەی دوو ڕۆژ لەمەوبەردا بە بریندارى کەوتە دەست مەفرەزەکەی (علی حذار)ی قایمقام و تەسلیمی دەسەلاتدارانی

حکومەت کرا لە چەمچەماڵ. ئەو شەڕەی لە نزیکی داقـوق ڕوویـدا (علـی عبدالرزاق) لە تیرەی بەشاوەندو (علی کوڕی قادر ئەحمەد عەبانی) لە تیرەی رەمەوەند تیدا کوژران و (ئەحمەد بازە)ی تێدا گیراو پاشتر سێ تـــەرمی هەمەوەنـــد دۆزرانـــەوەو بـــەڵام نـــەزانرا ناویـــان چـــییە. بریندارەکانیش نەکەوتنە دەستو ناونیشانیان نەزانرا. لەسەروبەندی شەڕێکی دیکەیشدا یەکێك لە ڕووباری (کۆپری) خنکاو هەرچی ز

یان و بریندارەکانی دیکەشە لەلایەن ئیستخباراتەوە نەزانراوەو جەنەراڵی سەرکردایەتی ئەمەی بەرچاو خستووە.

٨ی شوباتی ساڵی ١٣٠٢

فەریق عەلی

هاوجوتی ئەسڵەکەیە لە (١ی مارتی ١٣١٤)

بەندە ئیسماعیل حەقی

بەڵگەنامەی شەشەم/

ئەم بەڵگەنامەیە لە ڕێکەوتی (١٩٠١/١١/١١ی.ز)دا دەرچووە لە دائیرەی کاتبی یەکەم (باشکاتب - سرکاتب)ی سەر بە ڵدزی شاهانە (یلدز سرای – همایون) و بە ئیمزای تەحسینی باش کاتبی سوڵتانەی (سوڵتان عەبدولحەمید) بە مێژووی (١٣ی شەعبانی ١٢٩١ك/١٢ تشرینی دووەم/ ١٢١٧ڕۆمی)، ژمارە (٥٩٤٧) کە ئەمەی لای خوارەوە دەقەکەیەتی:

لە ویلایەتی موسڵەوە هاتوون و هەمەوەندەکان داوای مافی پەنابەری لێبوردنیان کردووەو دەخالەتیان بۆ کراوەو داوایان کردووە ئەو برە ڕۆژانەیان بدرێتێ کە لە ئەدەنە دەدرایە دەیان وەکیلی والی موسڵ، ئەمەی عەرز کردووەو داوای ڕەزامەندی جەنابی شاهانەی کردووە[1].

١٣ی شەعبانی ١٣١٩ – ١١ی تشرینی دووەمی ١٢١٧

سرکاتبی حەزرەتی شەهریاری

بەندە تەحسین

---

[1] وەرگیراوە لە: عەبدولرەقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە، ل ٩٦-٩٧-٩٨، بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٧-٨-٩.

لەیەکێ لەراپۆرتەکانـدا لەرێکـەوتی(٨/٨/١٨٩٨ن) دا، لەلایەن(رضا)ی سەرکردەی سوپاییەوە نێردراوە بۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، لەم راپۆرتەدا سەرکردەی سوپایی ئاماژە بەوە دەکات، کە عەشیرەتی هەمەوەند هەمووکات بەسەرپێچیکردن لەفەرمانەکانی دەوڵەت بەناوبانگ بوون، بوونەتە هۆی ناسەقامگیری ناوچەکانی کەرکوک، ئەم عەشیرەتە هەستاوە بەهێرش کردن بۆسەر عەشیرەتی شوان هاوکاریکەری دەوڵەت هەر لەهەمان راپۆرتدا دەرکەوتووە، لێپرسراوو کاربەدەستان لە ویلایەتی موسڵ نارازین لەهەڵسوکەوتو جووڵانەوەکانی ئەم عەشیرەتە، بۆ ئەم مەبەستەش داواکرا لەسەرکردەی سوپای شەش کە هەستێت بەلێدانی دەسەلآتیان، پێشنیازی ئەوەش کرابوو کە سەرجەم عەشیرەتەکانی دەڤەری زرێبار بەشداری تیادا بکەن، لەگەڵ(٤٠٠-٥٠٠) سەرباز لە سوپای بەغدا بەسەرکردایەتی(بەکر بەگ-آمرمدفعیە)،پێشتر بەشداری لێدانی هەمەوەندەکانی کردبوو. شارەزاییەکی باشیشی لە جوگرافیای ناوچەکەدا هەبوو، هەر لەراپۆرتەکەدا داواکرابوو بۆ گرتنەبەری رێوشوێنێکی توند لەسەر رێگای کفری بۆ رێگرتن لەهەر جۆرە زیادڕەوی و جوڵەیەکی ئەم عەشیرەتە. تەنانەت لەخودی ناحیکەشدا، لەکۆتاییدا سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) رەزامەندی خۆی دەربڕی بۆلێدانی ئەندامەکانی ئەم عەشیرەتە.[1] هەر لەدرێژەی سیاسەتی دەوڵەتی

---

[1] عبدالله محمد العلیاوي: سیاسة الدولة الثمانیه تجاه العشائر الكردیه في

عوسمــــانی بەئاراســــتەی عەشــــیرەتە کوردییــــەکان، بــــەپێی بەڵگەنامــــــەی(ژمــــــارە٢٩ی رێکــــــەوتی ١٨٨٧/٥/٣ن) لەلایەن(ئیسماعیل حقی)یەوە لێپرسراوی کەرکوك، ئاماژە دەکات بە دادگایی کردنی عەشیرەتەکانی بەرزنجەو تاڵەبانی بەتۆمەتی هەستانیان بەسەرپێچی کردنی، لەدژی دامو دەزگاکانی دەوڵەت. هەستانیش بەکاری سەرپێچی کردن، مافی دادگایی کردنیان دەدا بەحکومەت، زاراوەی(الشغب)یش واتای سەرپێچی کردن دەگەیــەنێ لەفەرمانــەکانی دەوڵــەت و کەمتەرخــەمی لــەدانی باجەکان و بەشداری نەکردن و سەرپێچیان لەسوپادا. هەر لەم میانەشدا حکومەت هیچ کەمتەرخەمییەك ناکات لەدژایەتی کردنیان و دادگایی کردنیان[1].

دەوڵــەتی عوسمــانی لەســەردەمی ســوڵتان عەبدولحەمیــددا هــەوڵی بوژانــەوەی گیــانی مەزهــەب گــەرایی و ســۆفیگەرایی دەدا لــــەنێو کوردەکانــــدا. لــــەپێناو ســــنور دارکردنــــی ئاراســــتە نەتەوایەتیان، بۆ ئەم مەبەستەش دەوڵەتی عوسمانی هەستا بەکردنەوەی تەکیەو بنکەی دەروێشەکان لەهەڵەبجەو سلێمانی و کەرکوك و کۆیەو دابەش کردنی زەوی و زار بەسەر شێخەکاندا و دانــی ســیفەتی پــیرۆزی پێیــان، لــە کــەرکوکیش کردنــەوەی

- کرکوك واطرافها من عام(١٨٨٧حتى عام١٩٠٩)،(دراسة وثائقية تحليلية)، جامعه صلاح الدين، كلية اداب، ص٥.

[1] د.عبدالله محمد العلياوي، سياسة دولة العثمانية تجاه العشائر الكردية في كركوك،ص٤.

تەکیەی(شێخ قادر) هەیە لەڕێکەوتی(١٩ی صفری١٢٧٧ك) داو تەکیەی(سەید ئەحمەد سەردار خەلیفەی مەولاناخالید نەقشبەندی) کە گەورەترین‌و بەناوبانگترین تەکیەی کەرکوك بوو، ناسراو بوو بەخانەقای(سەید ئەحمەد)، ئەویش لەماڵێکی گەورە پێك دەهات رووبەرێکی زۆری هەبوو، بەڵام وەقفەکەی لەسەر تەکیەی شێخ قادر بوو بۆ(مصرف)و بەڕێوەبردنی تەکیەکە، ئەمانەش وەك ناوەندێکی گەورەی(تەریقەتی قادری)* و(تەریقەتی نەقشبەندی)* لەپێناوی سەرهەڵدانی ململانێ لەنێوان ئەو دوو تەریقەتەداو هەوڵدان بۆ کۆکردنەوەی خەڵك‌و

---

* تەریقەتی قادری: ئەم تەریقەتە بەناوی سۆفی بەناوبانگ(شێخ عەبدولقادری گەیلانییەوە ١٠٧٧-١١٢٦)یە، کوردێکی خەڵکی لای گەیلانی کرماشان بوو لەکوردستانی خۆرهەڵاتی خوارو، ئەوەی شێخ عەبدولقادر،(عەبدولکەریمی گەیلانی١٣٦٦-١٤١٠ن) تەریقەتەکەی هێناوەتە کوردستانی ناوەڕاست، لەوێ شێخەکانی ئەمری رەچەڵەکی خۆیان بۆ ئەو دەبەنەوە، ئەم تەریقەتە تاوەکو سەدەی نۆزدەش تاکە تەریقەتی زاڵ بوو لەکوردستاندا. تەنانەت تائەوکاتەی تەریقەتی دیکەش پەیدابوون‌و جێگەی خۆیان گرت، تەریقەتی قادری پێگەی خۆی لەنێو کوردا هەرمایەوەو رۆڵی خۆی لەدەست نەدا.

* تەریقەتی نەقشبەندیش لەساڵی (١٨١١) لەلایەن(مەولاناخالیدی نەقشبەندی)یەوە گەیشتۆتە سلێمانی‌و هەر زوویش جێگەی خۆی لەکوردستاندا گرتووەو بووەتە رکابەری یەکەمی تەریقەتی قادری.(د.رەشاد میران: رەوشی ئاینی‌و نەتەوەیی لەکوردستان. ل٥٨-٥٩-٦١

شێخەکانی کورد، لەنێو ململانێی ئەو دوورتەریقەتەدا، بەڵام ئەم جۆرە سیاسەتە لەوکاتەدا، لەشاری سلێمانی سەری نەگرت.[1]

لەگەڵ ئەوەشدا عوسمانییەکان بایەخ وگرنگیان بەوەدەدا کە ڕێبازی ئیسلام وەکو داردەستێك لەبەڕێوەبردنی کاروبارە کارگێڕییەکاندا بەئەنجام بگەیەنن و بتوانن بگەنە ئاکام. ئەنجامی بەرچاو بەپێی ئارەزووەکانیان بۆ چنینەوەی، ئەویش بەبەکارهێنانی هێڵی لەرینەوەی ئاین و دەمارگیری ئاینی، بۆ نموونە ئەگەر سەیری ناوچەیەکی وەکو ناوچەی کەرکوك بکەین کە هەر لەکۆنەوە جێگەی بڵاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی* وئاینی ئیسلام و ئاینەکانی دیکە بووە، لەبەرئەوە جێیەکی گونجاو بوو بۆ کنەکردنی سیاسەتی دژەیەکتر لەنێو ئاینەکاندا، تەنانەت

---

[1] وەرگیراوە لە:د عمر ابراهیم توفیق: الترکمان فی العراق، ل١٦١.

* لەدەڤەری موسڵ ئاینی مەسیحی بەخێرایی بڵاوبووەتەوەو چەندین خوێندنگاو دێری بەناوبانگی تیادا دامەزراوە چەندین کەسی ناوداریشی تیادا هەڵکەوتووە، کەرۆڵی گرنگیان بینیوە لە بڵاوکردنەوەو جێگرکردنی ئاینی مەسیحی لەم دەڤەرەدا.(مارسبریشوع)لەشارەزوور توانی ژمارەیەك لە کوردەکان بێنێتە سەر ئاینی مەسیحی. دانیشتوانی شاری(شهر کورد) شاری کورد-شرقاط، بت پەرست بوون. بەڵام دواتر بوونەتە مەسیحی و ئەسقەفەیەکی تایبەت بەخۆی هەبووەو جاروباریش دەسەڵاتی رۆحی بەسەر ئەسقەفیەی کەرکوکیشدا هەبووە. لەنێوان موسڵ و هەولێرو موسڵ و تکریتدا چەندین دێری لێ بووە. کەسایەتی(یەزدین شەمتا) خەڵکی شاری(کەرخ بێت سلۆخ-کەرکوك) بووە، جگە لەکاری ئاینی باجگری هەموو ناوچەکەش بووەو چەندین دێرو کڵێسەی دروست کردووە.(شوان عوسمان مستەفا: کوردستان و پرۆسیسی بەئیسلام کردنی کورد،ل١١٨-١١٩-١٢١.)

کارگەیشتووەتە ئەوەی کە لەنێو بۆتەی ئاینی ئیسلامەکەشدا، ئاینزا(مـذهب) رۆڵـی کاریگـەری خـۆی بینیـوە لەتـەرازووی سیاسـەتی عوسمـانی و دەسـەڵاتدارانی ئێرانـداو بـەردەوام سـود بینراوە لە هەوڵدان بۆ هاوسەنگ کردنی ئەو تەرازووە سیاسییە بەبەکارهێنانی ئاینزای شیعەو سونی و لـەتکردنی ئەم دوولایـە بەشـێوەیەکی زۆر زیرەکانـەو مامەڵـەکردن لەگـەڵیان بـۆ جێبـەجێکردنی خواسـتەکانیان نـەك لەڕووانگـەی سـودی کۆمەڵایەتی نەتەوەکانی نێو شاری کەرکوك بەڵکو بەپێچەوانەوە، هەرلـەم رووەوە هـەوڵیان دەدا ئـەوەی لەمێژـە سـتراتیژەیەکەیان نزیـك دەبـووەوە زیـاتر دەکەوتنـە بـەکارهێنانی ئـەو لـەرە ئاینیـە لەناوچەکانی(داقوق)و(دوز) کە باشترین بەڵگەی ئەم راستیەن، لەبەرئـەوەی جێگەیـەکی لەبەرچـاوی نزیـك بوونـەوە لەمێژـە نەتەوەییەکەو نزیکی سنورە لەگەڵ قەڵەمڕەوی سەفەوییەکاندا. دەوڵەتی عوسمـانی بەردەوام هـەوڵی دەدا ئاینـەکان بەکاربهێنێت بـۆ بەربـەرەکانیکردنی یـەکتری. بەنموونـە هەسـتابوون بـە بـەکارهێنانی کڵێـسەکانی وەك(کڵێـسە سـورەکە) بـۆ شـوێنی خـۆراك و کڵێـسەکانی سـەر قەڵایـشیان بـەکاردەهێنا بـۆ نەخۆشـخانەی سـەربازی، کـە ئەمـەخۆی لەخۆیـدا بـەکاربردنێك بـووە بـۆ بـەکارهێنانی بەربـەرەکانی ئـاینی، تاڵـەو ڕێگەیـەوە کاریگـەری خـۆی بەدەسـتبهێنێت و بیکاتـە بنکەیـەکی پێوانـە لەتەرازووی زۆری وکەمی و ڕێژەی ئاینەکان لەنێو شارەکەدا.[1]

---

[1] وەرگـیراوە لـە: سمکـۆ بـەهرۆز محمـد: دەروازەیـەکی مێژووییانـە بـۆ-

تێروانینیان بۆ پەیڕەوانی شیعە مەزهەب، کە لە چەند ناوچەیەکی سەر سنوری دەوڵەتەکەیان نیشتەجێ بوون لەوانە ناوچەکانی هەکاریو خانەقینو بەدرەو جەسان بە درێژایی سەردەمی دەسەڵاتیان وەك کۆمەڵێکی دۆستو هاوکاریکەری بنەماڵە فەرمانڕەواکانی ئێران سەیر دەکرانو هەمیشە تاوانی ئاژاوەگێڕیو هاوکاریکردنی دەسەڵاتدارانی ئێرانیان خرابووە پاڵ، راستییەکەشی هەر وا بووە چونکە ئەوان دانیان بە دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا نەنابوو لە یەك کاتیشدا دووجار وەك داگیرکەر سەیریان دەکرد، جارێك وەك داگیرکەری خاکەکەیان و جارێکی دیکەیش وەك داگیرکەری پەیڕەوەکەیان[1].

سەپاندنی ناوی عوسمانیش بەسەر سەرجەم دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانیدا، دان نەنان بەئازادی تاكو دانانی ئیسلام بەئاینی دەوڵەت، دەوڵەتیش چاودێرو پارێزگاریکەری هەموو ئاینەکانەو دەبێت دانیشی پێدابنێن.[2] سوڵتان عەبدولحەمید (١٨٧٦-١٩٠٨ز) خەلیفەیەکی زۆرداربوو، دژی هەموو جۆرە سەربەستیو سەربەخۆییو ئازادیەك بوو لەوڵاتدا. هەموو

-رووداوەکەی ساڵی ١٩٥٩ی شاری کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە٢ی ساڵی پێنجەم، پایزی ٢٠٠٣، ل٥٥-٥٦.

[1] کەیوان ئازاد ئەنوەر: سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە کوردستاندا، گۆڤاری پەیڤین، ل ٢٢٥.

[2] کارل بروکلمان: تاریخ الشعوب الاسلامیه، ت.نبیه امین فارس، طبعة الاولی، بیروت-لبنان-٢٠٠٠.ص٥٨٦.

دەسـكەوت و سـامانی وڵاتـی بـەفیڕۆ ئـەداو ئەیـدا بەدەسـت و پێوەنـدەكانی لـەپێناو پاراسـتنی كورسـی و دەسـەڵاتەكەیدا، ئـەوانیش بەویـست و ئـارەزووی خۆیـان یارییـان بەپاشـەڕۆژی ئەویش و وڵات و نەتەوەكانی دیكە دەكرد.[١] سیاسـەتی توركیش، كە گـەورەكانی تـورك پـەیڕەویان لێوە دەكرد لـە ئیمپراتۆریـەتی عوسمانیـدا دژی كەمینـەكان بـوو. ئەمـەش ببـووە هـۆی دروسـتبوونی كاردانـەوەی پێـچەوانە لـەدژی ئـەو سیاسـەتە.[٢] بایـەخی دەوڵـەتی عوسمـانی لـەم ڕووەوە هەوڵـدان بـوو بـۆ قۆسـتنەوەی نەتـەوەكانی نێوشـارەكە لـە كـوردو ئاسـووری و ئەرمـەنی و نەتـەوەی دیكـە، هـەر لەبـەر ئەمـە هـەوڵی سیاسەتی(الفرق التسد) یان ئەدا تابتوانن لەپاڵ ئەو سیاسـەتەوە مەرامـەكانی خۆیـان بەئـەنجام بگەیـەنن، كـە مێژوەكـەیان لەناوچـەیەكی وەكـو كـەركوك زۆر بـەڕوونی بـەدیار دەكـەوێت. سـەرەڕای ئەوانـەش بـەردەوام هـەوڵی ئـەوەیان ئەدا بكەونـە دروسـتكردنی چـینێكی كۆمەڵایـەتی، كەبتوانن بگەنـە بـەرزترین پلـەی كۆمەڵایـەتی و ئەرئـەنجامی كاروبـارە بەڕێوەبـەریی و كارگێڕییـەكانی پـێ بەڕێوەبەرن، ئەوچینەش بكەنـە ژێـر ركێفـی بـیروڕای عوسمـانی و توركـچێتی و دەمـارگیری نەتـەوەیی

---

[١] ڕەمزی قەزاز: بزوتنـەوەی سیاسی و ڕوشنبیری كورد،(لەكۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا)، سلێمانی-١٩٧١، ل ٦٣-٦٤).

[٢] عبد ربه سكران ابراهيم الوائلي: اكراد العراق(١٨٥١-١٩١٤)، دراسة في تـاريخ الاقتـصادي والاجتمـاعي والـسياسي، كليـة الآداب، جامعـة قاهره،١٤٠٧هـ-١٩٨٧م، ص٢٩٨.

بۆجێبەجێ کردنی مەرامەکانیان کە دووربێت لەبیرکردنەوەی راستی رۆشنبیری نەتەوەیی، وەکو یەکێکی کوێر تەنها ئەوەی پێی رادەسپێرن جێبەجێی بکات و چاولەبەرژەوەندییە شەخسییەکان بپۆشێت. ئەم بۆچوونانەش لەبزووتنەوەی تورانچێتی، رەنگی داوەتەوە کە لەسالانی کۆتایی دەولەتی عوسمانیدا پێڕەوی لێوە دەکرا.[1] لێرەدا سیاسەتی(بەعوسمانیکردن– عثمنە)و(بەتورک کردن– تتریک) بەرامبەر کەمەنەتەوەکان پێڕەو دەکراو ئامانجیشی ئەوەبوو ئەو کەمایەتییانە لەبۆتەی بەتورککردندا بتوێنێتەوە.[2] یەکێك لەوهۆکارە کاریگەرانەی رۆلی بینی و رەگی تاماوەیەکی دوورودرێژ لەدەولەتی عوسمانیدا داکوتاو پاشتریش مایەوە جولانەوەی تورانییەت بوو، کە دەرئەنجامێکی زۆر بەهێزی دروست کرد لەبۆتەی چینایەتی و کۆمەلایەتی شاری کەرکوکدا، تورانیەتیش جولانەوەیەکی بەرتەسکی نەتەوەییەو لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا نیشانەکانی دەرکەوتن مەبەستیشی ئەوە بوو ئەو نەتەوانەی ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی کە تورك نەبوون بیانکات بەتورك و پاشانیش شێوازێکی نوێی وەرگرت و، لەماوەی دەسەلاتدارێتی عوسمانییەکان لەناوچەکەدا بانگی

---

[1] سمکۆ بەهرۆز محمد: دەروازەیەکی مێژووییانە بۆ رووداوەکەی سالی ١٩٥٩، ل٥٣.

[2] د. ولید حمدی: کوردوکوردستان لەبەلگەنامەکانی بەریتانیادا، و.محمد نوری تۆفیق. سلێمانی-١٩٩٩، ل٢٣.

ئەكرد بۆ یەكخستنەوەی تورانی نیشتمانی، بووە هۆی توانەوەی نەتــەوەكانی شــاری كــەركوك لــەنێو بۆتــەی بــەتورك كــردن و هەرەسهێنانی پەیوەندی نێو كەمەنەتەوەكان، ئەمەش زیاتر خۆی لەكاریگــەری چــەند فاكتــەرێك دەبینییــەوە. كــە گرنگترینیــان لــە شــاری كەركوكــدا لــەژێر كــارتێكردنی دەســەڵاتی ســەربازی و سیاســی و كــارگێڕی و رۆشــنبیری تــورك بــووە، هــەروەها سەرهەڵدانی چینێكی گەورەی سەرمایەداری موڵكداری لەنێو توركمانەكاندا، بەهۆی داگیركردنی بازاڕەكانی شاری كەركوك و راڕیكردنــی بەشــێك لەچــین و توێژی كــورد لەبەشــدارییان بــۆ بەرگریكردن لەبەرژەوەندییەكانی ئەو خاوەن موڵكانە، هەر بۆیە دەســەڵاتی تــوركی زمــانی چــینی ئەرســتۆكراتی بەســەر زمــانی بــازاڕی نــاوخۆی شــارەكەدا ســەپاندبوو. كــە هــەر لەســەردەمی عوسمانیەكانــەوە زەمینەیــەكی گــەورەی دروســت كردبــوو بــۆ بڵاوبوونــەوەی زمــان و كــەلتوری تــوركی.[1] بــەمجۆرە لەســەردەمی عوسمانیەكانــــدا دانیــــشتوانی كــــوردی شــــاری كــــەركوك كەناگیربوون و لەهــەموو پلەوپایەیــەكی میریدا، بێبەش كرابوون، تەنانەت زەوی‌وزاری گوندو لادێكانی دەوروبەری شاریش لەسەر خەڵكانی غەیری كورد بەتایبەتی عوسمانی تاپۆ دەكران.[2] هــەر

---

[1] وەرگــیراوە لــە: سمكــۆ بــەهروز محمــد: دەروازەیــەكی مێژووییانــە بــۆ رووداوەكەی ساڵی ١٩٥٩ی شاری كەركوك. ل ل٥٤-٥٥-٥٧.

[2] وەرگــیراوە لــە: موعتەســەم ســاڵەیی: كێــشەومێژووی شــاری كــەركوك، ل١٠٢.

لەوماوەیەشدا خێزانە ناودارەکان لەسەرجەم ئەو شوێنانەی کەببووە شوێنی نیشتەجێ بوونی بەردەوامیان دەبوایە نازناوێکی تورکیان هەڵگرتایە.[1]

زۆرداری و رووتانەوەی رژێمی دەرەبەگایەتی لە کوردستاندا سروشتێکی تایبەتی سەبارەت بە میللەتەوە هەبووە، ئەو میللەتەی پێکهاتبوو لەجۆرەها دانیشتوان، واتە ئەوانەی بەزەوی چاندنەوە خەریك بوون و لەتەك ئەوانەشدا نیوە کۆچەرو هەروەها ژیانی عەشیرەتیش هەبوو.[2] رژێمی باجگریش لە دەوڵەتی عوسمانیدا بەری سەدەها ساڵانی ناتەواوی و کەموکوڕی رژێمێکی کۆمەلایەتی و ئابوری و چینایەتی و ئەنجامی سەدان فەرمان بوو کە سوڵتانەکان بەسودی خۆیان و دەستوپێوەندو کاربەدەستەکانی دەوروبەریان دەریان کردبوو، بەئارەزووی خۆشیان زیادە رەوییان لەو رژێمەدا دەکرد، وەك لەدۆخی ناوچەکەوە هەڵقوڵابێت و پەیوەندی بەشەریعەتی ئیسلامەوە هەبێت، لەتەك ئەمجۆرە باجانەش پەرەسەندنی دەردی بیرۆکراتیەت وەك نەخۆشیەکی کوشندەی بێچارە سەر گیان ولەشی دەوڵەتی عوسمانی و گشت دەزگاکانی پەکخستبوو.[3] ئەو سەردەمە جگە لەباج و سەرانەی دەوڵەت،

---

[1] ستیڤنس.هـ.لونگریك:اربعة القرون، ص٣٢٥.

[2] جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل٦٨.

[3] د.کاوس قەفتان: یاسای باجگری و دۆخی ئابوری ناوچە کوردییەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەسەدەی نۆزدەدا، ل٥٨.

سەربازو موچەخۆرو فەرمانبەرانیش کە موچەکانیان بەچەند مانگ دوادەکەوت، مەفرەزەی سەربازی لەپێناو دابینکردنی موچەدا دەچوون بۆ کۆکردنەوەی بەروبوومی کشتوکاڵی، جاروباریش لەبری پارە مەڕوبزنیان دەدا بە فەرمانبەران.[1] هەر بەم پێودانگە ئەگەر سەیری ناوچەیەکی وەکو کەرکوک بکەین هەردەم جێگای بەربەرەکانی و سەپاندنی جۆرەها باج و باجگری دەوڵەتی عوسمانی بووەو بەردەوام کەوتبووە بەردەم سەپاندنی جۆرەها باج کەهەمووی لەبەرژەوەندی چینی دەسەڵاتداردا بوو، ئەوانیش وەك باجەکانی جوتانە، چاڵانە، سەرانە، مەڕانە، کەرانە، مریشکانە....هتد کەهەریەکە بۆ مەرامێکی دیاریکراوو لەسەردەمی جودادا بەکارهاتووە، هەریەکەشیان کارتێکردنێکی تایبەتی خۆی لەشارەکەدا هەبووە.[2]

زۆربەی کاتیش ئەمانەیان بەزۆر لەخەڵکی سەندووە هەروەکو لەم پارچە شیعرەی شێخ رەزاوە زیاتر بۆمان دەردەکەوێت:-

قەومەکان بەو زاتە واحوکمی لەسەر بەحروبەڕە
بەرخە نێرێ گەر نەنێرێ هەر کەسێ خاوەن مەڕە

---

[1] ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، چاپی یەکەم،چاپخانەی زانست، سلێمانی٢٠٠٢، ل ل ٤٣-٤٤.

[2] وەرگیراوە لە: سمکۆ بەهرۆز محمد: دەروازەیەکی مێژوویانە بۆ رووداوەکەی، ل ٥٤-٥٥.

دێـــــم بەگژیا دەیدڕم گەر(في المثل) شێری نەرە
بـــــانەقەومێتو نــەزانن ئەم هەموو شۆڕوشەرە
گشت لەسەر بەرخی شەلوکاوڕی لەڕو بزنی گەرە.[1]

بەمجۆرە دەبینین رژێمی ئابوری باجگری ئەو وولاتە لەسەر بناغەی دەرەبەگایەتیو خێلایەتی دامەزرابوو کە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە جیاواز بوو بەهۆی پەیوەندی خێڵەکییەوە.[2] باری زۆرداری کۆمەلایەتیو ئابوری سەرەك عەشیرەتەکانیش ئەوەندە قورسوگرانودیار بوو. لەگەڵ ئەوەشدا بەهیچ جۆرێك بریان لەوە نەئەکردەوە بیشارنەوە، هەر لەم بارەیەوە خورشید ئەفەندی کەیەکێك بوو لە نوسەرە تورکەکانی سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی دەنوسێت:" بۆسودی خۆیان زۆر شتیان لە تایەفەکان کۆدەکردەوە و لەسەر هەموو جۆرە دواکەوتنێکی باجدانیش جوتیارەکان سزا دەدرانو ئەو سزایە بەشێوەی پارە لێیان ئەسێنرا"[3] لەفاکتەرەکانی جولانەوە کوردیکانیش لەهەندێك کاتدا، داواکاری زۆری باجەکانی دەوڵەتی عوسمانی بووە، کوردەکان ناچارکرابوون بەدانی باجێکی زۆر، نەك تەنها لەبەر ئەوەی قورس بووبێت لەسەر شانیان، بەڵکو لەگەڵ ئەوەشدا بەهیچ جۆرێك بەسودی ئەوانە نەئەگەڕایەوەو هیچ پاداشتو

[1] شێخ محمد خاڵ: دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی، ل٨٤.
[2] وەرگیراوە لە: ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل٢٦.
[3] د.جەلیلی جەلیل:کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل٦٧.

قەرەبوویەکیشیان وەرناگرت بۆئەو ماڵەی ئەیاندا. ئەمانەو لەگەڵ نــەبوونی ڕێگاوبــانی بــاش لەهەرێمــە کوردیەکانــداو نــەبوونی خوێنــدەواریو کــاری جۆگــەو ئــاودێری بــۆ گەشــەی کشتوکاڵیو لەهــەمان کاتــدا دەبوایــە هەســتانایە بــەدانی بــاجێکی زۆرو بەردەوامیش دەبوایە ئامادەیی دانی ئەو باجەیان تیادا بوایە.[1]

هــەر لەســاڵی (١٨٣٠ن) بــەدواوە چــەندین بنکــەی ســەربازی دەوڵــەتی عوسمــانی لەکوردســتاندا بەدەرکــەوت.[2] بــۆ ئــەم مەبەســتەش دەوڵــەتی عوسمــانی هەســتا بەدروســت کردنــی ڕێگایــەکی زۆر کەبــە(ڕێگاکــانی ســوڵتان) ناســرابوون. بــەنیازی پارێزگــاریکردن لــەڕێگای کاروانــە بازرگانیــەکانو دابــین کردنــی پێداویستیە سەربازییەکان لەکاتی خۆیدا.[3] لەدوای گەڕانەوەی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەجەنگی ڕوسیای ساڵی (١٨٧٧-١٨٧٨ن) چەندین بنکەو قوللەی سەربازییان بەدرێژایی ڕێگاکانی بەلەدوزو خــاڵسو کــەرکوك. لەباشوریش لــەنێوان بەغداو حلەو شوێنە پیرۆزەکان دامەزراند.[4] لەسەرەتاوە ئەندامەکانی حامیەی ســەربازی عوسمــانی بەدانیــشتوانی کــەرکوك ئەژمارنــەدەکران. بــەڵکو لەناوچــەکەدا بێگانــە بــوون بەتایبــەتی لــە قۆناغــەکانی یەکــەمی بــوونی بنکــەی ســەربازی عوسمــانی لــە کــەرکوك، پــاش

---

[1] عبدربەسکران ابراهیم الوائلی: اکراد العراق. ص ٢٥٣.

[2] د. عبدالرحمن قاسم لو: کردستان والأکراد. ص ٤٦.

[3] د.عمر ابراهیم توفیق: الترکمان في العراق. ص١٥٩.

[4] لیلى نامق جاف: کرکوك لمحیات التأریخیة. ص٤٠

تەواوبوونی خزمەتی سەربازیشیان دەگەڕانەوە بۆ شارەکانی خۆیان.[1] خوێندنگاکانی عوسمانیش ناوەندی دەرچوونی کاربەدەستو جەندرمەکان بووە، بەهۆی ئەو متمانە گەورەیەی کە تورکمانەکان هەیان بوو، پایە گەورەکانی سەربازیو کاروبارو دەزگاکانی بەڕێوەبردن زیاتر لەنێو ئەواندا بەدەست دەهات. لەهەمان کاتدا کاریگەری گەورەیان کردە سەر زەوییە کشتوکاڵیەکان، لەم میانەشدا(باب العالی) هەڵدەستا بەدابەش کردنی زەویو زاری کشتوکاڵی بەسەر ئەو سەربازانەدا*، بەمجۆرە سەرهەڵدانی دەرەبەگە تورکمانەکانو نیشتەجێی بوونیان لەناوەندەکانی کەرکوكو هەولێردا بووە هۆی ئەوەی، ببن بەخاوەنی رووبەرێکی بەرفراوان لەزەوییە کشتوکاڵیەکان.[2]

دەوڵەتی عوسمانی لەکەرکوکدا سیاسەتێکی تایبەتی دابەشکردنی زەویو زاری بەسەر داموودەستەکەیدا پەیڕەو دەکرد، بەردەوام هەوڵی ئەوەی دەدا ئەوکەسانە لەخۆی نزیك بکاتەوە کە توانای سەرکوتکردنی خەڵکیان هەیەو پاشان

---

[1] د.جبار قادر: قرن ونصف من التريك والتعريب. گۆڤاری کەرکوك. ژمارە(١)ی ساڵی پێنجەم. هاوینی٢٠٠٣، ل ١٩٤.

* ئەو زەویوزارانەی. میری لەپاداشتی خزمەتی سەربازی بەخەڵکی دەبەخشی پێیان دەوترا(تۆجاغلك یان یۆرتۆڵك)، دوایی ئەم جۆرە زەویو زارانەش وایان لێهات پشتاو پشت بۆنەوەکانی دوای خۆیان بمێننەوە.(د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی، ل ٢٩٨).

[2] وەرگیراوە لە: د.عمر ابراهیم توفيق: التركمان في العراق، ص١٦٢.

بەستنەوەیان بەدەسەلاتی دەوڵەتەوە. هەروەکو لەوەدا دەبینین زەویــوزارێکی زۆر بەســەر(ئاوچــی)یــەکان دابەشــکرابوو کــە لەکاروبارە کارگوزارییــەکانی شــارەکەداو ئــەوە لــەدوای ئــەوەش بــەمیرات بۆیــات دەمایــەوە. خێزانــی ئاوچییەکانیش بــەو پێیــە زەوییــەکانیان دابەشــکردبوو بەســەر کارمەنــدەکانی بــەڕێوەبردنی کاروبــاری زەوییــەکانیان، لەهــەمان کاتیــشدا هەڵدەســان بەجێبــەجێکردنی کاروبــاری زەوی لــەڕووی کۆکردنــەوەی بەروبوومە کشتوکاڵیەکان و گەیاندنی ئەم بەروبوومانە بۆ خاوەن موڵکــەکان. بۆیــە لەشــارەکەو کۆمەڵــە زەوی و زاری لادێ و گونــدەکان لــەژێر ســایەی، ڕژێمێکــی دەرەبەگایــەتی لەلایــەن ئاغایەکــەوە یــان چــەند ئاغایەکــەوە بــەڕێوە دەبــرا.[١] کــاتێکیش لەســاڵی (١٩٠٨ز) دا کودەتــای (ئیتیحــادو تــەرەقی)[*] ڕوویــدا،

---

[١] وەرگیراوەلــە: سمکــۆ بــەهرۆز محمــد، دەروازەیــەکی مێژووییانــە بــۆ ڕووداوەکەی...ل٥٤.

(*) ئەم ڕێکخراوە خوێندکارێکی ئەلبانی لە ساڵی (١٨٨٩ز) دایمەزراند، ســەرەتا کــورد لــە دامەزرانــدنی ئــەو ڕێکخــراوە نهێنیــەدا ڕۆڵــی گــرنگ و لەبەرچاوی بینی. ئەو خوێندکارە ئەلبانییەش ناوی (ئیبراهیم تیمۆ)یە، دوو کەس لە هاوڕێیانی کورد بوون ئەوانیش (ئیسحاق سکۆتی) لە دیاربەکرو (عەبدوڵلا جەودەت) لە عەرەبکیر، سەرەتا ڕێکخراوەکەیان ناو نا (تەرەقی و ئیتحادی)، ئەو چوار خوێندکارەشی ناوکی کۆمەڵەکەیان پێکهێنا (ئیبراهیم تیمۆ، ئیسحاق سکۆتی، عەبدوڵلا جەودەت، محەمەد چەرکەسی)، هیچ یەکێك لەو چوار کەسە تورك نەبوون، ئامانجی ئەم کۆمەڵەیە گۆڕینی ئیدارەی عوسمانی و دورخستنەوەی سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم)بوو، ئەوان دەیانویست ئیرادەیەکی نوێ و سوڵتانێکی نوێ و دادپەروەر دابنێن

هەرچەندە ئەم کودەتایە نمونەی حوکمێکی راستەوخۆی تورکی بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرەتاو دەستپێکی لابردنی هەندێك لەباجەکان دەستی پێکرد. دووبارە دابەش کردنەوەی زەوی و زار بەسەر جوتیاراندا بەبێ پشتگوێ خستنی مافی خاوەن موڵکەکان هەروەها رێکخستنەوەی پلەو پایە سەربازییەکان.[1] لەدوای کودەتای ساڵی (١٩٠٨)ی ئیتیحادو تەرقییەوە(عەونوڵا کازمی)*[2] بە موتەسەریفی

کە بە یەکسانی سەیری سەرجەم گەلانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بکات. (د. عەبدوڵا عەلیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، ل ١٨٠ ١٨١).

[1] حنا بطاطو:العراق، ص٢٠٠-٢٠١

(*) عەونوڵا کازمی (١٨٦٨ -١٩١٤ز): یەکێکە لە تێکۆشەرانی سەردەمی سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) بە رۆژنامەوانی حیزبی ناسرابوو. ناوی رەسەنی خۆی (محەمەد سەلیم)ە. بەڵام لەبەر ئەوەی بەنازناوی (عەونوڵا ئەلکازمی)یەوە نووسراوی بڵاو کردۆتەوە هەر بەو ناوەیشەوە ناسراوە. بە رەسەن خەڵکی (ئەرزروم)ن باپیری دەرەبەگێك بووە ناوی (عەلی بەگ) بووەو بە(رۆزڵۆ خان خانی بەهێز) ناسراوە. لە ئەستەمبوڵ هاتۆتە دنیاوەو زمانەکانی عەرەبی و فارسی و فەرەنسی فێر بووە. لە ساڵی (١٨٨٩ز)دا کاتێك لەگەڵ (تۆفیق بەگ)ی برایدا رۆژنامەی (مرورت)ی دەرکردووەو- لەسەر وتارێك زانیویانە دەگیرێن. بۆ دەرەوەی وڵات هەڵهاتوون و (محەمەد سەلیم) دوای ئەم هەڵهاتنە بەناوی خواستراوی (عەونوڵا کازمی)یەوە گەڕاوەتەوە وڵاتی خۆی. لە ساڵی (١٩٠١ز) دا لە پلانێکی سیاسی سەرنەگرتوودا گیراوەو حوکمی هەتا هەتایی بە توندی دراوەو نێردراوەتە (سیواس). لەوێش لەبەر ئەوەی هەوڵی هەڵهاتنی داوەو

کەرکوک دانرا.[1] پاشان زۆر لقی ئەم کۆمەڵەیە لەعێراقدا، لەوانە لە کەرکوک‌و هەندێ شاری تر کرایەوە. مامۆستا مستەفا نەریمان بەمجۆرە باس لەرۆژانی کۆمەڵەکە دەکات‌و دەڵێت:" هەوای سەربەستی‌و ئازادی ناوچەکەی گرتەوە، خوالێخۆشبوو(مستەفا ئەفەندی مال الله خەڵەف) کە بە(مستەفا رێژی) ناوبانگی دەرکردبوو، لقێکی لە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی لەشاری کەرکوک کردەوە، دەیان کەسی لەگەڵ بوو، بڵاوکراوەکانی ئەو رێخراوەش لە ئەستەمبوڵەوە دەگەیشتە دەستیان. مستەفا مال الله خەڵەف لەسەردەمی عوسمانیەکاندا مەئموری گومرگ رێژی بووە، کۆمەڵە کە پاشتر پەیڕەوی رێگای شۆڤێنیان گرت‌و،

پاشتر نێردراوەتە قەڵای سینۆپ‌و لەوێ بەند کراوە، لە کودەتای ساڵی-(۱۹۰۸ن)دا گەڕاوەتەوە ئەستەمبوڵ کتێبی (دوا بەرگری) نووسیوە. لەو ڕۆژانەدا بۆتە سەرۆکی رێکخراوی کۆمەڵەی (فیداکارانی میللەت) پاشان دەستی بە بڵاوکردنەوەی (حقوقی عمومیە   مافە گشتییەکان) کردووە. کە دژ بە کۆمەڵەی ئیتحیادو تەرەقی بووە. پاشتر بوختانێکیان بۆ رێکخستووەو کۆمەڵەی فیداکارانی میلەتیان هەڵوەشاندۆتەوەو ئەمیشیان گرتووە. لە ئەنجامی دادگاییکردنیدا بێتاوان بڕیاری لەسەر دراوەو کراوەتە موتەسەریفی کەرکوک. بەڵام لەو دەمانەدا یاخیبوونی (۳۱ی مارت) بەرپابووەو وا دانراوە ئەمیش دەستی تێدا بووبێ‌و دیسانەوە گیراوەتەوە، ئەمجارەش لە (دیوانی عورفی جەنگی)دا بێتاوانی سەلمێنراوەو بە -موتەسەریفی گەڕاوەتەوە کەرکوک‌و پێنج ساڵ لەوێ ماوەتەوە. (بەشێک لەیاداشتی عەبولڵا کازمی،و. لەتورکیەوە: ئەحمەد تاقانە، گۆڤاری کەرکوک ژمارە(٤)ی ساڵی پێنجەم. بەهاری ۲۰۰٤. ل ۱۰۵.)

[1] بەشێک لەیاداشتی عەبولڵا کازمی،و. لەتورکیەوە: ئەحمەد تاقانە، ل ۱۰۲.

لەكاتی بەستنی كۆبوونەوەكانیادا مەراسیمی تایبەتیان هەبوو بۆ وەرگرتنـی ئەندامـە نوێیـەكانیان، بـەڵام لەدوایـدا كۆمەڵـە كـە لـەرێڕەوی خـۆی لایـدا ئـەویش پـاش ئـەوەی لەسـاڵی (١٩١١ن) بەتەواوەتی حوكمیان گرتە دەست، توركچێتی خۆیـان راگەیانـدو كەوتنە لێدان و لەناوبردنی خەڵكی بەرێگای نامرۆڤانە، تەنانـەت زۆركـات بـۆ ئەومەبەسـتەیان پـەنایان دەبـردە بـەر بـەكارهێنانی هێز.[1]

---

[1] وەرگیراوە لـە ئـەڕێ: نەوكۆمەڵـەو رێخـراوو حزبانـەی لەناوچـەی كـەركوك سەریان هەڵداوە، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(٣)ی ساڵی دووەم، زستانی٢٠٠١، ل٧٤.

بەشی سێیەم

ڕەوشی خوێندن و فەرهەنگی و ئابوری شاری کەرکوک

باسی یەکەم

ڕەوشی خوێندن و فەرهەنگی شاری کەرکوک

لایـــەنی ڕۆشـــنبیری و خوێنـــدن یـــەکێك بـــووە لەلایەنـــە دواکەوتووەکانی ژیان، ڕووداوێکی سەیرو سەرنج ڕاکێش نییە. بـۆ ئـەو سـەردەمەو دواکـەوتوویی دەوڵـەتی عوسمـانی ئەگـەر ڕۆشـــنبیری و خوێنـــدن دواکـــەوتووبوبێت لـــەو ســـەردەمەدا حوجرەکـان ناوەنـدی خوێنـدن و خوێنـدەواری بـووە، هـەر لـەم سـەردەمەدا خوێندن تـەنها بـۆ چینی دەسـەڵاتدارو دەوڵەمەندو دەرەبەگەکانی لەڕەگەزی نێرینـە سنوردار کرابوو، ئەمـەش زیاتر بۆئـەوە دەگەڕایەوە کە دەوڵـەتی عوسمـانی خۆی بەبەرپرسیاری خوێندن و ڕۆشنبیر کردنی خەڵکی نەدەزانی و ئەو ئەرکەیان زیاتر

بۆ کۆمـەڵانی خـەڵك بەجێهێـشتبوو.[1] لـەوڕۆژگارەدا ناوەنـدی دەسـەڵات لەدەوڵـەتی عوسمانیـدا تادوائەنـدازە لەخوێنـدەواری‌و ڕۆشـنبیری دەترسـاو ئامـادە نـەبوو بـەهیچ شـێوەیەك لای لێ بکاتـــەوە، چـــونکە ئەوکاتـــە پیـــاوانی ئـــاینی خـــاوەن دەسەڵات‌ودەستڕۆیشتوو بـوون لەناوەنـدەکانی بڕیـارەوە نزیـك بـوون‌و ڕۆڵی گـەورەیان لـەدەرکردنی بڕیـاری سیاسـیدا هـەبوو، کەزۆرجار سوڵتانەکانی عوسمـانی خۆیـان پێشڕەوی ئەو ڕەوتـە کۆنـــە پەرســـتانەیان دەکـــرد.[2] پشتگوێخـــستنی بـــارودۆخ‌و لایەنــەکانی دیکــەی ژیــانیش لەکوردســتاندا کاریگەرییــەکی نێگەتیڤی لەسەر بارودۆخە ڕۆشنبیرییەکە هەبوو.[3]

دەوڵــەتی عوسمــانیش هــەر جــۆرە بــاج‌و ســەرانەیەکی وەردەگـرت، بـۆ خزمـەتی پـەروەردەو خوێنـدن‌و هـیچ جـۆرە خزمـەتێکی دیکـەی تـەرخان نـەدەکرد.[4] سـەرجەم دەرکەوتـە کۆمەڵایەتییـەکانیش جـۆرە ڕۆشـنبیرییەکی تێـدا بەدیـدەکرا، بەشـێوازێك ئـەو ڕۆشـنبیرییە لەسیاسـەتەکانی دەسـەڵاتی مەرکـەزەوە سەرچاوەی دەگـرت‌و ئـەم سیاسـەتانەش سـیمایەکی تایبــەتی لــەخۆگرتبوو کــە تایبــەت بــوو بــە سروشــتی ئــەو

---

[1] کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێ‌و هاوچەرخی گەلی کورد، ل٤٦.

[2] ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل٥٤.

[3] کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کردستان العثمانیه،ص٤٧.

[4] علی تەتەر تۆفیق: ژیانا سیاسی لکوردستان، ل١٨.

دەسەڵاتە.[1] ئەم بارودۆخی پشتگوێخستنی خوێندنە لەهەرسێ ویلایەتەکەدا(موسڵ، بەغدا، بەسرە). تا ساتەوەختی هاتنی(مەدحەت پاشا ١٨٦٩-١٨٧٢ن) وەك والی بەغدا، بەردەوام بوو. ناوبراو لەگەڵ هاتنیدا دەستی دایە ریفۆرم و چاکسازی بەشێکی چاکسازییەکانی ئاوڕدانەوە بوو لەخوێندن و خوێندەواری. ئەمەش بەهۆی چەند گۆڕانێکی گرنگی بارودۆخی نێودەوڵەتی عوسمانییەوە، هاتۆتە کوردستان و عێراقی ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەوە. کە لەئەنجامی کارتێکردنی سیاسەت و رۆشنبیری ئەوروپا بووە. بۆ سەردەوڵەتی عوسمانی هەرچەندە ئەوبڕە چاکسازییە سەرزارەکیانەی دەوڵەتی عوسمانی ئەنجامی دەدا، بەتەمای ئەوەبوون وڵاتەکەیان لەدواکەوتن و خۆیشیان لەڕووخان رزگاربکەن، بەڵام چاکسازییەکانی مەدحەد پاشا بۆی نەکرا. چونکە کارێکی ئەوەندە ئاسان نەبوو ئەو بناغە سیاسی و ئابورییەی لەماوەی سەدەها ساڵدا دروست ببوو ئەو دەوڵەتەی لەسەر وەستابوو بگۆڕدرێت، دەوڵەتی عوسمانیش نیازی لەم چاکسازییە رووکەشیانە ئەوەبوو کەزیاتر دەسەڵاتی خۆیان بەسەر میللەتانی دیکەدا بسەپێنن و روخساریکی نوێتر بدەن بەئیمپراتۆریەکەیان، ریفۆرمەکانی مەدحەد پاشا تاڕادەیەك کاریگەری هەبوو بۆسەر رەوتی خوێندەواری و فێرکردن لەم

[1] د.حسين الضيقه: الدولة العثمانية،(دراسات الاجتماعية والسياسية)، طبعة، الأولى، بيروت-لبنان، ١٤١٧هـ-١٩٩٧م،ص ٥٥.

ولاتەدا، چونکە بەرلەهاتنی ئەو هیچ خوێندنگایەکی نوێ لەسێ ویلایەتەکەدا نەبوو.[1]

سەرباری ئەمانە بوونی کەسایەتییەکی مۆدێرنخوازی وەك (مەدحەد پاشا ١٨٦٩ – ١٨٧٢ز) بە والی عیراق گەشەی بە چاکسازییەکان لە هەر سێ ویلایەتەکەی عیراقدا دا، (مەدحەد پاشا) لە ماوەی کورتی دەسەلاتیدا زۆر کاری گرنگی ئەنجامدا لە بواری یاسای زەوی‌و بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەم‌و کردنەوەی کەنالی سوێس، ڕێکخستنی گواستنەوەی دەریایی، راکێشانی هێلی شەمەندەفەر، دابینکردنی ئاسایشی هێلەکانی گواستنەوە بۆ برەودان بە بازرگانی‌و جولەی سەرمایە، چاکردنی باجەکان بەگوێرەی پێداویستی گەشەی بەرهەمی کشتوکاڵ‌و بەخێوکردنی ئاژەڵ، زیادکردنی زەوی کشتوکاڵ، کردنەوەی قوتابخانە، دەرکردنی رۆژنامە، ئەمانە بەشێك بوون لە دەستکەوتەکانی ماوەی کورتی دەسەلاتدارێتی (مەدحەد پاشا) لە سێ ویلایەتەکەی عێراقدا، هەرچەندە ماوەی دەسەلاتدارییەکەی زۆر نەبوو دوای دوو ساڵ لە بەغدا نەفی کرا، بەلام هەرچۆنێکی بێ لەماوەی کورتی دەسەلاتیدا توانی هەر سێ ویلایەتەکەی عێراق بە دەوروبەرو ناوەندەوە ببەستێتەوە[2].

---

[1] وەرگیراوە لە: ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل٥٥-٥٦.

[2] وەرگیراوە لە: عەلی مەحمود محەممەد: کەرکوك شاری قەلاو ئاگرو خوێن، گۆڤاری نەوشەفەق، ل ١٣.

لە (٢٠ی ئەیلولی ١٨٦٩)دا (وەزارەتی عالی- وەزارەتی بالاّ) نەخشەیەکی نوێی لە بواری گەشەدان بە خوێندن کێشا کەلەلایەن یاسای مەعاریفی گشتییەوە دەرچوو بە ناوی (معاریف عمومیە نظامنامەسی)، کە هەوڵیدا گەشەیەکی گەورە بدا بە، مەدەنیکردنی تەواوی خوێندنی فەرمی تایبەت لەلایەن دەوڵەتەوە[1]

بارودۆخی خوێندن لەویلایەتی موسڵدا بەشێوەیەکی گشتی تاکۆتایی سەدەی نۆزدەش لەخراپیدا بوو، بەجۆرێکی وەها تاوەکو ساڵی (١٨٨٨ز) تەنها حەوت خوێندنگا لەم ویلایەتەدا بووە، ئەوانیش لەشارەکانی: موسڵ، کەرکوك، هەولێر، کفری، ئاکرێ، رەواندوزوسلێمانی، ژمارەی خوێندکارەکانیش تا ئەو ساڵە (٣١٨) خوێندکار بووە.[2]

لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا کەرکوكوناوچەکانی دەوروبەری رۆشنبیرییەکی ئاینی کوێرانەی بەسەردا سەپابوو، لەسەر بنەڕەتی ئاینیو مەزهەبی دامەزرابوو بێ ئەوەی هەوڵ بدرێت زانستو پەروەردەی نوێی هاوچەرخ وەربگرێت، هەرچینو(طائفە)یەك لەدەوڵەتی عوسمانیدا لەسەر رێبازی تایبەتی خۆی باری زانستو رۆشنبیریو پەروەردەی بەڕێوە

(١) د. ابراهيم خليل احمد: تطور التعليم الوطني في العراق (١٨٦٩ - ١٩٣٢)، منشورات مركز دراسات الخليج العربي بجامعة بصرة، طبعة الاولى، بصرة -١٩٨٢، ص ٣٣.

(٢) د.حسن الضيقه:الدولة العثمانية، ص٥٥.

بـردووه، ئەمـەش زیـاتر مـەودای دەوڵـەتی عوسمـانی دەدا بـۆ سەپاندنی سیاسەتی(فرق التسد) بۆیە لەو سەردەمەدا لەشارێکی وەکو کەرکوکدا، مزگەوتەکان زیاتر وەکو ناوەندێکی پەروەردەو فێرکردن رۆڵیان بینیوەو شوێنی بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری بووە. ئەگـەر قوتابخانەیـەکیش بکرایەتـەوە زیـاتر بـەتواناو بـاربووی خەڵکەکە دەکرایەوە، بۆیە هەرکاتێك باربوو برایە ئەوا کاروباری خوێندنیش لەوقوتابخانەیە لەکاردەکەوتو دەوەستا.[1]

بـەڵام لەسـاڵانی هـەفتاکانی سـەدەی نـۆزدەوە دەوڵـەت هەسـتاوە بەکردنـەوەی ژمارەیـەك خوێنـدنگا، لـە کەرکوکیـشدا خوێندنگـەی پیشـەیی گشتییان لەساڵی (١٨٧١ن) کردووەتـەوە. پاش خوێندنگای سوڵتانیە بەسێ ساڵ پێش بەغداو کردنەوەی خوێندنگاکانی روشدییەی ناوەندی لەکەرکوك، کفری و هەولێر، زمـانی خوێنـدن تـورکی بـووەو ژمارەیـەك کـاتی تایبـەتی بـۆ خوێنـدنی زمـانی تـورکی هەفتانـە تـەرخان کـراوە، کـە زۆرجـار چووەتە (٢٢سەعات) لە هەفتەیەکدا، سەبارەت بەزمانی کوردیش هیچ بوارێکی وەهای نەبووە شایەنی باس بێت تەنها یەك کات نەبێت لە هەفتەیەکدا، زمانی عەرەبیش لەزانستەکانی پەیوەست بەشـەریعەتدا دەخـوێنرا.[2] لەسـاڵی (١٨٧٠ن) قوتابخانـەی روشـدییە لـەناو شـاردا کرایـەوە، بـەڵام ئـەم قوتابخانەیـە لەساڵی

---

[1] مجموعة من الأكادميين العراقيين: كركوك مدينة القوميات المتآخية، ص ١٥٥.

[2] د.عمر ابراهيم توفيق: التركمان في العراق، ص١٦٠.

(١٨٩٥ن) كـرا بەقوتابخانەيـەكى ئامـادەيى و نموونـەى هـەمان قوتابخانـەش لەشـارى سـلێمانى كرايـەوە. لەسـاڵى (١٨٩٨ن) دەست كرا بەكردنەوەى ژمارەيەك قوتابخانەى ديكە، كە ژمارەيان سێ قوتابخانەبوو، لەگەڕەكەكانى(قۆريە)و(قەڵا)و(كۆپرى باشى). هەرلـەم قۆناغـەدا زمـانى تـوركى كرابـووە دەسـكەلاى كـارە بەڕێوەبـەرى و كارگێڕييـەكانى ناوچـەى كـەركوك، لـەم كاتـەدا دووبـارە، بـارە ڕۆشـنبيرييەكە كرابـووە قوربـانى گۆڕانكارييـە سەربازييەكان،[1] ئەگەر سەيرى بارودۆخى فەرهەنگى ڕۆشنبيرى شـارى كـەركوك لەوماوەيـەدا بكـەين، واى لێهـاتبوو كـەبارێكى خراپى بەسەردا بێت و هەموو ڕۆشنبيرييەكيش كەوتبووە بۆتەى ڕۆشنبيرى توركى و ئاينييەوە. بۆيە ئەوچاپەمەنى و نوسراوانەى لـەو سـەردەمەدا دەردەچوون لـەبارى ڕۆشـنبيرى تـوركى پـەليان نەدەهاويـشت و لـەدەربڕينى ئـەو ڕۆشـنبيرييەو زمانەكەيـدا دەسوڕانەوە.* [1]

---

[1] وەرگـيراوە لـە :سمكـۆ بـەهرۆز: ميـژووى زمانـەوانى و گۆڕانـە ڕۆشـنبيرييەكانى ناوچـەى كـەركوك، گۆڤـارى كـەركوك، ژمـارە(١)ى سـاڵى پێنجەم، هاوينى ٢٠٠٣، ل ١٦٠.

* عوسمانيـەكان لـەماوەى فەرمانڕەوايـەتيان لەبەشـى باشـورى كوردسـتان، توانيـان زمـانى تـوركى لـەنێو هەندێك لەبەشـەكانى هـەردو مەڵبەنـدى شـارى كـەركوك و هـەولێر بڵاوبكەنـەوە. چـونكە دەوڵـەتى عوسمـانى ئەوەنـدەى بەپەرۆشەوە بوو بۆ سەپاندن و بڵاوبوونـەوەى زمـانى توركى لەنێوخەڵكيدا ئەوەندە مەبەستى بڵاوبوونەوەى خوێنـدەوارى نـەبوو، لەناوچەكانى ديكـەدا خەڵكى زۆر بەسستى بۆكارى موچە خۆرى و سەربازى فێرى نەبوون. بەڵام-

سیستەمی پەروەردەو فێرکردنیش لە ویلایەتی موسڵی عوسمانیدا بە دوو شێوە بووە:

یەکەم: ئەو قوتابخانانەی سەر بە وەزارەتی مەعاریف بوون.

دووەم: ئەو قوتابخانانەی سەر بە دائیرەکانی ئەوقاف بوون کە قوتابخانە یان مەدرەسە ئاینییەکانو حوجرەکانیان دەگرتەوە ئەو قوتابخانانەی سەر بە وەزارەتی مەعارف بوون لە قوتابخانەکانی (صنایع)و قوتابخانە سەرەتاییەکان پێکهاتبوون، بەپێی زانیاریەکانی (مس بێل)یش لە ساڵی (١٩٠٧ن)دا لەسەرتاسەری ویلایەتی موسڵدا لەگەڵ ئەوەی هیچ قوتابخانەیەک نەبوو بۆ کچان بە گشتیو قوتابخانەکانی دیکەش بەم شێوەیە بوون:

-کەرکوکودەوروبەری چونکە هەر لەزووەوە لەژێر دەستی قەرەقۆینلوو تورکمانان بوون، ناوی تورکیان وەرگرتو ناسنامەی تورکمانیان بۆخۆیان پاراست، بەم شێوەیە دووشێوە زمانی تورکمانیو تورکی-مەغۆلی ئازەربایجانی لەمەندیێ لەشارۆچکەکانی کوردستان جێگیربوو، ئەوانەشی بەتورکمانی قسە دەکەن زۆربەیان کۆنە کورد یان پاشماوەی سەربازو موچە خۆرەکانی دەوڵەتی عوسمانین. بەڵام ئەوانەی بەتورکی مەغۆلیو(جغەتایی)وئازەربایجانی قسەدەکەن، هەموویان پاشماوەی سەلجوقی ئازەربایجانیو خەڵکانی دەرەوەی کەرکوکنو(شیعە) ن، بەڵام ئەوانەی کەرکوک زۆرینەیان سوننین(م.جەمیل ڕۆژبەیانی: مێژووی تورکمانو تورک لەکوردستانی خوارو. گۆڤاری کەرکوک ژمارە((٢٥))هاوینی-٢٠٠٥. ل١٣.

[1] سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانیو گۆڕانە ڕۆشنبیرییەکانی ناوچەی کەرکوک. ل١٣٩-١٤١

لە کەرکوك: یەك مەکتەب (قوتابخانە)ی روشدییە، یەك قوتابخانەی سەرەتایی و یازدە حوجرە هەبووە.

لە سلێمانی: یەك خوێندنگەی روشدییەی سەربازی، یەك خوێندنگەی روشدییەی مولکی، یەك خوێندنگەی سەرەتایی و دوو حوجرەی منداڵان هەبووە.

لە قەزای رەواندوز: یەك خوێندنگەی ڕوشدییەو دوو حوجرەی منداڵان هەبووە. لەکاتی بەڕێوەبەرێتی (محەمەد عەونوڵڵا ئەلکازمی) موتەسەریفی لیوای کەرکوك (١٩١٠ – ١٩١٣) لە شاری کەرکوك قوتابخانەیەکی پیشەسازی بەناوی (مەکتەبی صنایعی سوڵتان)یەوە دروست کرا. مەکتەبی سوڵتانیە هەمان مەکتەبی ڕوشدیەیە بەڵام ناوەکەی لەپێش جەنگی یەکەمی جیهانیدا گۆڕدراوە. هەر لە هەمان بینادا ماوەتەوە، کە دەکەوێتە کەناری روباری خاسەوە، بە بەری سەرا، دەرگای دەرەوەی مەکتەبەکە دەیڕوانیە ئەو شەقامەی، کە بەهۆی پردە کۆنەکەوە دەچووە ناو قەڵا[١].

دەربارەی قوتابخانەو خوێندنگا مەسیحێکانیش لەشاری کەرکوك لەم قۆناغەدا زیاتر لەناو کڵێسەکاندا بووە، بریتی بووە، لەفێربوونی نوسین و خوێندنەوەو پاشان ئاینی مەسیحی و

[١] راپۆرتی کارگێری دەڤەری کەرکوك (ماوەی ١ی کانونی دووەم ٣١ی کانونی دووەمی ١٩١٩)، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ٨٨.

لاهوت* و زانيارييە ئاينييەكان دەخوێندران، قوتابخانەكانيش كە دەكرايەوە لەسەر يارمەتی خەڵكەكە بووە، يەكێك لەو قوتابخانانەی شاری كەركوك، قوتابخانەی (كلدانی كاسۆليك) بووە كە لەساڵی (١٨٥٠ز)كراوەتەوە. هەروەها كردنەوەی قوتابخانەی تێكەڵاوی سەرەتاييش، لەگەڵ ئەوانەش كردنەوەی قوتابخانەی سەرەتايی لەلايەن نێردراوی دۆمەنيكانەوە** لەساڵی (١٨٦٧ز).[1]

هەر لەم روانگەيەوە رەنگە مژدە بەرەكان زەمينەيەكی لەبارتريان بۆ چالاكيەكانيان لەكوردستانی ناوەندو بەشێكی

---

* لاهوت:-زاراوەيەكە نەھلی كەلامو فەيلەسوفەكان لەجياتی زانستی عەقيدەو يەكتاپەرستی بەكاريان هێناوە، لەزانكۆكانی رۆژئاوا چەند بەشێكی هەيەو ناسراوە بە(الدراسات اللاهوتيە).(شێخ نديم الجسر: داستانی نيمان لەنێوان فەلسەو زانستو قورئان، و. نوری عەبدوڵا ساڵح/ چاپی يەكەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر-٢٠٠٢، ل ١٠١-١٠٢).

** لەگەڵ گەشتەكانی مژدەبەرە رۆژئاواييەكان بۆ گوندەكانی ناوچەی گەرميانو كەركوك لەناوەندی سەدەی نۆزدەدا، چەند قوتابخانەيەكيان كردۆتەوەو دەزگای چاپيشيان هێناوە مەبەستيشيان گەياندنی مەعريفەو بڵاوكردنەوەی ئاينی مەسيحی بووە هەتا كۆتايی سەدەی نۆزدە توانيان چەند ئەزموونێكی وەكو چاپكردنی چەند كتێب لەوانەش ئينجيل بەهەردوو جۆرەكەی كۆنو نوێو بەزمانی ئاشووریو بەدەست بهێنن.(W.W.W.assyrians Of Kirkuk. Com/ School history. P1)

[1] سمكۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانیو گۆڕانە رۆشنبيرييەكانی، ل ٣٢.

کوردستانی باشور دۆزیبێتەوە، چونکە ئەو شوێنانە شانشینە دێرینە مەسیحییە کوردەکەی ئادیابین و(کارخوبت سالوخی) لەکەرکوك تێدا هەڵکەوتووە پێدەچێ ئەم هەلە بۆ مژدە بەرەکان لە کوردستانی باکورو رۆژئاوا لەئارادا نەبووبێت، لەکاتێکدا خەڵکەکەی پەیوەندییان لەگەڵ ئاینی مەسیحیدا زۆرنەبووە. هەر ئەم بارە وای لەڕۆمە بیزەنتیەکان کردووە لە سەدەکانی پێشتردا رایانگوێزن.[1]

بەڵام دەربارەی جولەکەکانی کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا قوتابخانەو خوێندنگای خۆیان هەبووە، ئەویش قوتابخانەی کەرکوك بووە، ئەم قوتابخانەیە لە قوتابخانەکانی موسڵ کۆنتر بووە، لە ساڵی (١٩٠٢ز) ژمارەی قوتابیەکانی گەیشتووەتە(٦٠ قوتابی).[2]

لەخوێندنگای جولەکەکانیشدا گرنگی بەخوێندنە ئاینییەکان دراوەو نیوەی کاتەکانی هەفتە بۆ ئەو مەبەستە دابین کراوە، ئەوانیش وەك خوێندنی تەورات و (تەلمود*)و کۆمەڵێك

---

[1] میهرداد ئیزدی: ئاین و تایفە ئاینیەکان لەکوردستان، وەرگێڕانی لەئینگلیزییەوە کامەران فەهمی، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٢، ل ٩٤.

[2] سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانی و گۆڕانە رۆشنبیرییەکان، ل ٤٢.

* تەلمود:- گرنگترین کتێبی پیرۆزی جولەکەیە لەپاش تەورات، لەدووبەش پێك دێت(مشناو غەمارا)، مشنا داب و نەریتی سەرزارەکیەو غەماراش تەفسیری مشنایە تەلمود دوو غەمارای لێکجیاوازی هەیە، یەکێکیان تەلمودی فەلەستینییە، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەم و دووەمیان

بەندی هەڵبـژێردراو لـەدیوانی شعرییەکان بەزمانی عیبری بەدەر لەوانـەش لـەوەرزی پـشودا دەسـتەی خوێنـدنگا یـەهودێکان لەعێراقدا خوێندکاری گروپەکانی خۆیان بۆ گەشتو خوێندنو خولی فێربوونی زمانی فەرەنسی هەڵدەبژارد.[1] لەگەڵ ئەوەی کەمینە مەسیحیو جولەکەکان دامەزراوەی فێرکاری ئاینییان هەبوو، بەڵام بە بەراورد لەگەڵ خوێندنگای موسوڵمانەکاندا پێشکەوتووتر بوون[2].

عوسمانییەکان لە ساڵی (١٥٦٥ز)دا بۆ یەکەمجار ئاشنایەتیان لەگەڵ چاپخانەدا پەیدا کردووەو سەرەتاش لێی کەوتوونەتە سەنگەرەوەو چەندین بیانوویان بۆ ڕێگەگرتن لە بڵاوبوونەوەی چاپخانە هێناوەتەوەو ئەم پرۆسەیە لەلای گەلە موسوڵمانەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی زۆر لەوە پتر دوا کەوت. لەسەردەمی نوێداو بۆ یەکەمجار لە ساڵی (١٨٣٠ز)دا یەکەم چاپخانە بەناوی چاپخانەی (دارالسلام) لەلایەن (میرزا باقر التفلیسی)یەوە دامەزرێنرا، کە بە ڕەگەز تورکو بە ناسنامەش ئێرانی بووە. دووەمیش یەکێك لە گەورە پیاوانی فارس لە کەربەلاو سێیەم چاپخانەش لەلایەن نێردراوی دۆمەنیکان لە

تەلمودی بابلییە، کە دەگەڕێتەوە بۆسەدەی شەشەمی پ.ز.(میهرداد ئیزدی: ئاینو تایفە ئاینییەکان لەکوردستان. ل ٥-٦.)

[1] د. فاضل براك: المدارس اليهوديه والايرانيه في العراق، طبعة الثانيه، بغداد، ١٩٨٥، ص ٢٧-٢٨.

[2] د. ابراهيم خليل احمد: تطور تعليم الوطني في العراق (١٨٦٩ ١٩٣٢)، ص ٢٧.

موسڵو چوارەمیش لەلایەن (میرزا عەباس) لە بەغداو پێنجەمیش لەلایــەن پیــاوێکی ئــاینی ســەر بــە کلدانییــەکان دامــەزرێنرا. (مەدحەد پاشا)یش لـە سـاڵی (١٨٦٩ز)دا بیری لـە دامەزراندنی چاپخانە کردەوە،بەڵام لە ئاکامی خراپی دەسەڵاتی عوسمانی لـە نێوان ساڵانی (١٨٦٩-١٩١٨ز) کورد نەیتوانیوە هیچ سوودێکی بەرچاو لەو چاپخانانە وەربگرێتو لێیان بێبەش بووە[1].

چــاپو چــاپخانەش کــە بەشــێکە لەڕەوشــی فەرهــەنگی ئەوکاتـەی شـاری کـەرکوك، یـەکێك لـەو چاپخانە کۆنانـە کـە لـە کوردســتاندا پەیــدا بــووە، چــاپخانەی ویلایــەت(الولایــە)بــووە. لەساڵی (١٨٨١ز) لەلایەن(فەیزوڵا پاشای کوڕی حسێن پاشا)وە، لەشاری کەرکوك دامـەزرا، فـەیزوڵا پاشـا هەرچۆنێك بووبێـت بـۆ ڕاپەڕانــدنی کاروبــاری ئیــداری هەرێمەکــە، یــان بۆخزمــەتی کاروبــاری ڕۆشــنبیریو هونــەری ئــەو چــاپخانەیەی لەشــاری ئەســتەمبوڵەوە کڕیــوەو لەڕێگــەی دەریــاوە بەکەشــتی ڕەوانــەی کردووەو پاشان لەڕێگەی وشکانییەوە بۆ کەرکوکی هێناوە.[2]

---

[1] وەرگیراوە لـە: غازی حەسـەن: یەکەم چاپخانەی کوردسـتان لـە کـەرکوك بــووە، گۆڤــاری نەوشــەفەق (گۆڤــارێکی مانگانــەی ڕۆشــنبیرییە- -دەزگــای شەفەقی ڕۆشنبیری لـە کـەرکوك دەریـدەکات)، ژمـارە (١١)ی شوباتی ٢٠٠٤، ل ٧.

[2] سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانیو گۆڕانە ڕۆشنبیرییەکانی. ل ١٤٥.

شاعیری کوردیش(صافی)[*] سالّی (١٢٩٦ك-١٨٨٠ن) بەسالّی دامەزراندنی ئەم چاپخانەیە دادەنێتو لەپارچە شعرێکدا دەڵێت:

اشبو تاریخ اوقنور کوردم مقام اوجده
هر طرف جوهرلو بدصورت ایله سنطور اوستنه
شهرزوری موصل حدبایه الحاق ایتدیلر
باق ایشه کم قویدلر قنبوری قنبور نەوستە

لەشوێنێکی تردا دەڵێت:

حضرت فیضی او پاشای جلیل المنقبه
والی عالی او دستور معارف اجتهاد
شهیر جبریلندن تحریر مدحنده قلم

---

* عبدالله صافي كركوكي: شاعیرێکی بەناوبانگی کەرکوکە لە ساڵی (١٢٠٤ك) لەدایك بووە، شیعرەکانی لەنێو شاعیرانی بەغداو موسڵو کەرکوك بڵاوبۆتەوە. لە ژیانیدا سەردانی ئەستەمبوڵی کردووەو نوسراوێکی بەناوبانگی هەیە بەناوی (ئیفترانامە). شیعرەکانی زیاتر مێژوویی و واقعی بوونو پەیوەندیان بە ڕەوشی عێراقو زۆر کەسایەتی ئەوکاتەی عێراقەوە هەبووە. ئەمە جگە لە گرنگیدانی ئەو بە غەزەلیات. بەڵام بەشێوەیەکی تایبەت شیعرەکانی ئەو لە ڕوی مێژووییەوە گرنگی تایبەتیان هەیە. باوکی (بەهجەتی پۆلیس)ە کە ئەمیش کەسێکی ناودارو پۆلیس بووە لەگەڵ ئەوەشدا لە کەرکوکدا شاعیر بووە، صافی شاعیر لە ساڵی (١٣١٦ك) کۆچی دوایی کردووە.(محمد علي قرداغي: هويە كركوك الثقافية والادارية، دار اراس للطباعة والنشر، طبعة الاولى، اربيل ٢٠٠٤، ص ٩٢-٩٣).

اولسه شاياندر سواد زلف حوراندن مداد
بندەسى صافى تشكر له ديدى تاريخنى
مطبعة بوييلده شهرزور ده اولدى كشاد [1]

هەر لەبارەی ئەم چاپخانەیەوە (بهنام فضیل عفاس) ئاماژەی کردووەو نوسیویتی، کە ئامانج لە دانانی ئەم چاپخانەیە چاپکردنی رۆژنامەی فەرمی بووە. هەروەها هەندێك کتێبی لێ چاپکراوەو بە زمانی تورکی بووە، بەلام لێرەدا ئەم راستیانە دەریدەخات کە ئەمە یەکەم چاپخانە بووە، بۆ کوردستان هێنراوەو کاری ئیداری لە شاری کەرکوکدا پێ راپەڕێندراوەو لەگەڵ ئەوەشدا چەند کتێبێکی پێ چاپکراوە. بەلام هیچ یەکێك لەو کتێبانە بە زمانی کوردی نەبووە، چونکە زمانی فەرمانڕەوایەتی و ئیداری و خوێندن لەوکاتەدا زمانی تورکی بووە[2].

دواتر چاپخانەی ویلایەت بەفەرمانی(تەحسین پاشا)ی والی ویلایەتی موسڵ گواسترایەوە بۆ شاری موسڵ، لەوە بەدواوە(محمد عون الله الکاضمی) چاپخانەیەکی تایبەتی بەناوی(الصنایع) تێدا دامەزراند[3] محمد عون الله اکاظمی

---

[1] عطا ترزی باشی: کرکوك مطبوعات تاریخی، قسم-١. کرکوك. ٢٠٠١، ل٢١-٢٣-٢٤.

(٢) وەرگیراوە لە غازی حسەن: یەکەم چاپخانەی کوردستان لە کەرکوك بووە، ل٨.

[3] وەرگیراوە لە رەفیق سالح: رۆژنامەوانی کوردی لەکەرکوك، گۆڤاری هەزار مێرد، ژمارە(١٦)، حوزەیرانی٢٠٠١، ل٧.

کەزانایەکی ئاینی بوو. کرایە موتەسەریفی کەرکوک. لەساڵی(١٣٢٦ رۆمی) لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە لەکەرکوک دەستی کرد بەکردنەوەی قوتابخانەی(صنایعی سوڵتانی). لەگەڵ قوتابخانەکەشدا چاپخانەیەکی تایبەتی بۆ تەرخان کرد کە بەڕێوەبەری قوتابخانەکە لەسەر ڕەزامەندی موتەسەریفی کەرکوک بە (١٥٠٠لیرە)ی عوسمانی لە ئەستەمبول کڕیبووی. ئەم چاپخانەیە ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لەچاپکردنی چەند کتێب و ڕۆژنامەو گۆڤارێك.[1]

سەبارەت بەچاپکراوەکانیش بەشێوەیەکی گشتی لەو قۆناغەدا دەقاو دەق بەپێی فەرمانەکانی سوڵتان ژمارەیەکی دیاریکراو لەهەر چاپەمەنیەك دەردەکراو بەزۆریش لەسنوری ئەستەمبولی پایتەختدا بڵاو دەکرانەوە. بەڵام لەساڵی (١٨٨٥ز) بەدواوە لەشارو ناوچەکانی دیکەشدا بەیاننامەو فەرمان و بانگەوازە فەرمییەکان بەژمارەی (١٠٠-١٥٠) دانەیەك بڵاودەکرانەوە، زۆربەی زۆری ئەمانەش هەر فەرمانەکانی سوڵتان و بڕیارە ڕەسمی و دادگاییەکان یان فەرمانی سوپایی و هەواڵی ئیداری ناوچەکان بوون.[2]

لەدوای کودەتای (٢٣ی تەموزی ١٩٠٨ز) کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی پرۆگرامی سیاسی خۆیان لە کۆتایی مانگی ئەیلولی

---

[1] سمکۆ بەهرۆز: مێژووی زمانەوانی و گۆڕانە ڕۆشنبیرێکانی، ل١٤٦.

[2] جەلیلی جەلیل: هەندێ سیمای ژیانی کۆمەلایەتی و سیاسی و کلتوری کورد. وەرگێڕانی. ئەنومر قادر محمد. ستۆکۆڵم- ١٩٩٣، ل ١٢.

(١٩٠٩) دا بلاوكـردەوە، ئـەوەی پەیوەنـدی هـەبوو بـە بـواری پەروەردەو فێركردنەوە لەو پرۆگرامەدا هاتبوو. كە (پێویستە لەسەر دەوڵەت سیستمێكی فێركاریو پەروەردەیی یەكگرتووی عوسمـانی بگرێتەبـەر. كۆبوونـەوەی سـەرجەم پێكهاتـەكانی دەوڵـەت، لـە پرۆسـەو سیـستمێكی فێركـاری هاوبەشـدا كـە پەیوەست بێ بەو پەروەردە یەكگرتووەوە). پاشتر كۆمەڵە هەستا بە كردنەوەی ژمارەیەك لە قوتابخانە سەرەتاییو ڕوشدیەكانو پرۆسـەی فێركـاری كـچان، تـا ڕادەیـەك گەشـەی بـەخۆوە بـینی، كردنـەوەی قوتابخانـەی سـەرەتایی لـە ژمارەیـەك لـە ناوچـەكانی بەغدا: عنە، سەماوە، كازمیـە، خانـەقین، نەجـەف، كەربـەلا، حلـە، دیوانیە هەر لەم سەردەمەیشدا مەسەلەی چاودێری پـەروەردەیی (الاشراف التربوي) گرنگی پێ درا. نمونەی ئەوانەش كە بوون بە چاودێرو سەرپەرشتیاری مـەعاریفی موسڵ (ئیبراهیم ئەفەندی) بـوو. (شـاكر بـەگ) بـوو بـە چاودێرو سەرپەرشتیاری مـەعاریفی بەغـدا (عەبدولكـەریم ئەفەنـدی) چـاودێرو یاریـدەدەر بـوو. بـۆ كاروبـاری قوتابخانـە سـەرەتاییەكان وە ژمارەیـەك لـە كەسـایەتی عێراقی دانران لە (ئەنجومـەنی نوێنـەران)، بۆ كاروباری فێركاری لـە (١ی ئازاری ١٩٠٩)شـدا نـائیبی كـەركوك بیر خەرەوەیـەكی بۆ سـەرۆكی ئەنجومـەن بەرز كردەوەو لـەو بیرخەرەوەیـەدا ئـاماژەی كردبوو بە:

١- دواكەوتوویی خوێندن لە شاری كەركوكدا.

٢-ئەو خوێندنگایانەی كە ئێستا لە كـەركوك بونیـان هەیـە بچوكنو ناتوانن ژمارەیەكی باش خوێندكار لە خۆیان بگرن.

٣-هەر لەو بیرخەرەوەیەدا نائیبی کەرکوك داوای کردنەوەی قوتابخانەی دواناوەندی، ڕوشدیەی سەرەتایی نوێی کردبوو[١].

بەمجۆرە لێرەدا ئەوە بەدەر دەکەوێت کە بارودۆخی رۆشنبیری و شارستانی لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا وای لێهاتووە کەبارێکی تاریکی بە سەردابێت و سەرجەم رۆشنبیرییەکان بوونەتە قوربانی رۆشنبیری تورکی و ئاینی. لەنێوان سالانی (١٦٣٨ز-١٩١٧ن)، لەماوەی حوکمڕانی عوسمانییەکانە لەعێراقی ئێستادا، پەروەردە بەمەبەستی گەشەکردنی باری رۆشنبیری نەبووە، بەڵکو زیاتر بۆ پێناوی گەشەی سەربازی بووە.[٢] لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کاریگەری بارە رۆشنبیرییەکە بەشێوازێك بووە، کاردانەوەی تەواوی لەسەر خوێنکاران هەبووە، بەشێوەیەك هەندێ لەخێزانە کوردەکان وەك خێزانی(یەعقوب زادە) کە دەگەڕێنەوە سەر عەشیرەتی زەنگەنەو ئەوانەیان لەکەرکوك نیشتەجێ بوون ناسنامەی خۆیان گۆڕیوە بەتورکی چونکە پارەو دەسەڵاتیان پێ دراوە. بەڵام ئەو بەشەی ئەم خێزانە کە لەهەولێر نیشتەجێ بوون، ناسنامەی رەسەنی خۆیان پاراست.[٣]

---

[١] د. ابراهيم خليل احمد: تطور التعليم الوطني في العراق (١٨٦٩ - ١٩٣٢)، ص ٤٧-٤٨-٥٠.

[٢] محمد هادي دفتر عبدالله حسن: العراق الشمالي، ص ٥٥.

[٣] د.كمال مظهر احمد: كركوك وتوابعها. ص ٨٩.

ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی سەرنج دەدرێت لەبارودۆخی پەروەردەوفێرکردن و رۆشنبیری ناوچەی کەرکوك لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا بەم شێوەیەی لای خوارەوە بووە:

یەکەم/زۆربەی ئەو قوتابخانانەی کە دروست کراون لەسەرکۆمەکی خەڵکی ناوچەکە بووە، بۆیە هەرکاتێك پارەو یارمەتی نەماوە، قوتابخانەکەش لەکارو ئیشەکەی وەستاوە نمونەی ئەمەش(مكتب الضائع) باشترین بەڵگەیە.

دووەم/زۆرینەی قوتابخانەکان شەقڵێکی سەربازیان هەبووە، زیاتر بۆ جێبەجێکردنی مەرامە سەربازییەکان بونیاد نراوە.

سێیەم/ ئەوەی لەباری رۆشنبیری ئەو سەردەمەی کەرکوکدا بەرچاو دەکەوێت، لەگەڵ پێداویستی گۆڕانکارییەکانی سەردەمدا نەبووە.

چوارەم/زمانی خوێندن لەو قوتابخانەدا زیاتر زمانی تورکی بووە بە پلەی یەکەمو هەوڵدان بووە بۆ سڕینەوەی زمانی نەتەوەکانی دیکەی نیشتەجێی ناوشاری کەرکوك.

پێنجەم/هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری تورانچێتی، ئەمەش زۆربەزەقی لەسەردەمی گرتنەدەستی دەسەلات لەلایەن کۆمەڵەی(ئیتحادو تەرەقی)یەوە دەردەکەوێت، لەکاتێکدا هەمور شتەکانیان دەگەڕاندەوە سەر چاوگەی تورانچێتی، دور لە واقیعی نەتەوەکانی تر.

شەشــــەم/بڵاوبوونــــەوەی فێرکردنـــی ئـــاینی لەسوچـــی مزگەوتـەکان، کـە شـوێنێکی گـرنگ بـووە لەخزمـەتی ڕۆشـنبیری لەماوەی فەرمانڕەوایەتی عوسمانییەکاندا.[1]

[1] ئـەم هەڵسەنگاندنە وەرگێـڕاوە لـە سمکۆ بـەهرۆز: مێـژووی زمانـەوانیو گۆڕانە ڕۆشنبیرییەکانی ناوچەی کەرکوک، ل ١٤٢-١٤٣.

باسی دووەم

ڕەوشی ئابوری شاری کەرکوك

لەبەر ئەوەی کوردستان لەلایەن هەردو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانی داگیر کرابوو، هەردووکیشیان لەڕووی ئابوری و کۆمەلایەتی و ئیدارییەوە دواکەوتوو بوون بۆیە هیچ کارێکی ئەوتۆیان بۆ گۆڕان و پێشکەوتنی ئابوری لەکوردستاندا نەکرد. کشتوکاڵ شادەماری ئابوری کوردستان بوو، پاش ئەوەش بەخێوکردنی مەڕومالات و بازرگانی دەهات.[1]

[1] د.عەبدولا عەلیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، ل٢٩.

جەنگی رووسیاو دەوڵەتی عوسمانیش (١٨٧٧-١٨٧٨ن) کەلێنی گەورەی کردبووە نێو حامیەکانی عێراق و بڵاوبوونەوەی زیاترو زۆربوونی هەژاری لەنێو کۆمەڵانی خەڵکیدا.[١]

بارودۆخی ئابوری کوردستان بەشێوەیەکی گشتی لەم کاتەدا زیاتر پشتی بە بەروبومە کشتوکاڵیەکان دەبەست، کشتوکاڵیش لەلایەن رژێمی دەرەبەگایەتی و هۆزایەتییەوە بەڕێوە دەچوو، هەربۆیە دەرەبەگەکان لەسەر بنەمای بەرژەوەندی خۆیان بێ ئاوڕدانەوە لەجوتیارانی کورد دەستیان بەسەر زەوی و داهاتی کشتوکاڵی و سەرچاوە ئاوییەکانی ناوچەکەدا گرتبوو.[٢] پەیوەندی دەرەبەگایەتیش زیاتر ببووە هۆی ئەوەی کۆسپێکی گەورە بێت لەڕێگای گەشەکردنی دۆخی ئابوری وڵاتدا.[٣] لەلایەکی دیکەوە یەکێکی تر لەفاکتەرە سەرەکییەکانی گەشەنەکردن و بەرەو پێش نەچوونی کشتوکاڵ لەکوردستاندا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو باجە زۆرانەی کە خێزانە جوتیارەکانی بەهیلاك بردبوو.[٤] هەر لەو میانەدا داهاتی دەوڵەتی عوسمانی ساڵی (١٨٨٨ن) لەسەنجەقی کەرکوك (٧,٥ملیۆن) قرش* بووە،

---

[١] س.هـ. لونگريك: اربعة القرون من التاريخ العراق الحديث، ص ٣٢٨.

[٢] کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێ‌وهاوچەرخی گەل کورد، ل ٤٧.

[٣] د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل٦١.

[٤] کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کوردستان العثمانیه، ص٢١.

* سکەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەم جۆرە بوون:(لیرەفنە-١٠٠٠قرش)، (المجیدی فنە-٢٠قرش)،(قرش وچارەکە قرش)، لەکوردستاندا مامەڵەکردن

ئەم داهاتەش لەباجی زەوی‌و باجی موڵك‌و مەڕومالات‌و بەدەل سەربازی‌و باجەکانی ناوخۆو باجی دەیەك‌و باخ‌و باخاتەکان‌و تاپۆو روسمات کۆکراوەتەوە[1]. کەرکوك لەسەرە ڕێی چەند کاروانێکدایەو ئەو شارەش خانی بەیەك گەیشتنەوەی کاروانەکانە، بۆیە کاری بازرگانی تیادا پەرەی سەندووە.[2] بەڵام زۆرجار هەمەوەندییەکان ڕێگای سلێمانی- کەرکوکیان بڕیوەو کاروانە بازرگانیە کانیان تاڵان کردووە، بۆیە دەوڵەتی عوسمانی گرنگییەکی زۆری بە بنەماڵەی شێخان داوە، تاوەکو بەهاوکاری ئەوان بتوانێ بەسەر هەمەوەندییەکاندا زاڵبێت، زۆرجاریش بنەماڵەی(شێخ سەعید)* خۆیان باجێکی زۆریان خستۆتە سەر کالا بازرگانیەکان‌و هێندەی تر بازاڕەکانیان لاواز کردووە.[3]

بەسکە(پارە)ی عوسمانیەوە لەسنورێکی تەسکدابووە، تاوەکو نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە، زۆرترین مامەڵە بازرگانییەکانی نێوخۆش لەسەر شێوەی(مقایضە) بووە.(کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کوردستان العثمانیە، ص ٤٤.)

[1] مجموعە من الاکادمین العراقین: کرکوك مدینة قومیات المتآخیة، ص ١٥٥.

[2] کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا، وەرگێڕانی فەیسەڵ دەباغ، ل١٣١.

* شێخ سەعید کوڕی شێخ محمد حاجی کاکە حمەدی شێخی کوڕی شێخ مارفی نۆدێیە باوکی شێخ محمودی مەلیکە، رەچەڵکیان دەگەڕێتەوە سەر شێخ عیسای بەرزنجی کوڕی شێخ بابا عەلی هەمەدانی.(علی کمال، مذکرات علی کمال، تقدیم و تحقیق جمال بابان، بغداد، ٢٠٠١، ص٥٧.

[3] ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل ٤٦.

بەپێی کتێبی(ممالك عثمانەنەك تاريخ وجغرافيا لغاتی) کەنوسراوی(علی جواد)ە شاری کەرکوك لەوکاتەدا (٤٧٣٠ خانو، ١٢خان، ١١٨٣دوکانو مەغازە، ١٢٨٤باخی بچوك، ١٨٠باخی گەورە، ٢٠٥وەقفی زەوی، ٣٦مزگەوتی گەورەوبچوك، ١٨خوێندنگاو٨حەمام، ٣فڕن، ٦٤ئاش، ١قشتلەو ١٠قەرەغولخانە)ی تێدایە، پاشتر وەسفی کەرکوك دەکاتو دەڵێت"شارۆچکەی کەرکوك لەسەر تەپۆلکەیەکی ناسروشتییەو ئەم بەرزاییەش بۆئەوە بووە فەرمانڕەوایی چواردەوری خۆی بکات، زۆری ئاویشی وایکردووە کە میوەیەکی زۆری لێ بچێندرێت لە لیمۆو پرتەقاڵو..هتد خورما کە لەشوێنی گەرمدا پێدەگات بوونی لەو شارەدا هەیە. لەدەوروبەری شاردا باغو باخاتێکی زۆر هەیە هەروەها ئەم شارە بەئاوی کانزاییو نەوت بەناوبانگە، ئاوە کانزاییەکەی بۆچارەسەرکردنی نەخۆشی جۆراوجۆرو ئاوی خوێناویشی زۆرە".[1]

لە(قاموس ئعلام)ەکەی شەمسەدین سامیدا هاتووە کەرکوك(٣٦مزگەوت)و(٧قوتابخانە)و(١٥تەکیە)،(١٢خان)،(١٢٢٨کۆگاودوکان)،(یەك قەیسەری)،(٨گەرماو)،(پردێك لەسەر رووبارەکەی)،روشدییەیەكو(١٨خوێندنگای مندالأن)،(١٣کلێسە)،(یەك حەوز) قەلأکەی لەسەر تەپۆڵکەیەکی

[1] کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا. و فەیسەڵ دەباغ. ل١٣١.

بەرز لەلای راستی رووبارەکە دروست کراوە، گەڕەك و کۆڵانەکانی لای خوارەوەیشی هەمووی دووکان و فرۆشگان.[1]

کاتێك ئێمە سەیری ئەم ئامارانە دەکەین جۆرێك لەڕەوشی ئابوری ئەوکاتەی شاری کەرکوکمان دێتە بەرچاو کەتارادەیەك شارێکی ئاوەدان و گەشە کردوو بووە، بەڵام هەرجۆرە نەهامەتی یان کۆسپی گەورەی ئابوری بەسەر ئەم شارەدا هاتبێت، زۆرجار گەڕاوەتەوە بۆ بارودۆخە سیاسی و سەربازییە نالەبارەکەی دەوڵەتی عوسمانی.

سەبارەت بەبارودۆخی کشتوکاڵ لەم شارەدا، بەهۆی بارودۆخی ئاووهەواوە ژمارەیەکی زۆر لەزەوییەکشتوکاڵیەکان لەکەرکوك و ناوچەکەدا دێمییەو بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بەئاوی باران دەبەستێت.[2] گەنم وجۆ بەرهەمی سەرەکی کشتوکاڵی ئەم ناوچەیەن، بەڵام برنج کەمتر لەوان دەکرێت، لە گوندەکانی دەوروبەری شاردا پاقلەوشوتیوخەیاربەرهەم دێنن، شارەکە بەشێوەیەکی گشتی کەم ئاوە، بۆیە زۆر جار پەنادەبەنە بەر بیرەکانی ناوچەکە. ڕووباری خاسەش لەهاویندا کزو کەم ئاوە جگەلەمانە لۆکەش بەرهەم دێت ودەچێتە دەرەوەی شار. لەپاڵ کشتوکاڵدا، ئاژەڵی زۆریش لەدەوروبەری شاردا بەخێو

---

[1] شمس الدین سامي: قاموس نيعلام، ص٣٨٤٠.

[2] مجموعة من الأكادميين العراقين : كركوك مدينة القوميات المتاخية.ص٢٠٢.

دەكرێت و بازاڕی كڕین و فرۆشتنی ئەسپ و ماینی عەرەبی لەم شارەدا گەرم بووە.[1]

هەر سەبارەت بەبواری كشتوكاڵی شاری كەركوك لەوكاتەدا رۆژهەڵاتناس(بورتن) لەساڵی (١٨٨٢ن)دا سەردانی كەركوكی كردووە، كاتێك دێتە سەر ڕەوشی ئابوری شاری كەركوك، بەم شێوەیە ئاماژەی پێدەكات: "بەرهەمی سەرەكی ئەم شارە گەنم وجۆیە، بەڵام برنج كەمترە لەوان. لەگوندەكانی دەوروبەری شاردا كشتوكاڵی پاقلەو شوتی و خەیارو بامێ و ڕەزی ترێ دەكرێ، خەڵكی بەهۆی كەم ئاوییەوە زۆركات ڕوو لە بیروكانیاوەكان و سەرچاوە ئاوییەكانی ترو رووباری خاسە دەكەن. لەشاری كەركوكدا كشتوكاڵی لۆكەش بەرهەم دەهێنرێت و لێشی دەنێردرێتە دەرەوەی شار، بەشێكی دیكەش لەهەرێمەكە، خۆیان بەئاژەڵدارییەوە خەریك دەكەن.[2]

كەمترین شت لە پرۆسەی بەرهەمی ساڵانەی كشتوكاڵیدا گەڕاوەتەوە بۆ كەمی ئاژەڵی جوتكردن. ئامرازی كار، بەشێوەیەكی تایبەتیش ئاسن و تۆو و دەستی كار بووە ئەمەی دواییان واتە، دەستی كار لە چوار وەرزەكەدا وردە وردە ژمارەی زیادی كردووە و هەرچەندە وەك سەرژمێری ساڵی (١٩٠٥) ئاماژەی پێكردووە دانیشتوانی لادێ هێشتا لە (٤٠٪) زیاتر نین،

---

[1] كوردو كوردستان: نوسینی(كۆمەڵێك لەپسپۆڕان ونەفسەرانی سیاسی ئینگلیز).ل٢٤.

[2] د.بدرخان السندی: المجتمع الكردی فی منظور الاستشراقی، ص٤٩٢.

بەلام لەگەڵ ئەوەشدا چەندین کیلۆمەتری دووجا بەرەو خواری کەناری چەپی زێی بچوك زەوی بە پیتەو لەوکاتە. لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا کێلراوەو ئاودێری تێدا هەبووە[1] سەبارەت بە کێشەی زەویە کشتوکاڵییەکانیش لەو کاتەدا تاپۆکردنی ڕەسمی لەسەر دەستی (مەدحەد پاشا)ی والی بەغدا هاتە کایەوە، وەك چارەسەر کردنێکی زەویە کشتوکاڵییەکان و پاشتر جێبەجێ کراو بەڕێوبەرێتیەکی تایبەتیشی بۆ دانرا لەژێر ناوی (تاپۆدائیرەسی)[2].

ئەو ئاژەلانەشی خەڵکی بەشێوەیەکی سەرەکی گرنگی بەبەخێو کردنیان دەدەن بریتین لەمەڕوبزن و ئەسپ.[3]

بەلام لەگەڵ ئەوانەشدا ڕەوشی کشتوکاڵی لەکوردستاندا. بەردەوام کەوتبووە بەردەم ئەوکاریگەرییە سیاسیی و ئەمنییانەوە، کە کوردستان تیادا ژیاوە.[4] مەدحەد پاشاش کاتێك دەستی کردە ڕیفۆرمەکانی ئەوەی لەبنەماڵەی دەرەبەگ، یان سەرەك هۆزو سەیدوخاوەن تەریقەت نەبوایە زەوی‌وزاری

---

(1) راپۆرتی کارگێڕی دەفەری کەرکوك ماوەی ١ی کانوونی دووەم ٣١ی کانوونی دووەم ١٩١٩، و. لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی. ل ٦٣-٦٦.

(2) راپۆرتی کارگێڕی دەفەری کەرکوك ماوەی ١ی کانوونی دووەم ٣١ی کانوونی دووەم ١٩١٩، و. لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی. ل ٧٧.

(3) کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا، و. فەیسەڵ دەباغ، ل١٣٢.

(4) کامران عبدالصمد احمد دوستکی: کوردستان العثمانیه،ص ٣٣.

کشتوکاڵی بەسەردا دابەش نەدەکرد.[1] ئەو گۆڕانکارییانە کەچاکسازی لەم لایەنەوە هێنایە کایەوە، جێگیربوون و فراوان بوونی زیاتری موڵکایەتی تایبەت بووە ئەمەش پەیوەست بوو بەژمارەیەکی کەمی شێخ و ئاغاکان لەزەوی و زارە کشتوکاڵییەکانداو، کاریگەری و رۆڵی ئەوانی دروست کردبوو لەڕووی ئابوورییەوە.[2]

سەبارەت بە بواری بازرگانیش لە کەرکوک زیاتر پشتی بە بەرهەمە جیاوازە کشتوکاڵیەکان دەبەست، کە لەناوچە کوردیەکانەوە بەرهەم دەهات لە بازرگانە گەورەکانی شاری کەرکوکیش جولەکە بوون. هەروەها ژمارەیەك لە بازرگانە مەسیحی و بازرگانە کوردو تورکمانەکان بەشێوەیەکی بەردەوام بازرگانیان لە کەرکوك و ناوچەکانی دەوروبەریدا دەکرد زمانی کوردی و زمانی تورکی زمانی مامەڵە بووە لە بازاڕەکاندا، نمونەی ئەو بازاڕە گەورانەش بازاڕی شۆڕیجە بووە کە گەورەترین بازاڕی کەرکوك بووەو ناوەندێکی بازرگانی تایبەتیش بوو بە کوردەکان زۆرێکیش لەو گەڕیدانەی کە سەردانی کوردستانیان کردووە ئاماژەیان بە بوونی پەیوەندییەکی ئابوری گەورەی کەرکوك لەگەڵ هەرێمە کوردییەکانی دیکەدا کردووە[3].

---

[1] هاشم عاسی: شەبەك لەنێوان ئاین و نەتەوەدا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١٩) زستانی ٢٠٠٤، ل١١٨.

[2] حنابطاطو:العراق(طبقات الآجتماعیە والحرکات الثوریە من عهد العثمانی).ص ٢٩.

(٣) د. کمال مظهر احمد: کرکوك و توابعها. ص ٥٧.

پاشـان بـەهۆی سیـستمی سـوڵتانی لاواز، ببـووە هـۆی بڵاوبوونــەوەی گەنــدەڵی و نائــارامی بەشــێوەیەکی بــەرفراوان دەرئەنجامی ئـەو هـەموو باجـە زۆرەی خرابـووە سـەر بەرهـەمی جوتیـاران لـەکۆتایی دەسـەڵاتی عوسمانیـدا، بـووە هـۆی ئـەوەی ژمارەیـەکی زۆر لـەجوتیارانی گونـدەکان زەوییـە کشتوکاڵیەکانی خۆیان بەجێبهێڵن و کۆچ بکەن بەرەو شارو شارۆچکەکان.[1] هـەر لەســەرەتای ســەدەی نــۆزدەوە دەوڵــەتی عوسمــانی هــەوڵی پاراســتنی پیــشە ســازییە ناوخۆییــەکانی دەدا لــە بەرامبــەر پیــشەسازی ئەوروپیــدا.[2] بــەڵام پیــشەسازییە دەســتییە خۆماڵیـەکان خۆیـان لەئاسـتی لێشاوی بەرهەمـە پیـشەسازییە ئەوروپییەکاندا پێ نەگیراو کەوتنە کشانەوەو وون بوون.[3]

ســەبارەت بەپیــشەسازیش لەکوردســتاندا لەســەر ئیــشی دەســت و پیــشەی ســوك وەســتابوو، ئــەوەش زیــاتر بــەهۆی دواکەوتوویی ئاستی رۆشنبیری و خوێندن و زانست و پێشکەوتن بوو لەکوردستاندا.[4] لەشاری کەرکوکیشدا کاری رستن وچنین و دروســت کردنــی قومــاش بــاو بــووە، ئەمــە بێجگەلــە کــاری

[1] M. philips lips price: Ahistory Of Turky,(Form Empile To Republic) , P61.

[2] کامران عبدالصمد احمد دوستکی: ص٣٨.

[3] د.جەلیلی جەلیل: کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ، ل٧٤.

[4] کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا، و. بۆ کوردی فەیسەڵ دەباغ، ل١٣٢.

پێستەخۆشکەری و دروست کردنی پەت و گوریس و شتی تر لێرەدا ئەتوانین بڵێین بواری پیشەسازی لەشاری کەرکوکدا لەسنورێکی تەسک و دواکەوتوودا بووە، ئەو دروستکراوانەی کەهەبوون زیاتر پیشەی دەستی بوون تەنها بۆ پڕکردنەوەی پێداویستییە رۆژانەکانی نێو خۆ بوون.

نەوت لەبوارە سەرەتاییە بەکارهێنانەکەیدا، هەر لەکۆنەوە گرنگی تایبەتی خۆی هەبووە لەناوخۆی شاردا، بۆ ئاگرو روناکی بەکار هاتووە بەڵام لەسەدەی نۆزدەیەمدا دەوڵەتی عوسمانی سەرکاری دانا ئەوانیش کەسانێك بوون بەرەچەڵەك دەچوونەوە سەر هۆزی(زەنگەنە)، ئێستا پێیان دەڵێن(نەوتچی) واتە نەوت فرۆش، چونکە ئەمانە پێش ئەوەی ببن بەسەرکار کاری نەوت فرۆشیان کردووە لەکەرکوکدا، تورك لەقەبی نەوتچی زادەی پێ بەخشیون، ئەوکارکەرانەش کە کاریان نەوت فرۆشی بوو، بەسەر پشتی کەرو وڵاخ، دەیانگواستەوە بۆ نزیك شارو لەچاڵێکی گەورەدا دەیان سوتاند، پاشان لێکیان جیادەکردەوە خاوێنەکەی بەشوشەی(یەك لیتری) دەفرۆشرا بەهاوڵاتیان وپیسەکەشیان دەفرۆشت بەگەرماوەکان بۆگەرم کردنی ئاو، لەگەڵ ئەوەشدا کورەی گەچ و قسڵیان پێ دادەخست ئەم نەوتە تادەوڵەتی عوسمانی دەستی بەسەردا نەگرتبوو، هەرکەسە بۆ خۆی کاری دەکردو دەیفرۆشت. کەسیش خاوەنی

نەبوو، کاتێکیش گرنگی نەوت لە جیهاندا دە رکەوت لەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەم دا، دەوڵەت دەستی خستە ناو کارکەرەکان و هەندێ مەرج و یاسای تایبەتی بۆیان دانا، ئیتر لێرە بەدواوە هەرکەسە نەیدەتوانی بۆخۆی کاربکات.[١]

لەشاری کەرکوک مەزاری چەند پێغەمبەرو پیاوچاکێك هەیە ئەوانیش وەك دانیاڵ پێغەمبەرو عوزێر پێغەمبەر، خەڵکێکی زۆر زیارەتیان دەکەن.[٢] ئەمەش خۆی لەخۆیدا سەرچاوەیەکی دیکەی ئابوری بووە، بۆ شاری کەرکوك. چونکە لەسەرجەم وولأتاندا ناوەندە پیرۆزە گەورەکان و شوێنەوارە دێرینەکان لەگەڵ ئەوەی ناوەندێکی مێژوویی و ئاینیی و شارستانێن بۆ وڵات، لەهەمان کاتدا دەشبنە سەرچاوەیەکی ئابوری بۆ هەر وڵات و شارێك، کە ئەو ناوەندانەی تێدابێت.

---

[١] عەبدوڵا عەبدولکەریم مارف بەرزنجی: کارکوك لەمێژوودا، چاپی یەکەم، ئاداری- ٢٠٠١، ل ل٢٥٠-٢٥١.

[٢] کوردستان لەچاپکراوەکانی عوسمانیدا، و. فەیسەڵ دەباغ، ل ١٣٢.

باسی سێ یەم

دۆزینەوەی نەوت لەکەرکوکدا، هەوڵەکانی وڵاتانی رۆژئاواو هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لەومیانەیەدا

پێش پێنج سەدان ساڵ پێش زاین بوونی نەوت لەناوچەی بابەگورگوڕزانراوە. نزیکەی (٢٣٠٠) ساڵ پێش ئێستاش(هێرۆدۆتس)ی مێژوو نوسی یۆنانی باسی ئاگری بابە گوڕگوڕی کردووە.[1] لەشوێنە نەوتیەکانی نزیک بەمزگەوتی سلێمان ئاگرێك هەبووە زەردەشتییەکان لە (٤٠٠ساڵ پ.ز) وەك سەرچاوەیەکی گەش و پیرۆزی سەیریان کردووە، بەڵام ئەو ئاگرە

---

[1] پشتیوان حسین و کارزان ابراهیم: بابەخی جیۆپۆلەتیکی پارێزگای کەرکوك، ل٩١.

ئــاگرێكی سروشــتی بــووەو لــەغازێكی زۆر پێكهــاتووەو لەبابەگوڕگوڕو دەوروبەری كەركوك بەئاساماندا چووە.[1] سوپای عوسمانیش هەر لەساڵی (١٦٣٩.ن) بەئامرازی ساكار(الوسائل البدائیە)، بۆبەكار هێنانی تایبەتی خۆیان نەوتیان دەرهێناوە.[2] لەكۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا نەوتی كوردستان بەگشتیو ناوچەی كەركوك بەتایبەتی بایەخی گەورەی پەیدا كردو بووە هۆی دروست بوونی سەرەتای ململانێیەكان، بۆیەكەم جاریش لەساڵی (١٨٧١ن) یەكەم نێردەی ئەڵمانی هاتە كوردستانو پاشان چەندین نێردەو جیۆلۆجی دیكەو لێكۆڵەری نوێ هاتنە كوردستان.[3] كاتێكیش كوردستان لەژێر باری قاتو قڕیوبرسێتی دەیناڵاند نێردەیەكی ئەڵمانی لەكەركوكو دەروبەری، خەریكی توێژینەوەی جیۆلۆجی بوونو راپۆرتێكیان نوسیو تیایدائاماژەیان بەوەكرد كە كەركوك دەڤەرێكی پەترۆڵی گەورەیەو كێڵگە پەترۆڵییەكانی لەڕووی زەوییەوە نزیكن.[4] ئەمانەو لەكاتێكدا لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، بەتایبەتی لەدەوربەری ناحیەی قادركەرەم، لەسەر

---

[1] كمال مجيد: النفط والاكراد، طبعة الثانية، لندن-١٩٩٧، ص١٩.

[2] د. ئازاد نەقشبەندی: كاریگەری نەوتی كەركوك لەسەر راگوێزانی كورد، ل٢٥.

[3] پشتیوان حسێنوكارزان ابراهیم، بایەخی جیۆبۆلەتیكی پارێزگای كەركوك، ل٩٣.

[4] كامەران احمد: كوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتیو ناوچەیدا، ل٣٧.

زەوییەکەی نەوت هەڵقوڵاوەو زۆر چاڵاوگەی نەوتی تیادا بڵاوبۆتەوە.[1] لێکۆڵەرە بیانییەکان لەسەدەی نۆزدەدا دوای دۆزینەوەی نەوت و لێکدانەوەی تیۆرییەکان دروست بوونی و بەستنەوەی بەباری جیۆلۆجییەوە، کەوتنە گەڕان و لێکۆڵینەوە لەباری هاوچەشنی کێڵگە نەوتیەکانی خۆیان و لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا توانیان سەرەتایەك بۆباری جیۆلۆجی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەدەست بهێنن[2]. لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا رۆژئاواییەکان چاویان بڕییە بەکارخستنی کانە پڕلەنەوتەکان لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەندو دووردا. لەئەنجامدا پسپۆرەکان بۆیان دەرکەوت کەرێژەیەکی زۆری نەوت لەوناچانەدا هەیە، هەرکەرۆژئاواییەکان بۆنی نەوتیان کرد، ئیدی پیاوانی پیشەسازی سەرقاڵ کردو کەوتنە ناو بازنەی بیرکردنەوەی پیاوانی جەنگ و سیاسەت و چەندین نەخشەو پلانی سیاسی و بازرگانی فراوان بۆ ئەو مەبەستە پیادە کرا. هەر بەو هۆیەشەوە کۆمپانیای بیانی زۆر دامەزران و پاشتر کەوتنە مشت ومڕ لەسەر گەنجینەکانی نەوت لەکەرکوکدا.[3] لەساڵی (١٨٨٣)ن لەسەر داوای سوڵتان عەبدولحەمید نێردەیەکی

---

[1] محمد هادی دفتر و عبدالله حسن: العراق الشمالي. ص ٢٧١.

[2] د.علی محمد سورداشی: جیۆلۆجیای ناوچەی کەرکوك و کاریگەری لەسەر کۆبوونەوەی نەوت، گۆڤاری سەنتەری برایەتی. ژمارە(٢٠) نیسانی ٢٠٠١، ل٨٢.

[3] وەلید شەریکە: کەرکوك(توێژینەوەیەکی جیۆمێژوویی)، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠). ل ١٦٣-١٦٤.

سەربازی ئەڵمانی بەسەرۆکایەتی(ڤۆن گۆڵتز) بۆ ڕێکخستنی کاروبارە سەربازییەکان هاتە سنوری دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئەوەدا ئەم نێردەیە ڕاپۆرتی دەربارەی دەوڵەتی عوسمانی ناردەوە وڵاتەکەی.[1] بەڵام لەوباروودۆخەدا ئیمپراتۆرییەتی تورکی(عوسمانی) نەیدەزانی کە پەترۆڵێکی زۆر لە خاکەکەیدا بوونی هەیەو لەهەمان کاتیشدا هیچ تێڕامانێکی نەبوو بۆی.[2] دەرهنگتر عوسمانییەکان لەڕێگای شارەزاییانەوە بەبونی نەوتی کەرکوکیان زانی.(گولبانگیان)* لەوکاتەدا ڕاوێژکاری دارایی سوڵتانی عوسمانی بوو. یەکەم کەسیش بوو خەبەری بە سوڵتان دا، کە ئەو مەڵبەندە(کەرکوک)، نەوتێکی زۆری تێدایە، هەر ئەم گولبانگیانە دواتر ٥٪ی نەوتی کەرکوک و ویلایەتی موسڵی بەرکەوت هەرلەبەر ئەوەش بوو پێیان دەوت(جەنابی سەدی پێنج).[1]

---

[1] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی. ل٣٧.

[2] S.H.Logrigg : Oil In The Middle East ,London, 1954 ,P13.

* کالۆست سەرکیس گولبانگیان: ئەندازیارێکی زنجی بەرەچەڵەك ئەرمەنی بوو. بەوە ناسرابوو کە شارەزاییەکی زۆری لەنهێنییەکانی دبلۆماسیی و سیاسەتی هەندەراندا هەیە. تەنانەت بە(تالێرانی پەترۆڵ) ناوزەند کرابوو. دواتریش بە(مستر5٪)، ڕۆڵێکی گەورەی لەدانوسانەکانی نێوان دەوڵەتی عوسمانیی و کۆمپانیا بێگانەکاندا هەبوو.(کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی. ل ل ٣٨-٣٩.)

[1] لەتیف فاتیح فەرەج: کوردو کەرکوك، بەرگی یەکەم. سلێمانی٢٠٠٢. ل ٨٨.

سەرەتاش لەسەردەمی (سولْتان عەبدولحەمید)دا بوو چەندین دەستەی جیۆلۆجی پێکهێنرا لەلایەن وڵاتانی ئەوروپاوە، بۆ گەڕان بەشوێن نەوتی ناوچەی کەرکوکدا. بەڵام لەپێشدا سولْتان عەبدولحەمید ئەو گفتوگۆیانەی ئەنجامی دەدا، تەنها مەبەستی ئەوە بوو شوێنە نەوتییەکانی بۆ دیاری بکرێت. پاشان راگیرێت، بەونیازەی تا دەوڵەتی عوسمانی خۆی توانا پەیدابکات و لەدوایشدا خۆی هەستێت بەئەنجامدانی ئەو کارە. کاتێکیش سولْتان عەبدولحەمید گرنگی نەوتی بەتەواوەتی بۆ دەرکەوت، ئینجا رایگەیاند هیچ وڵاتێک بۆی نییە بەشوێن سەرچاوەی نەوتدا بگەڕێت، تا ئەوکاتەی دەوڵەتی عوسمانی بۆی دەست دەداو خۆی هەڵدەستێ بەم کارە. لەپێشدا ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا ویستی لەسولْتان نزیک ببێتەوەو هەوڵ دات رازیبکات بۆ رێپێدانی بەگەڕان بەشوێن نەوتدا لەناوچەکەدا، بۆئەم مەبەستە یەك بەیەك نوێنەری خۆی ئەنارد بۆ ئەستەمبوڵی پایتەخت بۆ گفتوگۆکردن لەم بارەیەوە. بەڵام هەموو هەوڵەکانی بێ سود بوون، پاشان ئەڵمانیا هەوڵیدا رێی پێ بدرێ بۆ بەئەنجام گەیاندنی ئەم کارە بەڵام ئەمیش لەسەرەتاوە شکستی هێنا[1]. هەر لەم کاتەدا بوو سەرمایەدارە ئەوروپییەکان ئیمپراتۆرییەتی عوسمانییان کردبووە نیمچە کۆلۆنیایەکی خۆیان، لەنێو خۆشدا کۆمەڵێ لە توێژاڵی دەرەبەگە

[1] وەرگیراوە لە: عوسمان سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، ل ل ٥٣-٥٥.

گـەورەكانى توركيـا، لـەدەورى سـولتان عەبدولحەميـدى دووەم كۆببوونـەوە[٢]. بـەمجۆرە ئەوگۆڕانكارييـە ئابورىو سياسـييانەى لـەكۆتايى سـەدەى نۆزدەهــەمو سـەرەتاى سـەدەى بيـستەمدا روويانـدا ململانێيـان لەسـەر كوردسـتان چـڕتر كـردووە، لەگـەڵ ئـەوەدا هەوڵـە دبلۆماسـيەكانيش نەيانـدەتوانى بەتـەنها ئـەو ململانىَيە ڕێك بخەنو بەڕێوەى بـەرن، بۆيـە ململانێيەكە شێوازو ئاراسـتەيەكى ديكـەى وەرگـرت.[٣] يەكـەم وڵاتـى ئـەورووپى، كـە هەوڵيدا بۆ دەستخستنى نەوتى ويلايەتى موسڵ ئەڵمانيا بوو، بۆ ئەم مەبەستەش لەساڵى (١٨٨٨ن) توركيا مۆڵەتى ئەڵمانيايـدا بۆ بونيادنانى يەكەم بەشى پرۆژەى هێڵى ئاسنى بەرلين- بەغدا.[٢] پاش ئەوە لە (١٦-مارتى١٨٨٩ن) كۆمپانياى عوسمانى بۆ هێڵى ئاسنى(Ottoman Company Of Anatolian Railway) دامـەزرا، يەكـەم كۆمپانيـاى ئـەڵمانى بـوو مـافى جێبـەجىٚ كردنى پرۆژەى هێڵى ئاسنى لەدەوڵەتى عوسمـانى پێدرا، هێڵەكە چەند دەڤەرێكى ئەنادۆڵى دەبڕىو پاشان دەگەيشتە موسڵو دواتريش بۆ بەغـدا. لقێكـى ديكەشـى لىٚ دەبـۆوە دەريـاى سپى بەكەنـداوى فارسەوە دەبەستەوە. ئەگەر بەوردى سـەيرى شوێنو ڕێگاى ئـەو هێڵە ئاسـنينانە بكـەين، بۆمـان روون دەبێتـەوە هۆكـارى سـەرەكى ئەوململانىَيـە لەسـەر سـامانو شـوێنى سـتراتيژى كوردسـتان

---

[٢] رەمزى قەزاز: بزووتنەوەى سياسىو رۆشنبيرى كورد، ل١١.

[٣] كامەران احمد: كوردستان لەنێوان ململانێى، ل٥٥.

[٣] Habibollah Atarodi: Great Powers, Oil And The Kurd In Mosul. Pxv

بووه.[1] هەر لە ساڵی (١٨٨٩ن)دا مافی دەرهێنانی نەوت بەپێی فەرمانێکی سوڵتانی عوسمانی لە وەزارەتی داراییەوە کراوەتە موڵکی خەزێنەی تایبەتی سوڵتان. سوڵتانیش ئەو مافەی نەوتی ناوچەی بابەگوڕگوڕی بەخشی بە (ساڵح پاشا)، کە پاشتر بووە نائیبی کەرکوک لە پەرلەمانی عوسمانیدا[2]. پاشتر (١٩٠١ن) هەیئەتێك لەپسپۆڕانی ئەڵمانیا بەمەبەستی دۆزینەوەی نەوت سەردانی کوردستانی باشووریان کردو پاش گەڕانەوەیان هەیئەتەکە لەڕێگەی راپۆرتێکەوە حکومەتی ئەڵمانیای لەبوونی نەوتێکی زۆر لەکوردستاندا ئاگادار کردەوە، ئاماژەیان بەوە کردبوو هەرچی زووە هەوڵی بەدەستهێنانی ئیمتیازی دەرهێنانی ئەو نەوتە بدرێ، لەم رووەوە(دەروباخ- Rohrbach) سەردانی ناوچەی کەرکوکی کردو، دروستی راپۆرتی هەیئەتە ئەڵمانییەکەی بۆساغ بۆوە. ئەوەندەی نەبرد بانکی ئەڵمانی رەزامەندی(باب العالی) بەدەست هێنا، سەبارەت بەرووپێوکردنی هەرێمە نەوتیەکانی عیراق، بەمەرجێك بانکی ناوبراو لەدوای ساڵێك لەئەنجام دانی پرۆسەی رووپێوکردنەکە، رێکەوتن نامەیەك لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی مۆربکات.[1]

---

[1] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی، ل ل٥٥-٦٠-٦١.

[2] راپۆرتی کارگێڕی دەڤەری کەرکوك ماوەی ١ی کانوونی دووەم ٣١ی کانوونی دووەم ١٩١٩، و. لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی. ل ٧٦.

[1] وەرگیراوەلە: ئازاد: مێژووی دۆزینەوەو دەرهێنانی نەوت لەکەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی هاوینی ١٩٩٩، ل ٥٠-٥١.

دکتۆر(رۆهەر) کە پسپۆڕێکی ئەڵمانی بوو، لەوکتێبەیدا بەناوی(ڕێگای بەغدا) دایناوبوو، دەربارەی پەترۆڵی کوردستان نوسیبووی:" خۆم سەردانی سەرچاوە پەترۆلیەکانی کەرکوکم کرد. هەروەها سەردانی سەرچاوەکانی تریشم کرد لەدەوروبەری بابەگوڕگوڕ، لەهەردو دەڤەرەکەدا ئەو دیاردەیەم بینی کە شایانی بایەخ پێدانە. پێویستە ئێمە بایەخێکی گرنگ بەو کارانە بدەین وایکردووە هێڵی ئاسنی بەنزیك ئەو دەڤەرە پەترۆڵیەدا بچێت. ئەوەی ئێمە لێی دەترسین ئەوەیە ئاڵتونی بێگانەو ئەوانەی بەدوای شوێنەواردا دەگەڕێن لەپێشەوە سەرکەوتن لەمافی بەدەستهێنانی پەترۆڵی کوردستان بەدەستهێنا، بەرلەوەی ئێمە(ئەڵمانەکان) دەستپێشخەری کاریگەری ئەنجام بدەین."[1] بەمجۆرە لەساڵی (١٩٠٢ز) چیاوگی کۆتایی دامەزراندنی هێڵەکە لەنێوان ئەڵمانیاو دەوڵەتی عوسمانی مۆرکرا.[2]

لە ساڵی (١٩٠٣ز) ئەڵمانیا مۆڵەتی فراوانکردنی زیاتری هێڵەکەی وەرگرت تاوەکو بەسرە.[3] لەهەمان ساڵدا کۆمپانیای هێڵی ئاسنی ئەنادۆڵ، کۆمپانیایەك بوو بانکی ئەڵمانی لەسەرمایەکەیدا بەشدار بوو. ڕێگەی پێدرا هێڵی ئاسنی نێوان بەغداو بەرلین دروست بکات، یەکێك لەبەندەکانی ڕێکەوتن نامەی نێوان ئەم کۆمپانیایەو دەوڵەتی عوسمانی ئاماژەی بۆئەوە

---

[2] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی... ل٦٦.

[3] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی، ل٦٤.

(1) Habibollah Atarodi: Great Powers, Oil And The Kurd In Mosul. Pxv

کردبوو، ئەم کۆمپانیایە بۆی هەیە بگەڕێت بەشوێن گشت ئەو کانزایانەی ئەکەونە ئەملاولای هێڵەکە بەپانتایی (٢٠کم) بۆ هەر لایەك. بەمەش ئەوناوچە نەوتیانەی کەوتبوونە رۆژهەڵات و رۆژئاوای رووباری دیجلەوە کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەم کۆمپانیایەوە، ئەوسەردەمە وا هەست دەکرا ئەو ناوچەیە ناوچەیەکی نەوتییە، بەڵام وڵاتە دەسەڵاتدارەکانی تر، وازیان نەهێناو هەرلەهەوڵدا بوون، بۆبەدەستهێنانی مافی دەرهێنانی نەوت لەو هەرێمانەدا بەهەر جۆرە رێگایەك بێت.[٢]

هێڵی ئاسنی کە ئاسیای بچوکی دەگرتەوە پاشان بۆ بەغداو لەوێشەوە بۆ کەنداو، وڵاتە زلهێزەکانی دیکە پێیان وابوو بەشێوەیەکی تایبەتی ئەم پرۆژەیە پرۆژەیەکی خەیاڵیەو ناتوانێت بەو جۆرە تەواوبکرێت کە نەخشەی بۆ کێشراوە، لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵێك بارگرانی سیاسی گەورە لەخۆدەگرێت بۆ ئەڵمانیا لەهەرێمە دواکەوتووەکاندا.[١] دەوڵەتی عوسمانیش لەسەرەتای سەدەی بیستدا گەیشتبووە لوتکەی بێ هێزیو

---

[٢] وەرگیراوە لە: عوسمانی سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردستان، ل ٥٦.

[١] نجدە فتحی صفوة: العراق في مذكرات دبلوماسيين الأجانب، طبعة الثانية، بغداد-١٩٨٤، ص٦١.

لاوازی و چـەندین كێـشەی كۆمەڵایـەتی و نەتـەوەیی هەڕەشـەی لەوكیانەدەكرد.[٢]

لەساڵی (١٩٠٤ن) ئەو كۆمپانیایە، دەستی كرد بەتوێژینـەوە لەسەر ئەو زەوییانەی ئیمتیازەكە دەیانگرێتەوە، پاشان دەستی كرد بەنەخشەی ڕاكێشانی هێڵی شەمەندەفەرەكە، بۆئەوەی كەڵك لەمافەكانی خۆی لەبەكارخستنی ئەو ناوچەكانزاییو نەوتیانـە وەربگرێـت. ئەمـەش خـۆی لەخۆیـدا بایـەخێكی نێودەوڵـەتی زیـاتری لەسـەر ئـەو ئیمتیـازی نەوتـە هێنایـە ئـاراوەوگفتوگۆو مـشتومڕی زیـاتری دەوڵـەتی عوسمـانیو كۆمپانیـا ئەڵمانییەكـە لێكەوتەوە.[٣] لەلایـەكی ترەوە، بەپێی ڕایەكی دیكە، كۆمپانیـای نـەوتی لەویلایـەتی موسڵ(باشـوری كوردسـتان)، لـە سـوڵتانی عوسمـــانی وەرگـــرت. بـــەپێی یـــەكێك لەبەنـــدەكانی دیكـــەی مەرجەكانی ئیمتیازەكە، دەبوایە كۆمپانیاكە دەست بەجێ دەست بكات بەدۆزینەوەی نەوت، بەڵام بەهۆی خەریك بوون بەڕاكێشانی ئاسنە ڕێـی بەغداوە دواكـەوت هەرلەبـەر ئـەوەش بـوو، لەسـاڵی (١٩٠٦ن) بـە بەهانـــەی ئـــەوەی دۆزینـــەوەی نـــەوت دواكـــەوت، سـوڵتانی عوسمـانی ئیمتیازەكـەی ئـەڵمانیای وەسـتاند.[١] بـەڵام

---

[٢] د.كـاوس قـەفتان: الأنتفاضـات البارزانيـە(صـفحات مـن الحركـة القوميـة التحررية الكردية في النصف الاول من القرن العشرين)، مطبعة سركوتن. – ٢٠٠٢، ص١٥.

[٣] وەلید شەریكە: كەركوك توێژینەوەیەكی جیۆمێژوویی. ل١٦٤–١٦٥.

[١] د.عەبدوڵا غەفور: نەفت لەكوردستاندا، چاپی دووەم، سلێمانی– ٢٠٠٣، ل ٣١.

لەساڵی (١٩٠٧ز) بۆجارێکی دیکە نێردەیەکی ئەڵمانی سەردانی کوردستانی کردەوەو جەختی لەسەر ئەوە کردبووەوە، کە کوردستان لەسەر دەریای نەوت مەلەدەکات.[٢] دەوڵەتی عوسمانی پێش ئەوساڵە رێگای بەبەریتانیا دابوو کەکاری پشکنین لەناوچەکەدا بکات، پاشان لەساڵی (١٩٠٩ز) تیمەپشکنەرەکانی بەریتانیا لە ناوچەکەدا بەدوای کانە جۆربەجۆرەکاندا دەگەڕان.* [١] (١٩٠٨ز) سوڵتان ئیمتیازیدا

[٢] پشتیوان حسێن و کارزان کەریم: بایەخی جیۆپۆلەتیکی پارێزگای کەرکوک، ل٩١.

* سەرەتای پەیوەندی بەریتانیا لەگەڵ ئەو ناوچەیەی ئێستاپێی دەوترێت عێراق، دەگەڕێتەوە بۆ (١٥- کانونی دووەمی-١٧٦٦ز)، کەبۆ یەکەمجار حکومەتی بەریتانیا نوێنەرێکی خۆی لەبەغدا دانا حکومەتی بەریتانیا بۆ دۆزینەوەی بازاڕی پێویست. تاکو کاڵای خۆی تیادا ساغ بکاتەوە، لەساڵی (١٨٣٤ز) رەزامەندی حکومەتی عوسمانیوەرگرت بۆ بەکارهێنانی ناوی دیجلەو فورات بەمەبەستی هاتوچۆو هێنان وبردنی. کەلوپەلەکانی بەریتانیاش، بۆ زیاتر جێگیرکردنی پێگەی خۆی پەیوەندی هاوکاری بازرگانی خۆی خۆش کرد، لەگەڵ ئێران و شێخەکانی کەنداو. تا ئەوکاتەی بەریتانیا بوو بەهێزێکی سەرەکی لەناوچەی کەنداو. بەمجۆرە جوڵانەوەی بازرگانیشی بەسەر هەموو ناوچەکەدا زاڵبوو. زۆربەی کەرەستە هاوردەو ناردەنییەکانیش لەویلایەتەکانی بەغداو بەسرەو موسڵ کەوتنە ژێر کۆنترۆڵی کۆمپانیای بەریتانیەوە.(وەرگیراوە لە جەلال جەوهەر: هەشتا ساڵ تەعریبکردنی کوردستان. گۆڤاری کەرکوک ژمارە(٤)ی ساڵی ٢٠٠٠- ل٣.)

[١] لەتیف فاتیح فەرەج: کوردو کەرکوک. ل ٥٠.

بەکۆمپانیای(ولیەم دارس) بۆ گەڕان بەشوێن نەوتدا، بەڵام لەساڵی (١٩٠٩ز)دا حکومەتی تورکیای لاو ئەو گەڕان و پشکنینەی گواستەوە بۆ وەزارەتی کانگەکان[٢].

هەر لەساڵی (١٩٠٨ز) دا کاتێك پەرلەمانی عوسمانی باسی دامەزراندنی هێڵێکی کردبوو، لەباکوری کوردستانەوە بێت و پاشان بۆ موسڵ و لەوێوە بەرەو کەرکوك بڕوات. (چیستەر) کە ئەدمیراڵێکی ئەمریکی بوو، بەخێرایی خۆی گەیاندە ئەستەمبوڵ، لێرەدا ئەوەی پەیوەندی بەمێلە ئاسنەکەوە هەیە هەمووی لەسەر خاکی کوردستان بووە.[٣] لەم کاتەشدا ململانێیەکی بەهێز لەنێوان وڵاتانی زلهێزی وەك بەریتانیاو فەرەنساو ئەڵمانیاو روسیادا هاتبوە کایەوە بۆ دەست بەسەرا گرتنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کوردستانیش هەرێمێکی دەوڵەمەندو گرنگ بوو لە ڕوی ستراتیژییەوەو پێگەیەکی تایبەتی لەو ململانێیەدا هەبوو بە ماوەیەك پێش دەستپێکی جەنگی جیهانی سەرجەمی ئەو وڵاتە زلهێزانە کاریان دەکرد لە پێناو سەپاندنی هەیمەنەی خۆیان لە کوردستانداو دەستگرتن بەسەر سەرچاوەکانی سامانی ئەم وڵاتەدا. پاشان بەستنەوەی ئابوورییەکەی، بە بازاڕەکانی خۆیانەوە، لێرەشدا نەوت یەکێك لە فاکتەرە گەورەکانی ئەو ململانێ و جوڵانەوەوانە بوو. هەر لە دەستپێکی کارەکانی ژمارەیەك لە جیۆلۆجیە رۆژئاواییەکانەوە، تاوەکو کۆتایی

[٢] د. ولید حمدی: کوردو کوردستان لەبەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، ل ٢٣.

[٣] کامەران احمد: کوردستان لەنێوان ململانێی، ل٦٨.

سەدەی (١٩) جەختیان لەسەر بوونی گۆماوی گەورەی نەوت کردەوە لە بابەگوڕگوڕ[1].

بەمجۆرە لەسەرەتاو دەستپێکی سالآنی سەدەی بیستدا، کۆمپانیاو کارگە نەوتیەکانی جیهان لەڕووی بەرهەم هێنان و توانای دامەزراندنیانەوە، بەشێوازێکی گەورەو لەبەرچاو فراوان دەبوون. [2] پاشتر لەسالّی (١٩١١ز) ولآتان لەسەر ئەوە ڕێکەوتن، کۆمپانیا ئەلّمانیەکە مافی تەنها بەکارخستنی نەوت بەدوو کۆمپانیای ئینگلیزی بفرۆشێت. یەکەمیان کۆمپانیای نەوتی ئینگلیزی–فارسی کەخاوەنی ئیمتیازی نەوتی ئێرانە. دووەمیشیان کۆمپانیای(رۆیاڵ–شێل)ە، لەبەرامبەر(٢٤,٠٠٠)بەش لەکۆی(٨٩,٠٠٠) لەدوای ئەوەش هەموو بەشدار بووان کۆمپانیایەکیان پێکهێنا بەناوی(کۆمپانیای ئیمتیازە ئەفریقی و ڕۆژهەلآتیە سنوردارەکان)، کەبریتی بوون، لە ولآتانی بەریتانیاو ئەلّمانیاو هۆلّەندا. ئەو کۆمپانیایە لەماوەیەکی کورتدا دووجار پێکهێنرایەوە، تاوەکو سەرەنجام بەناوی(کۆمپانیای نەوتی تورکی سنوردار) ناسرایەوە، ئەوەش لە کۆتایی سالّی (١٩١٢ز)دا بوو. ئیمتیازەکەی باشتر کرد، بەمەرجی گونجاوتر، لە بەکارخستنی نەوتی هەردو ویلایەتی

---

(١) وەرگیراوە لە: د. جبار قادر: السیاسات الحكومیة بحق الكورد في كركوك، ص ١٨٩.

(2)S.H. Longrigg: Oil In The Middle East, p.16.

بەغـداو موسـڵ، کەرکوکیـشی لەگەڵـدا بـوو. ئەمـەش بـەهۆی هەوڵەکانی هەردوو باڵیۆزی بەریتانیاو ئەڵمانیا لە ئەستەمبوڵ.[1]

لەکۆتایـدا ئەگـەر سـەیرێکی سـەرجەم ململانێکـانی وڵاتـە زلهێزەکان بکەین، لەویلایەتی موسڵ(کوردستانی باشور)دا، ئەوا بۆمـان دەردەکـەوێت کـە ئەگـەر ململانێکـان لەسـەر سـەرجەم ئـەم هەرێمـە بووبێـت، ئـەوا دەتـوانین بڵـێین شـاری کـەرکوک لەوکاتـەدا چـەقی ئـەو ململانێیـە بـووە، هـەروەها سەرچاوە پەترۆلیـەکانی کـەرکوک، لەگـەڵ ئـەوەی رۆڵێکـی گـەورەی هـەبووە لـەگۆڕینی ئاراسـتەی پـرۆژەی هێڵـە ئاسـنییەکەی: بـەرلین، بەغـدا، بەسـرە. لەهەمان کاتدا رۆڵێکی گەورەیشی هەبووە، لە گۆڕینی ئاراستەی سیاسـیو دیپلۆماسـیو سـەربازییەکانی وڵاتـە زاهێزەکـانی ئەوکات.

هەربۆیە بەریتانیا بەر لەهەڵایسانی جەنگی جیهانی یەکەم، کـەوتبووە خـۆ ئامـادەکردنو پـلان دانـان بـۆ داگیرکردنـی میزۆپۆتامیـا. ئـەم راسـتیەش زۆر بـەڕوونو ئاشـکرایی لـەو بۆچوونەی(لۆرد کیرزن)دا ئاشکرا دەبێت کە لەساڵی (١٩١١ز).دا لەبـەردەم ئەنجومـەنی لـۆرداتی بـەریتانیادا دەری بـڕیو وتـی:"هەڵەیـەکی گەورەیـە گـەر وابزانرێـت بەرژەوەندییـەکانی بـەریتانیا تـەنها لەناوچـەی کەنـداودا قـەتیس دەخـوات، یـان لەناوچەکانی نێوان بەغداوبەسرە کۆتایی دێت، بەڵکو زۆر لەوە دورتـر تێدەپـەڕێت، کـە بێگومـان لێـرەوە مەبەسـتی ویلایـەتی

[1] وەلید شەریکە: کەرکوک، توێژینەوەیەکی جیۆمێژوویی، ل١٦٥.

موسڵ(کوردستانی باشور)ە. ئاشکرایە کوردستان لە نەخشەی سیاسەتی بەریتانیادا شوێنێکی دیارو بەرچاوی هەبووە، هەرچەندە کوردستانی باشور زیاتر مایەی گرنگی پێدان بوولای بەریتانیا لەچاو پارچەکانی دیکەی کوردستاندا.[١]

هەوڵەکانی کۆمپانیا بەریتانیەکانیش، بۆ دەستکەوتن و دەست بەسەرا گرتنی نەوت لە کوردستانی باشوردا فاکتەرێکی سەرەکی و گەورەبوو لەوەی، کە پاڵی بە حکومەتی بەریتانیاوە نا بۆ دەست بەسەرا گرتنی ویلایەتی موسڵ"[٢].

---

[١] وەرگیراوە لە ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی: شاری سلێمانی، ل٨٠.

[٢] وەرگیراوە لە: د. جبار قادر: السياسات الحكومية بحق الكورد في كركوك، ص ١٨٩.

ئەنجام

لە ئەنجامی سەرجەم ئەوزانیاریاریانەی لە سەرچاوە بیانی و ئیسلامییەکان وەرمانگرتن و لەئەنجامی ئەوبەڵگانەشی، لە وڕاستیانە هەڵمانهێنجان، دەتوانین بڵێین گەیشتونەتە چەند ڕاستیەك كە لەچەند خاڵێکی سەرەکی دا بەکورتی ئاماژەیان پێ دەکەین :-

یەکەم: شاری کەرکوك لەدێرزەمانەوە و لەسەرجەم قۆناغە مێژووییەکاندا شوێنی ژیان و ناوەندێکی گرنگی پێ دراو بووە، لەلایەن دانیشتوان و چ دەسەڵاتدارانەوە هەر لەکۆنیشەوە پایتەختی گوتێکان بووە، کەلقێکی سەرەکیو گرنگی دانیشتوانی کوردستانی کۆن بوون. کۆنترین خەڵکانێکیش بوون کەرۆڵێکی گەورەیان لەبونیادنانی شاری(ئارابخا) هەبووە.

دووەم: بەپێی ئەو زانیارییانەی لە ئینسکلۆپیدیای بیانی ئیسلامی هەروەها ڕاو بۆچوونەکانی کەسانی بیانی و عەرەب و

تورك وكورد لەبارەی سنوری جوگرافی کەرکوك و کوردستاندا، گەیشتینە ئەوڕاستیەی کەرکوك دەکەوێتە نێو سنووری جوگرافیای کوردستانەوەوخاکی کوردستانیش بەپێی ئەو دەستنیشانکردنانەی لەسەرچاوە جیاوازەکانەو پێی گەیشتین، سنورەکەی زور زیاتر دەکەوێتە بەشی باشورو ڕۆژئاوای شاری کەرکوکەوە.

سێیەم: ئەو گۆڕانکارییە ئیدارییانەی لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە دەوڵەتی عوسمانی بەئەنجامی گەیاند تەنها بۆ قایم کردنی پێگەی دەسەلاتو کۆنترۆلی خۆی بووە بەسەر ناوچەو هەرێمەکانی ژێردەسەلاتیدا نەك بۆئاسانکاری ڕەوشی ئیداری لەسەرجەم ناوچەکان بەگشتیو ویلایەتی موسڵ بەتایبەتیداو بێگومان کەرکوکیش لەوسالانە بەدواوە بەشێك دەبێت لەوویلایەتی موسڵ.

چوارەم: بەپێی سەرجەم ئەوسەرژمێری دانیشتوانەی شاری کەرکوکی نیوەی دووەمی سەدە نۆزدە تاسەرەتای سەدەی بیست لەسەرچاوە بیانی وئیسلامییەکانەوە وەرمانگرت ئەوەیە لەو قۆناغەو قۆناغی دواتری ئەم شارەدا، زۆرینەی دانیشتوانی شاری کەرکوك کورد بوون، بەلام دەوڵەتی عوسمانی هەرلەسەرەتای هاتنی دەسەلاتی بۆئەم شارە ژمارەیەك خێزانی تورکمانی لەکەرکوكو ناوچەکانی دەوروبەری نیشتەجێ کردووەو تاکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستیش چیاوگێکی گەورەی لەسەرجەم لایەنەکانەوە بەخشیبوو بەو خێزانانە، یەکێکیش لە ڕیفۆرمەکانی (مەدحەدپاشا) کەلەسێ

ویلایەتەکـەی ئەوکاتـەی عێراقـدا کـردی هێنـانی ژمارەیـەك لەعەشیرەتە عەرەبە کۆچەریەکان بوو بۆدەشتەکانی گەرمیانی ناوچـەی کـەرکوك، لێـرەدا دەتـوانین بگەینـە ئەوڕاسـتیەی کـە دەسەلأتی دەوڵەتی عوسمانی لەم شارەدا لەسەرجەم قۆناغەکاندا بەگشتی و کۆتـایی سـەدەی نـۆزدەو سـەرەتای سـەدەی بیـست بەتایبـەتی سـەرەتایەکی گـەورەی نیـشتەجێ کردنـی تورکمـان وعەرەب بووە لەم شارەو ناوچەکانی دەوروبەریدا، بەشێوەیەکی دیکە سەرەتایەکی گەورەی سیاسەتی تەتریك و تەعریب بووە بەئاراستەی ناوچەکانی گەرمیان وکەرکوك.

پێنجـەم: سیاسـەتی دەوڵـەتی عوسمـانی لـەم شـارەدا چ بەئاراسـتەی کـورد چ بەئاڕاسـتەی کەمینـە نەتـەوەکانی دیکـە ی نێوشـار، دەتـوانین بڵـێن لەسـەرجەم لایەنەکانـەوە سیاسـەتێکی نێگـە تیڤانـەبووە بـەجۆرێك بـەردەوام دەوڵـەتی عوسمـانی لەژێرفەرمانی سوڵتان عەبدولحەمیدو سیاسەتی سەنتەریالیستی حکومەتدا، ئەوسیاسەتەی بەئاڕاستەی بەرژەوەندیەکانی خۆی هەڵسوڕاندووە.

شەشـەم: سـەبارەت بەڕەوشـی خوێنـدن وفەرهـەنگیش لـەم شـارەدا گەیـشتینە ئـەو ڕاسـتەی لـەکۆتایی سـەدەی نـۆزدەو سـەرەتای سـەدەی بیـستدا لـە دۆخێکـی دواکـەوتودابووە، ریفۆرمەکانی مەدحەد پاشاش گۆڕانکارییەکی فەرهەنگی وەهای لەویلایەتی موسڵدا نەکرد تاوەکو ئەو گۆڕانکارییە ببێتە خاڵی وەرچـەرخانی ڕەوشـی خوێنـدن و خوێنـدەواری لەویلایەتەکـەدا بەگشتیو شـاری کـەرکوك بەتایبـەتی، ،بـەلأم ئەگـەر بەبـەراورد

وەریگـرین ئـەوا خوێنـدنگاو قوتابخانـە مەسـیحیو جولەکـەکان لەچاو ناوەندەکانی خوێندنی دەوڵـەتی عوسمانیدا پێشکەوتوو تربووە، وە هێنانو دامەزراندنی یەکەم چاپخانەش لە کوردستان لە شاری کەرکوك بووە.

حەوتەم: لەڕوی ئابوریشەوە گەیشتینە ئەوڕاستییەی شاری کەرکوك هەر لەکۆنەوە یەکێك بووە لەڕێگا سەرەکییەکانی کاروانە بازرگانیـەکان، بـەهۆی کەشوهـەواو سەرچـاوەکانی ئـاوی وەك ڕووبـاری خاسـەو کانیاوەکانییـەوە لـەڕووی کشتوکاڵیـشەوە شـوێنی بەرهـەم هێنـانی چـەندین جـۆر میـوەو دانەوێڵـەبووە، پیشەی دەستیش یەکێکی دیکە بووە لە وسەرچاوە ئابورییانـەی کەدانیشتوانی شار بۆ بژێوی ڕۆژانـەیان پشتیان پـێ بەستووە ،بـەڵام خـەڵك و دانیـشتوانی ئـەم شـارە بەشـێوەیەکی کـەم توانیویانـە سـود لەسەرچـاوە ئابوریـە گرنگەکـەی وەرگـرن کـە ئـەویش سەرچـاوە پەترۆڵیـە دەوڵەمەنـدەکانی ئـەم شـارەیە، لەکاتێکـدا هەرلـەکۆتایی سـەدەی نـۆزدەوە بووەتـە ناوەنـدێکی گەورەی ململانێ لەنێو زلهێزەکانی ڕۆژئاوا لەلایـەكو زلهێزەکانو دەوڵـەتی عوسمـانی لەلایـەکی دیکـەوە، هـەر گرنگـی ئابوریـە پەترۆڵیەکەشـی بووە لەوکاتـەوەو تائێستاش ئەم شارەی کردە ناوەنـدێکی گـەورەو ململانـێو مـشتومڕو کێشمەکێـشی نێـو زلهێزەکان، هەرلەو قۆناغەی کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کەزانرا ئەم شـارە سەرچـاوەیەکی پـەترۆڵی گەورەیـەو هەتائێـستاش ئـەم گرنگـی پێـدانو ململانێیـە هەربەردەوامـەو ڕۆژ بـەڕۆژ لـەزیاد بووندایە.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم/سەرچاوە کوردییەکان

١-ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی:

شاری سلێمانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی- ٢٠٠٢.

٢-ئەمین قادر مینە:

ئەمنی ستراتیژی عێراق و سێکوچکەی بەعسیان، تەرحیل،تەرعیب، تەبعیس، چاپی چوارەم، سلێمانی-١٩٩٩.

٣- ئۆ.ل.ڤیلچێفسکی:

نەژادی کورد، وەرگێڕانی رەشاد میران، چاپی دووەم، هەولێر-٢٠٠٠.

٤- ئەتڵەسی کەرکوك:

دانانی لیژنەی باڵای بەرەنگاربوونەوەی بەعەرەبکردن لە کوردستان، چاپی یەکەم، هەولێر-٢٧٥٠ی کوردی-٢٠٠٥ز.

٥- پشکۆ حەمە تاهیر ئاغجەلەری:

راپەڕینی کەرکوکۆ ساڵی ١٩٩١، چاپی یەکەم. سلێمانی- ٢٠٠٤.

٦- جەلال ئەمین بەگ:
جوگرافیای کوردستان، سلێمانی -١٩٩٨.
جەلیلی جەلیل:
٧- هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتیو سیاسیو کلتوری کورد، وەرگێڕانی ئەنوەر قادر محمد، ستۆکۆلم-١٩٩٣.
٨- کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی لەڕوسییەوە د.کاوس قەفتان، بەغداد-١٩٨٧.
٩- جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، دانانی کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ، هەولێر-١٩٩٨.
١٠- جەزا تۆفیق تالیب، دەستنیشانکردنی سنوری هەرێمی کوردستان، عێراق، سلێمانی-٢٠٠٤.
د.عەبدوڵا غەفور:
١١- نەفت لەکوردستاندا، چاپی دووەم، سلێمانی ٢٠٠٣.
١٢- جوگرافیای کوردستان، چاپی چوارەم، هەولێر-٢٠٠٥.
١٣- عەبدوڵا عەبدولکەریم مارف بەرزنجی:
کەرکوك لەمێژوودا، چاپی یەکەم، ئاداری ٢٠٠٤.
١٤- د.عەبدوڵڵا ئالیاوەیی: کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە تاوەکو جەنگی جیهانی یەکەم، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، چاپی یەکەم، سلێمانی- ٢٠٠٤.
١٥-کەیوان ئازاد ئەنوەر:

چەند لاپەرەیەك لەمێژووی نوێ و هاوچەرخی گەلی كورد، چاپی دووەم، سلێمانی-۲۰۰۰.

۱٦-كــوردو كوردســتان، ن: كۆمــەڵێك لــە ئەفــسەران و پسپۆڕانی ئینگلیز، و. حسێن عوسمان و حسێن ئەحمەد، چاپی یەكەم، هەولێر – ۲۰۰۲.

۱۷-كامەران ئەحمەد:

كوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەیدا (۱۸۹۰ – ۱۹۳۲ز)،چاپی یەكەم، سلێمانی –۲۰۰۰.

۱۸- كوردســتان لەچــاپكراوەكانی عوسمانیــدا، فەیــسەڵ دەبــاغ لــە تــوركی عوسمانییــەوە كردویــەتی بــەكوردی، چــاپی یەكەم، هەولێر، ۲۰۰٤.

۱۹- كەریمی زەند:

كوردستانی پەرتكراو، چاپی یەكەم، سلێمانی-۲۰۰۲.

۲۰- محمد سەعید سۆفی:

پارێزگای كەركوك لەناو پاكتاوی رەگەزیدا، ۲۰۰۲.

۲۱- میهرداد ئیزەدی:

ئاین وتایفــە ئاینییــەكان لەكوردســتان، وەرگێڕانــی لــە ئینگلیزییەوە كامەران فەهمی، چاپی یەكەم، سلێمانی-۲۰۰۲.

۲۲- د.نوری تاڵەبانی:

سیاســەتی بەعــەرەبكردنی كــەركوك، وەرگێڕانــی مــەریوان حسێن چیمەنی: سلێمانی۲۰۰۲.

۲۳- نوری حەیدەر هەمەوەندی:

مێژووی شاراوەنی هەمەوەند، چاپی یەکەم، سلێمانی-
.٢٠٠٢
٢٤- لەتیف فاتیح فەرەج:
کوردوکەرکوك، بەرگی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٢.
٢٥- لیوس.ا.مایەر:
داستانە جیهانییە هەرمگەورەکان، وەرگێڕانی بۆ عەرەبی غانم دەباغ، وەرگێڕانی بۆ کوردی د.کاوس قەفتان. ٢٠٠٢.
٢٦- د.خەلیل ئیسماعیل:
رۆڵی رەهەندی نەتەوەیی لەگۆڕینی سنوری کارگێڕی پارێزگای کەرکوکدا، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوەد.جەزا تۆفیق تالیب، چاپخانەی گەنج، ٢٠٠٥.
٢٧- خەبات عەبدولا:
بنەماتیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور، چاپی دووەم، سلێمانی٢٠٠٥.
٢٨- حەسەن ئەرفەع:
کوردەکان،(لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە)، وەرگێڕانی سەردار محمد، سلێمانی١٠٠٢.
٢٩-حکومەتی هەرێمی کوردستان: ڕاگەیاندنی پارێزگای کەرکوك چوار ساڵ کارو خزمەتو بوژانەوەو ئاشکرا کردنی سیاسەتی راگواستنو تەعریب، سلێمانی - ٢٠٠٣.
٣٠- چەند وتارێکی کوردناسی، ئەنوەر قادر محمد لەڕوسییەوە کردویەتی بەکوردی،دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی-٢٠٠٤.

٣١- س.ج. ئەدمۆنز:
کورد تورك عەرەب، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە حامیدی گەوهەری، چاپی دووەم، هەولێر٢٠٠٤.
٣٢- سەلام ناوخۆش:
هۆکارەکانی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەعێراقی عەرەبییەوە، چاپی یەکەم کوردستان-٢٠٠٠.
٣٣- شۆڕشی حاجی:
تەعریبی کەرکوك،چاپخانەی شڤان، سلێمانی-٢٠٠٢.
٣٤- د. شاکر خەسباك:
کوردو مەسەلەی کورد، وەرگێڕانی لەعەرەبییەوە، نەجمەدین شاکەلی، چاپی دووەم، هەولێر-٢٠٠٥.
٣٥- شەرەفخانی بتلیسی:
شەرەفنامە، وەرگێڕانی بۆ زمانی کوردی هەژار، چاپخانەی نعمان، ١٩٧٣.
٣٦- شێخ محەمەدی خاڵ:
دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی، چاپی یەکەم، سلێمانی-٢٠٠٣.
٣٧- شێخ ندیم الجسر:
داستانی ئیمان لەنێوان فەلسەفەو زانستو قورئان. وەرگێڕانی نوری عەبدولا ساڵەح، چاپی یەکەم، هەولێر-٢٠٠٣.
٣٨-شوان عوسمان مستەفا:

کوردستان و پرۆسیسی بە ئیسلام کردنی کورد، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە، دەزگای چاپ و پەخشی تەما، سلێمانی – ٢٠٠٢.

٣٩– رەمزی قەزاز:

بزوتنەوەی سیاسی و رۆشنبیری کورد(لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا، سلێمانی–١٩٧١.

٤٠–د. رەشاد میران:

رەوشی ئاینی ونەتەوەیی لەکوردستان، چاپی دووەم، ٢٠٠٢.

٤١–راپۆرتی کارگێڕی دەڤەری کەرکوك (ماوەی ١ی کانونی دووەم – ٣١ کانونی دووەمی ١٩١٩) و. لە ئینگلیزییەوە: سەربەست کەرکوکی، چاپخانەی شڤان، سلێمانی ٢٠٠٦.

٤٢– فاتیح عەبدولا:

پارێزگای کەرکوك، چاپی یەکەم،چاپخانەی رامان– سلێمانی ٢٠٠٥.

دووەم/سەرچاوەو کتێبەکان بەزمانی عەرەبی

٤٣-ابن خلدون:

مقدمه، المجلد الأول،دارالكتاب المصرى، قاهرة،١٤٢٠و-١٩٩٩م.

٤٤-د.ابراهيم خليل احمد: تطور تعليم الوطني في العراق (١٨٦٩-١٩٣٢)، منشورات مركز دراسات الخليج العربي بجامعة بصرة، طبعة الاولى، بصرة(١٩٨٢).

٤٥-احمد رشيد احمد بيبانى:

كركوك الجريحه، طبعة الأولى، سليمانيه-٢٠٠٤.

٤٦-احمد شناوى:

دائرة المعارف الأسلامى، المجلد ثانى العشر.

٤٧-العقيد محمد اسدلله صفا:

الأسكندر المقدونى الكبير، طبعة الأولى، بيروت-١٩٨٥.

٤٨-بدرخان سندى:

المجتمع الكردى في منظور الاستشراقى، اربيل-٢٠٠٢.

٤٩-جرجيس فتح الله:

يقظه الكرد، تأريخ السياسى١٩٠٠-١٩٢٥، طبعة الأولى، اربيل-٢٠٠٢.

٥٠- جمال رشيد وفوزى رشيد:

تأريخ الكرد القديم، اربيل-١٩٩٠.

د. جمال رەشيد

٥١- دراسات كردية في بلاد سوبارتو، بغداد-١٩٨٤.

٥٢-كركوك في عصور القديمه، طبعة الأولى، اربيل-٢٠٠٢.

٥٣-د.حسين الضيقه:

الدولة العثمانيه،(دراسات الاجتماعه والسياسيه)، طبعة الأولى، بيروت-لبنان، ١٤١٧هـ-١٩٩٧م.

٥٤-حنا بطاطو:

العراق(طبقات الأجتماعيه والحركات الثوريه من عهدالعثمانى حتى قيام الجمهورية)، ت.عفيف الرزاز، طبعة ثانيه، لبنان-١٩٩٥.

٥٥-دبليو-ارهاى:

سنتان في كردستان، ت.فؤاد جميل، ج.الأول، بغداد-١٩٧٣.

٥٦-د.زرار صديق توفيق:

كردستان في قرن الثامن الهجرى،(دراسة في التأريخ السياسى والأقتصادى). طبعة. الأولى اربيل-٢٠٠١.

٥٧-ستيفنس.هـ. لونگريك:

اربعة القرون من التأريخ العراق الحديث، ت.جعفر خياط، طبعة الأولى، بغداد-١٩٤١.

٥٨-د.عبدالرحمن قاسملو:

كردستان والأكراد، لبنان- بيروت.

٥٩-عبدالمجيد فهمي حسن:

مشاهر الالوية العراقية (موسوعة تبحث في اهم شؤن بلادا و احوالها الطبيعية والاقتصادية والاجتماعية والادارية والثقافية والعمرانية والتأريخية)، الجزء الثاني، مطبعة دجلة، بغداد ١٩٤٧.

٦٠-عبدالرزاق الحسني:

العراق قديماً وحديثاً، طبعةالثالثة،مطبعة عرفان، صيدا-١٩٥٨.

٦١-عبدالوهاب الكيالي:

موسوعة السياسيه، طبعة.الأولى، بيروت-لبنان، مارس - ١٩٧٤.

٦٢-علي كمال:

مذكرات على كمال(تقديم و تحقيق جمال بابان)، بغداد-٢٠٠١.

٦٣-د.فاضل براك:

المدارس اليهوديه والأيرانيه في العراق، طبعة ثانيه، بغداد-١٩٨٥.

٦٤-د.فاضل حسين:

مشكلة الموصل، بغداد-١٩٧٧.

٦٥-فريد اسسرد:

المسألة الكردية بعد قانون ادارة دولة العراقية، سليمانية-٢٠٠٥.

٦٦-كارل بروكلمان:

تأريخ الشعوب الأسلاميه،ت. نبية امين فارس، طبعة الأولى، بيروت. لبنان.

٦٧-كامل صالهيى:

موجز في التأريخ كركوك،كركوك-٢٠٠٥.

٦٨-د.كاوس قفتان:

الأنتفاضات البارزانيه (صفحات من الحركة التحررية الكردية في نصف الاول من قرن العشرين)، مطبعة سركوتن_٢٠٠٢.

٦٩-كركوك مدينة القوميات المتأخيه :

مجموعة من الأكادميين العراقيين(وقائع الندوة العلمية التي عقدها للبحوث والدراسات في لندن من ٢١-٢٢ تموز(٢٠٠١.م)، طبعة الأولى-٢٠٠٠.

٧٠-كمال مجيد:

النفط والأكراد، طبعة ثانيه، لندن-١٩٩٧.

٧١-كي ليسترنج:

بلدان الخلافه الشرقيه،ت،بشير فرەنسيس، طبعة الأولى، بغداد-١٩٥٤.

٧٢-ليلى نامق جاف:

كركوك لمحيات تأريخيه،(منشورات خبات) اربيل-١٩٩٢.

٧٣-مجرسون:

رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين و كردستان، ت.فؤاد جميل، ج.الأول، طبعة الأولى، بغداد--١٩٧٠.

٧٤-محمد هادى دفتروعبدالله حسن:

العراق الشمالى، جزء الأول، بغداد-١٩٩٦.

٧٥-محمد علي قرداغي: هوية كركوك الثقافية والادارية، دار اراس للطباعة والنشر، طبعة الاولى، اربيل - ٢٠٠٤.

٧٦-نجدة فتحي صفوة:
العـراق في مـذكرات دبلوماسـيين الأجانـب، طبعـة الأولى، بغداد-١٩٨٤.

سێیەم/ سەرچاوەو کتێبەکان بەزمانی ئینگلیزی

77-Gorg Allen: Ancient Iraq, By, Ruskin Housee, Museum Street.

78-Fuad Taher Sadiq:
Abrief History Of Kurdistan, Kurdistan-2002.

79-Williyam Benton & Helen.H. Bentmn:
Encyclopaedia Britannica, 15 Edition, Printed in U.S.A

80-Habibollah Atarodi:
Great Powers Oil And The Kurd In Mosul, Univeresity Press Of America-2003.

81-M.Phillips Price:
Ahistory Of Turky,(from empire to republic), Londan-1955.

82-Martia. Toshea:
Trapped Between The Map An Reali ty, (geography and perception of kurdistan), Rouledge, Newyork, London.

83-S.H. Longrigg:
Oil In The Midle East, London-1954.

چوارەم/ئەنتەرنێت

84- www.assyrians of Kirkuk. COM/ school history.

پێنجەم/سەرچاوەکان بەزمانی تورکی

٨٥-شمس الدین سامی:

قاموس ئیعلام، استنبول، ١٣٥١هـ-١٨٩٨م.

٨٦-عطا ترزی باشی:

کرکوك مطبوعات تاریخی، قسم-١، کرکوك-٢٠٠١.

شەشەم/نامەی ماستەری کوردی(بڵاونەکراوە)

٨٧-عەلی تەتەر تۆفیق:

ژیانا سیاسی لکوردستان، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی دهۆك، ٢٠٠٢ز.

٨٨-کامەران محمد جەلال:

نـوزی لەهــەزارەی دووەمــی پــێش زایــن،(توێژینەوەیــەکی مێژوویی سیاسی ئابورییە)، زانکۆی سلێمانی، ٢٧٠٤ کوردی-٢٠٠٤زاینی.

حەوتەم/نامەی ماستەری عەرەبی

۸۹-سعدی عثمان حسین:

کردستان والأمبراطورية العثمانيه،(دراسة في تطورالسياسی۱۵۱٤-۱۸۵۱م) جامعة صلاح الدين، اربيل-۱۹۹۵.

۹۰-کامران عبدالصمد احمد دوستکی:

کردستان العثمانيه، رسالة ماجستير، جامعة صلاح الدين، اربيل-۲۰۰۱.

هەشتەم/ نامەی دکتۆرای عەرەبی.

۹۱-عبد ربة سكران ابراهيم الوائلی:

اكراد العراق(۱۸۵۱-۱۹۱٤ن) (دراسة في التأريخ الأقتصادی والأجتماعی والسياسی) كلية آداب، جامعة قاهره-۱٤۰۷ه۱۹۸۷م.

نۆیەم/ لێکۆڵینەوەو کتێبە بەڵگە نامەییەکان

ا-بەکوردی

۹۲-د.وەلید حەمدی:

کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، سلێمانی،۱۹۹۹.

ب-بەعەرەبی

۹۳-د.كمال مظهراحمد:

كركوك وتوابعها حكم التأريخ والضمير، ج.الأول -مطبعة رینوین، کوردستان.

٩٤-عبدالرقيب يوسف:

حدود كردستان جنوبيه تاريخيا او جغرافيا، طبعة الاولى،سليمانية-٢٠٠٥ .

٩٥-الموصل وكركوك في الوثائق العثمانية، ت،د.خليل علي مراد، سليماني-٢٠٠٥.

٩٦-د.عبدالله محمد العالياوي:

سياسة الدولة العثمانية تجاة العشائر الكردية في كركوك واطرفها من عام ١٨٨٧م حتى عام ١٩٠٩م،(دراسة وثائقيه تحليليه) جامعة صلاح الدين كلية اداب _اربيل.

دەیەم/ گۆڤارەکا ن

ئەحمەد عەزیز:

٩٧-کوردستانییەتی کەرکوك لەئینسایکلۆپیدیای ولأتانی ئەوروپا و ئەمریکادا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١٦) بەهاری ٢٠٠٣.

٩٨-کوردستانیەتی کەرکوك لەئینسایکلۆپیدیای ولأتانی ئەوروپایی و عەرەبی و ئەمریکیدا، ، وەرگێرانی لەعەرەبییەوە مەجید سالح، گۆڤاری بانەڕۆژ، ژمارە(١٢) تشرینی ٢٠٠٤.

٩٩-ئەحمەد تاقانە:

بەشێك لە یاداشتی عەونولا کازمی، و. لە تورکییەوە: ئەحمەد تاقانە، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٤)ی سالی پێنجەم.

پ.د ئازاد نەقشبەندی:

١٠٠-کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر راگوێزانی کورد لەکەرکوك‌و بەعەرەبکردنی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠)ی هاوینی ٢٠٠١.

١٠١- دەربارەی دەستنیشانکردنی سنوری کوردستان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی(گۆڤارێکی وەرزییە سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژ دەری دەکات)، ژمارە(٢)ی سالی سێیەم، تەموزی ١٩٩٤.

ئەژی:

١٠٢-مێژووی سەردەمە کارگێری‌و بەرێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٤)ی سالی دووەم، بەهاری٢٠٠١.

١٠٣- ئەو کۆمەڵەو رێخراووحزبانەی لەناوچەی کەرکوك سەریان هەڵداوە. گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٣)ی سالی دووەم، زستانی ٢٠٠١.

١٠٤- ئازاد:

مێژووی دۆزینەوەو دەرهێنانی نەوت لەکەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی هاوینی ١٩٩٩.

١٠٥- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر: سەعدی عوسمان حسین، کوردستانی باشور لە سەدەکانی ١٧ و ١٨ دا. گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە ٢٣ بەهاری ٢٠٠٢.

١٠٦- پشتیوان حسین و کارزان کەریم.
بایەخی جیۆپۆلەتیکی پارێزگای کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی ساڵی شەشەم، هاوینی ٢٠٠٤.
د.جمال رەشید:
١٠٧- کەرکوك لەچاخە کۆنەکاندا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠) هاوینی-٢٠٠١.
١٠٨- گیروگرفتی کەرکوك و گەرمیان، (چاوپێکەوتنی گۆڤاری گوێن لەگەڵ د.جمال رشید) ژمارە(٥٢٦) ساڵی پانزەیەم، ٣ی ئاداری ٢٠٠٥.
د.جبار قادر:
١٠٩- الترکیب الأثني لسکان کرکوك(١٨٥٠-١٩٥٨)، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٣)ی ساڵی چوارەم زستانی ٢٠٠٢.
١١٠- السیاسات الحکومیە بحق الکرد فی کرکوك خلال عهدالملکی، گۆڤاری کەرکوك ژمارە(١٤) پایزی ٢٠٠٢.
جەلال جەوهەر
١١١-هەشتا ساڵ تەعریب کردنی کوردستان، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٤)ی ساڵی ٢٠٠٠.
١١٢-پاکتاوی نەژادی لە کوردستان، گۆڤاری کەرکوك ژمارە ١١، زستانی ٢٠٠٢.
١١٣- جەمیل رۆژبەیانی:
مێژووی تورکمان و تورك لە کوردستانی خوارو، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢٥) هاوینی-٢٠٠٥.

١١٤- د.ج.گەرمیانی:

کەرکوك شاری مێژوو سەربەرزی کوردان، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠) هاوین-٢٠٠١.

هاشم عاسی کاکەیی:

١١٥- شارەزوور لەڕوانگەی سێ بابەتی مێژوویدا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢٢-٢٣)پایزو زستانی ٢٠٠٤-٢٠٠٥.

١١٦- شەبەك لەنێوان ئاینو نەتەوەدا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١٩) زستانی ٢٠٠٤.

١١٧- وەلید شەریکە:

کەرکوك توێژینەوەیەکی جیۆمێژوویی، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠) هاوینی-٢٠٠١.

١١٨- علی محمد سورداشی:

جیۆلۆجیای ناوچەی کەرکوكو کاریگەری لەسەر کۆبوونەوەی نەوت، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٢٠)نیسانی١٠٠١.

١١٩- عمر ابراهیم تۆفیق

الترکمان فی العراق(دراستة تأریخیە جغرافیە)گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢٤) بەهاری ٢٠٠٥.

عبدالرقیب یوسف

١٢٠- العالم الأثریە فی مدینە کرکوك، گۆڤاری کەرکوك ژمارە(١)ی ساڵی سێیەم- هاوینی١٠٠١.

١٢١-چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە، گۆڤاری هەزار مێرد، ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩.

١٢٢- عوسمان کانی پانکەیی:

کەرکوك شاری مێژووینەی کوردنشین، گۆڤاری بانەرۆژ، ژمارە(٢٢)ی ئەیلولی ٢٠٠٥.

١٢٣- عوسمان سەید قادر:

کەرکوك شاری دێرینی کوردستان، گۆڤاری مرۆڤایەتی، ژمارە(٧) ئۆکتۆبەری ١٩٩٨.

١٢٤-عەلی مەحمود محەمەد:

کەرکوك شاری قەڵاو ئاگرو خوێن، گۆڤاری نەوشەفەق ژمارە ٢٤/کانونی دووەمی ٢٠٠٦.

١٢٥-عبدالخالید سابیر:

ویلایەتی موسڵ لە ساڵنامەی عوسمانیدا، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (٢٦)ی ساڵی هەشتەم.

١٢٦-غازی حەسەن:

یەکەم چاپخانەی کوردستان لە کەرکوك بووە، گۆڤاری نەوشەفەق، ژمارە (١١)ی شوباتی ٢٠٠٤.

١٢٧- د.کاوس قەفتان.

یاسای باجگری و دۆخی ئابوری ناوچەکوردێکان دەوڵەتی عوسمانی لەسەدەی نۆزدەهەمدا، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە(١٤٠) ١٩٩٧.

١٢٨- کەمال مەعروف

قەڵای کەرکوك لەڕوانگەی شوێنەوارو مێژوودا، گۆڤاری بانە رۆژ ژمارە(٤)ی ئازاری ٢٠٠٤.

کەیوان ئازاد ئەنوەر:

١٢٩-سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی لە کوردستاندا، گۆڤاری پەیڤین، ژمارە (٧)ی دیسەمبەری ١٩٩٩.

١٣٠-کەرکوک لە مێژووی کۆندا، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(٢-٣)ی پایزی ١٩٩٩.

د.خەلیل ئیسماعیل:

١٣١-رەهەندی نەتەوەیی نیشتەجێبوونی عەرەب لەپارێزگای کەرکوک، گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠)ساڵی ٢٠٠١.

١٣٢-دابەشبوونی جوگرافی تورکمان لە عێراقدا، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە ٤ی ساڵی دووەم، کانونی دووەمی ١٩٩٤.

د.نوری تاڵەبانی:

١٣٣-ویلایەتی موسڵ لەلایەن ئینگلیزەوە لکێنرا بەدەوڵەتی عێراقەوە، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(٢)ی ساڵی پێنجەم، پایزی٢٠٠٢.

سیاسەتی گۆڕینی واقیعی نەتەوەی کەرکوک لەکۆنەوە تا ئەمەڕۆ، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە(١)ی ساڵی سێیەم هاوینی ٢٠٠١.

١٣٤- رافدە عبدالله قرەداغی

الگوتیون سکان الکردستان القدیمە.. من هم ..واین عاشوا، گۆڤاری هەزار مێرد، ژمارە (١١) ساڵی سێ یەم، ئاداری ٢٠٠٠.

١٣٥- روفائیل میناس:

کەرکوك لەمێژوودا، گۆڤاری ئاران، ژمارە(١٣)ساڵی ٢٠٠٠.

١٣٦- رەفیق ساڵح

رۆژنامــەوانی کــوردی لەکــەرکوك، گۆڤــاری هــەزار مێــرد، ژمارە(١٦)ی حوزەیرانی،٢٠٠١.

١٣٧-ستار مصطفى:

كردستانية كركوك حسب ارقام و احصائيات غير. گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٤)ی ساڵی شەشەم، بەهاری ٢٠٠٥.

١٣٨-سەرتیپ هەمەوەندی:

دوورخــستنەوەی هەمەوەنــد بــۆ تەرابلوســی رۆژئــاوا لــە ئەفەریقا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٣)ی ساڵی حەوتەم، زستانی ٢٠٠٦.

سمکۆ بەهرۆز محمد:

١٣٩- دەروازەیــەکی مێژووییانــە بــۆ رووداوەکــەی ســاڵی ١٩٥٩ی شــاری کــەرکوك، گۆڤــاری کــەرکوك ژمــارە(٢)ی ســاڵی پێنجەم.

١٤٠-مێژووی زمانەوانیو گۆڕانە رۆشنبیرییەکانی ناوچەی کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)ی ساڵی پێنجەم، هاوینی- ٢٠٠٣.

١٤١- موعتەسەم ساڵەیی:

کێــشەو مێــژووی شــاری کــەرکوك، گۆڤــاری کــەرکوك، ژمارە(٢١)ی هاینی ٢٠٠٤.

١٤٢- قادر محمد:

ناوچەی کەرکوک لەسەردەمی عەبباسییەکاندا گۆڤاری سەنتەری برایەتی ژمارە(٢٠) ساڵی ٢٠٠١.

١٤٣- فەرید ئەسەسەرد:

(نوسنێك لەبارەی گۆڤاری دۆسییەی تورکیا وەك پێشەکی)، گۆڤاری دۆسییەی تورکیا ژمارە(١)ی مایسی ٢٠٠٥.

پاشكۆ

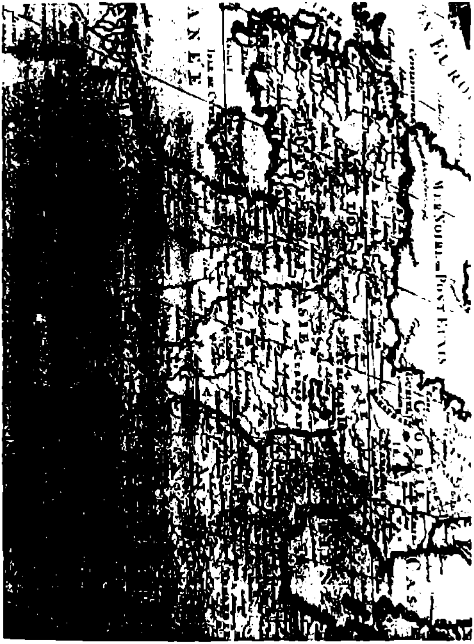

پاشکۆی ژمارە (١)

نەخشەو پێگەی ڕاستەقینەی کوردستان: گۆڤاری خاك ژمارە (٩٢)ی

ساڵی هەشتەم، ١٠/شوبات/٢٠٠٥

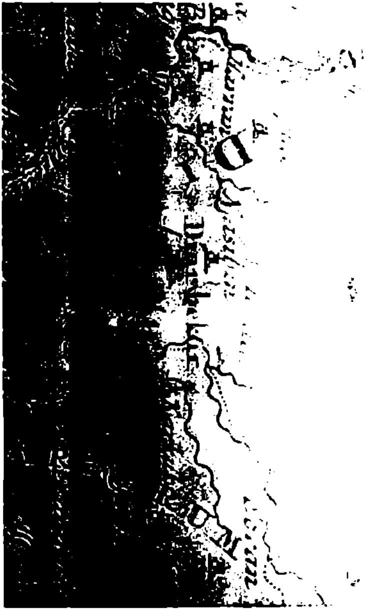

پاشکۆی ژمارە (٢)

نەخشەو پێگەی راستەڤینەی کوردستان : گۆڤاری خاك ژمارە (٩٢)ی

سالی هەشتەم، ١٠/شوبات/٢٠٠٥

(صورة الوثيقة)

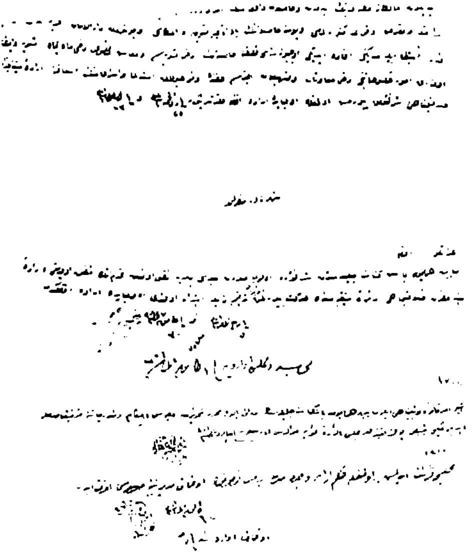

پاشکۆی ژمارە (٢)

وەرگیراوە لە : عبدالرقیب یوسف ؛ حدود کردستان جنوبیه تاریخیا او جغرافیا، طبعة الاولى، سليمانية، ٢٠٠٥

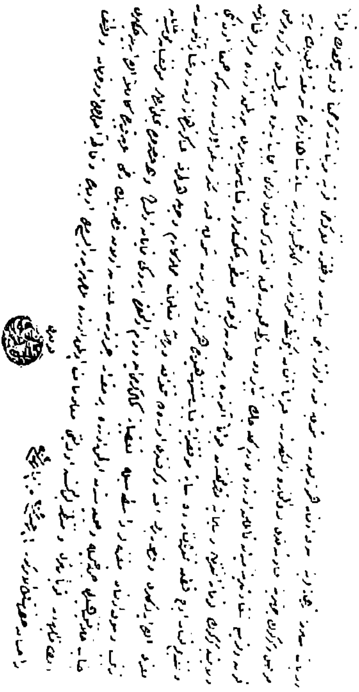

پاشکۆی ژمارە (٤)

وەرگیراوە لە: عبدالرقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەک لە بارەی هەمەوەندەوە،

گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

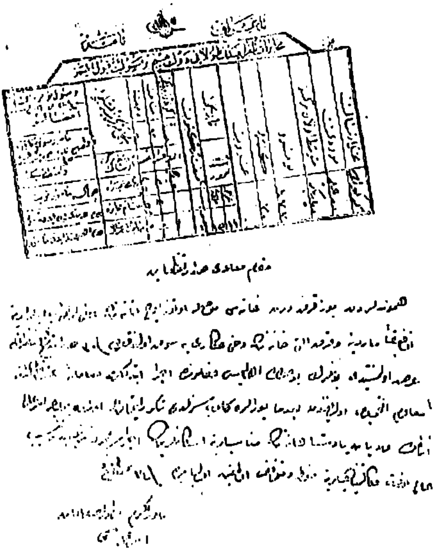

پاشکۆی ژمارە (٥)

وەرگیراوە لە: عبدالرقیب یوسف، چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە،

گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

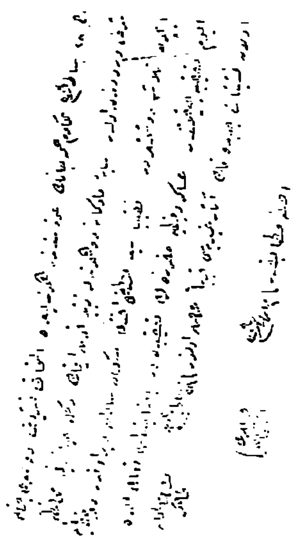

پاشکۆی ژمارە (٦)

وەرگیراوە لە: عبدالرقیب یوسف، چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە،
گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

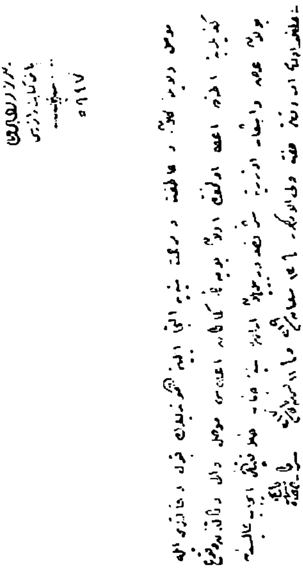

پاشکۆی ژماره (٧)

وەرگیراوە لە: عبدالرقیب یوسف، چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە.

گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، کانونی یەکەمی ١٩٩٩

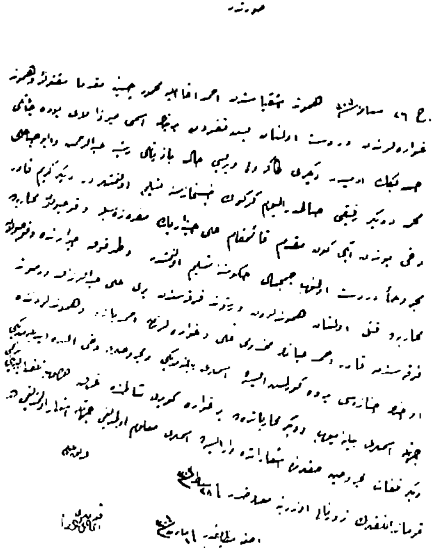

پاشكۆی ژمارە (٨)

وەرگیراوە لە: عبدالرقیب یوسف: چەند بەڵگەنامەیەك لە بارەی هەمەوەندەوە، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە (١٠)ی ساڵی سێیەم، كانونی یەكەمی ١٩٩٩

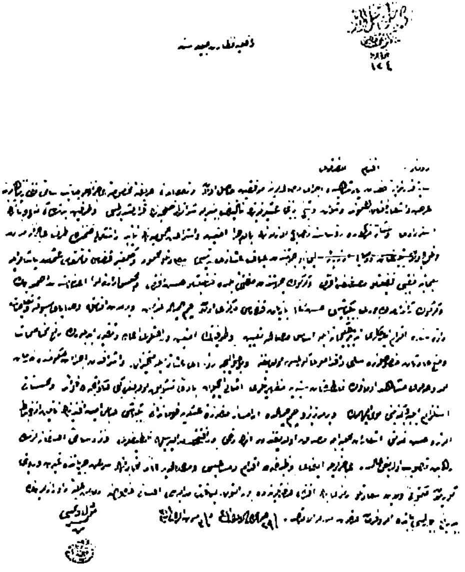

پاشکۆی ژماره (٩)

وهرگیراوه له: عبدالرقیب یوسف؛ چهند بهڵگهنامهیهک له بارهی ههمهوهندهوه، گۆڤاری ههزارمێرد، ژماره (١٠)ی ساڵی سێیهم، کانونی یهکهمی ١٩٩٩

سوپاس و پێزانین

١. سوپاس و پێزانینی خۆم ئاراستەی بەڕێز (م.سەلاح کانەبی) دەکەم لەم بەرهەمەدا وەکو سەرپەرشتیارو ئەرك و ماندووبوونی ئەو لەم کارەدا بەرز دەنرخێنم.

٢. سوپاسی بەڕێز (م. پشکۆ) دەکەم کە لەڕێگەی پێدانی چەند سەرچاوەی بەکەڵکەوە هاوکاری کردم.

٣. سوپاسی بەڕێز (د.عەبدوڵلا ئالیاوەیی) دەکەم کە لەڕێگەی چەند بەڵگەنامەیەکەوە هاوکاری کردم.

٤. سوپاسی بەڕێز (کاك سۆران عەبدوڵلا) دەکەم لەئەرك و ماندوو بوونی لەکاتی ئامادەکردنی ئەم بەرهەمەدا.

٥. سوپاس و پێزانینی خۆم ئاراستەی مەکتەبی بیرهۆشیای (ی.ن.ك) دەکەم کە ئەرکی لەچاپدانی ئەم کتێبەیان گرتە ئەستۆی خۆیان.

٦. سوپاس و پێزانینی خۆم ئاراستەی سەرجەم کارمەندانی ئەم کتێبخانانەی لای خوارەوە دەکەم:

ا. کتێبخانەی کۆلیجی زانستە مرۆڤایەتییەکان لەزانکۆی سلێمانی.

ب. کتێبخانەی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان بە تایبەتی ئاواز خان. ج. کتێبخانەی گشتی کەرکوك.

٧. بەپێوستی دەزانم سوپاسی خۆم ئاراستەی سەرجەم سەرنج و تێبینیەکانی بەڕێزان م. هیوا عەزیز سەعیدو م.رافیدە عەبدوڵلا بکەم.